

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarboek 2022

Nico Randeraad en Joris Roosen (redactie)

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH
CENTRUM VOOR LIMBURG 2022

**STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LXVII**

Onder redactie van Nico Randeraad en Joris Roosen

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2022

INHOUD

Nico Randeraad en Joris Roosen Ten geleide	6
Nico Randeraad De Keizersweg, een sociale geschiedenis	10
Eddy de Beaumont De geweerfabriek van Petrus Regout 1842-1843: een kortstondig avontuur	30
Mayra Murkens en Thijs van Vugt Een toplocatie aan het water? Een ruimtelijke analyse van de invloed van sociaaleconomische status en woonplaats op de verspreiding van en sterfte door cholera in Maastricht tijdens het epidemiejaar 1866	56
Antoine Jacobs De Franciscus Xaveriusvereniging in Sittard en omstreken (1868-1900)	88
Judith Van Puyvelde Glasatelier Flos: opkomst, ondergang en archivalische herleving	120
Joep Leerssen en Doortje Lucassen Diffuus erfgoed in kaart: het DRAPO-project	136
Vijftig jaar COC Limburg In gesprek met medeoprichter van COC Limburg en SHCL-vrijwilliger Jean Delhooven	156
Over de auteurs	166
Colofon	168

Nico Randeraad en Joris Roosen

TEN GELEIDE

Het Jaarboek biedt dit keer niet alleen een podium aan onderzoekers die zich met de geschiedenis van Limburg bezighouden, maar werpt ook een blik achter de schermen bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Naast nieuwe onderzoeksperspectieven en de diverse wijzen waarop archieven en erfgoedobjecten ontsloten kunnen worden, komt ook de niet te onderschatten rol van vrijwilligers bij het SHCL aan bod.

Voor de derde keer in de geschiedenis van het Jaarboek wordt de inaugurele rede van de hoogleraar-directeur van het SHCL opgenomen. Na de publicaties van de oraties van Hans Jansen (1984) en Ad Knotter (2000) is het nu de beurt aan Nico Randeraad, die hiermee een nieuw element toevoegt aan het aandachtsveld van het SHCL. Zijn pleidooi voor een sociale geschiedenis van het landschap moet breed opgevat worden. Enerzijds bouwt het thema voort op de aandacht die altijd binnen het SHCL heeft bestaan voor historisch grondgebruik en ruimtelijke perspectieven; anderzijds breekt Randeraad een lans voor de bestudering van de relaties tussen mens en specifieke landschapselementen zoals rivieren en wegen.

Eddy de Beaumont biedt ons een unieke blik op een onbekende episode uit de lange geschiedenis van de verschillende ondernemingen van de familie Regout, namelijk de korte tijd (1842-1843) dat Petrus Regout een geweerfabriek probeerde op te starten. Het artikel accentueert niet alleen de ongebreidelde ondernemerszin van de Maastrichtse fabrikant maar legt ook de sociale gevolgen voor de arbeiders die in het project betrokken waren bloot.

Epidemieën zijn van alle tijden. De aard van de onderliggende ziekte, de sociale omstandigheden en de effectiviteit van beschermende maatregelen bepalen samen de impact van een epidemie op de volksgezondheid. In hun bijdrage laten Mayra Murkens en Thijs van Vugt zien dat de sterfte als gevolg van de cholera-epidemie die in 1866 Maastricht teisterde, samenhangt met de woonplaats van de getroffen en de nabijheid van waterwegen.

De ‘sociale kwestie’ van de negentiende eeuw is een verzamelnaam voor allerlei maatschappelijke problemen en de talloze initiatieven om deze te bestrijden. Antoine Jacobs zoomt in op de pogingen van de katholieke elite in Sittard om greep te krijgen op sociale achterstand, ziekte en ontkerkelijking. Het is opmerkelijk dat juist in het kleinstedelijke Sittard de Franciscus Xaveriusvereniging, die uit België was komen overwaaien, zo’n succes had.

Judith Van Puyvelde heeft in het kader van haar promotieonderzoek enige tijd stage gelopen bij het SHCL. Haar werk bestond grotendeels uit de ontsluiting van het archief van glasatelier Flos uit Steyl. Zij behandelt in het kort de geschiedenis van het bedrijf maar gaat ook in op de keuzes die inventariseren met zich mee brengen. Daarmee krijgt de lezer een niet alledaagse inkijk in de bezigheden van een archivaris.

Sinds 2020 coördineert het SHCL een grootschalig initiatief voor de digitale inventarisatie van Limburgse vlaggen en vaandels. Joep Leerssen en Doortje Lucassen gaan dieper in op de achtergronden van het project dat inmiddels onder de naam DRAPO binnen en buiten Limburg de nodige bekendheid heeft gekregen. Zij laten zien dat vlaggen en vaandels typisch diffuus erfgoed zijn, bij velen bekend en overal zichtbaar maar tegelijk ook ongrijpbaar en onvoldoende professioneel in kaart gebracht. Door de vaandels systematisch te beschrijven worden patronen in vormgeving en vervaardiging zichtbaar, die uitnodigen tot verder onderzoek.

Het fotokatern heeft ditmaal de vorm van een interview gekregen. Aan de hand van pakkende beelden vertelt Jean Delhoofen, medeoprichter van het COC Limburg en vrijwilliger bij het SHCL, het verhaal van de homo-, inmiddels lhbtqia+ beweging in onze provincie. COC Limburg bestaat dit jaar vijftig jaar, hetgeen onder andere gevierd wordt met een publieksboek en de presentatie van de inventaris van het COC-archief dat bij het SHCL berust.

Voor het eerst verschijnt de jongste editie van het Jaarboek ook direct op openjournals.nl, het OpenAccess platform voor wetenschappelijke tijdschriften, dat beheerd wordt door de afdeling Digital Infrastructure van het Humanities Cluster van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Vanaf 2023 zullen alle jaargangen van het SHCL Jaarboek op dit platform te vinden zijn. Daarmee hebben we een grote stap gezet richting verdere verspreiding, vindbaarheid en doorzoekbaarheid van de reeks jaarboeken.

Nico Randerad en Joris Roosen

Nico Randeraad

DE KEIZERSWEG, EEN SOCIALE GESCHIEDENIS*

* Dit artikel is een weergave van de inaugurele rede van Nico Randeraad, in verkorte vorm uitgesproken op 10 september 2021 bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar 'Vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder van Limburg en aangrenzende regio's' in de aula van de Universiteit Maastricht.

Abstract

The inaugural lecture of the current SHCL Director, Nico Randeraad, delivered on 10 September 2021 in the Aula of Maastricht University, deals with a new focus of the Centre on the 'social history of landscape'. In his lecture Randeraad zooms in on the 'Imperial Route' between Paris and Hamburg, in particular the stretch through the small town of Rekem in Belgium, ten kilometers north of Maastricht. He proposes to regard the road as an entity with agency within a network of people, materials, and natural phenomena. Research along these lines into the past of roads, rivers, canals, pipelines and the like easily interconnects with broader (cross-)regional social histories of infrastructure, economic development, life stories and migration.

'As with Saul of Tarsus, the road to Damascus may lie straight ahead, but it is only in the course of the journey that we discover our true destination' (J.B. Jackson, *A Sense of Place, a Sense of Time* (New Haven and London 1994) 205)

Van sociografie naar sociale geschiedenis

Vanaf de oprichting in 1949 heeft het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg een flexibele houding ten aanzien van zijn werkterrein aangenomen. Als documentatiecentrum heeft het zich toegelegd op de verzameling van allerhande archieven en publicaties over het maatschappelijk leven in Limburg sinds de negentiende eeuw. Het archiefoverzicht van het SHCL dat in 2021 is verschenen, laat zien dat deze taakstelling heeft geleid tot een breed uitwaaiende collectie – een spiegel van twee eeuwen sociaaleconomische en culturele geschiedenis in deze regio¹. Gedurende de inmiddels ruim zeventig jaar van zijn bestaan hebben historici verbonden aan het Centrum deze en vele andere bronnen bestudeerd om invulling te geven aan hun idee van sociale geschiedenis. Net als nu, hadden onderzoekers alle wetenschappelijke vrijheid om de sociale geschiedenis te schrijven die zij voor ogen hadden, zonder last en ruggespraak. Dat wil niet zeggen dat zij geheel waardenvrij en ideologisch onbelast hun onderzoek opzetten en uitvoerden. De tijdgeest en wetenschappelijke modes

1 Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg LXVI / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 66 (2021) onder redactie van F. Hovens, A. Knotter en N. Randeraad.

zijn vaak goed herkenbaar in hun werk. Wat de verschillende generaties historici van het SHCL gemeenschappelijk hebben, is een vrij sterke, zij het ook weer niet uitsluitend kwantitatieve benadering, gebaseerd op historisch cijfermateriaal over economische structuur en sociale verandering.

De katholieke pers was in de begintijd wat zwaarder op de hand en explicieter dan het bestuur en de directie van het SHCL over de missie van het nieuwe Centrum. Volgens het *Limburgsch Dagblad* was de oprukkende ontkerstening een regelrechte bedreiging voor het leven in de provincie. 'Om dit gevaar te kunnen bestrijden', zo schreef de krant in 1949, 'is het allereerst noodzakelijk dat men zich een duidelijk beeld vormt over de oorzaken der geloofsvervalking en zich bewust wordt waar de zwakke plekken schuilen en waaraan dit te wijten is'. Het SHCL moest die gegevens verzamelen, ordenen en 'pasklaar maken voor het gebruik', waardoor de problematiek beter in kaart gebracht zou kunnen worden. En alsof dat niet genoeg was, waren er nog 'honderden kwesties, waarvan een gedocumenteerde bestudering van het grootste belang is voor de toekomst van Limburg'. De krant somde op: 'volkshuisvesting, de invloed der buitenlandse arbeidskrachten op 't volksleven, het jeugdvragestuk, ja wat al niet!'.² Of het *Limburgsch Dagblad* zich hier opstelde als spreekbuis van de politiek-religieuze elite, vertolker van onderbuiksentimenten, of aanjager van angstgevoelens, is achteraf moeilijk vast te stellen.

Hoe we dat ook met 'de kennis van nu' moeten interpreteren, het is duidelijk dat het idee van een maakbare samenleving in die eerste naoorlogse jaren volop aanwezig was, en dat het SHCL daarin een rol van betekenis kon spelen. De maakbaarheidsgedachte was breed inzetbaar, niet alleen ten behoeve van de zogenoemde 'Doorbraak', het streven naar het uitwissen van de scheidingslijnen tussen confessionele, liberale en socialistische zuilen, maar ook om het tegenovergestelde te bewerkstelligen, de versterking van om het even welke zuil. De grondleggers van het SHCL – pater Remigius Dieteren voorop – zaten vooral op het tweede spoor, uiteraard met het krachtig voortbestaan van de katholieke zuil als hoger doel.³

Qua methode verschilden zij echter opvallend weinig van sociologen als J.P.

² *Limburgsch Dagblad*, 5 oktober 1949.

³ C.E.P.M. Raedts, Remigius Dieteren en J.F.R. Philips, 'Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 1950-1960', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 5 (1960) 197-275; W. Rutten, 'Vijftig jaar Sociaal Historisch Centrum voor Limburg: hoofdlijnen en keerpunten', in: *Maakbaar Limburg: de constructie van een samenleving in een eeuw van uitersten* [Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 45 (2000) 8-26; L. Winkeler, 'Sociografie en pastoraal beleid 1946-1957. Franciscanen en de opkomst van de godsdienstsociologie in Nederland', in: Joep van Gennip en Marie-Antoinette Willemsen (red.), *Het geloof dat inzicht zoekt. Religieuzen en de wetenschap* (Hilversum 2010) 178-192.

Kruyt, die zich eerder in de doorbraakgedachte konden vinden. Wat hen verbond was de zogeheten 'sociografische' traditie, waarin het beschrijvende, empirisch georiënteerde sociaal onderzoek centraal gesteld werd. Die methode was breed inzetbaar. De sociografie bloeide in Nederland vooral van de jaren 1930 tot 1970 en dat heeft tot menige sociaalgeografische beschrijving van steden, dorpen en wijken geleid.⁴ Ofschoon de term uit de mode is geraakt, is de praktijk van het sociografisch onderzoek allerminst verdwenen en zelfs door digitale koppeling van data op een hoger plan gebracht.

De verzameling en analyse van sociografische gegevens met betrekking tot historische ontwikkelingen zijn vanaf het allereerste begin centrale elementen in de aanpak van het SHCL geweest. In zijn boek over de geschiedenis van woningbouwkoepel *Ons Limburg* dat in 1951 het licht zag, schreef Dieteren dat het Centrum vele berekeningen had uitgevoerd, 'waardevolle inlichtingen' had verstrekt, en grafieken had getekend.⁵ Maar ook dichterbij nu: de oratie van mijn voorganger, Ad Knotter, ging over veranderingen in en rond de Stokstraat in Maastricht, waarin een vergelijkende index van zogeheten 'onmaatschappelijke' gezinnen een centrale plaats innam.⁶ Zo zijn in het werk van SHCL-historici nog wel meer voorbeelden van een sociografische insteek te geven.

Van de Stokstraat naar de Steenweg

Ik zet die traditie voort maar zal ook andere accenten plaatsen. Laat ik u allereerst meenemen van de Stokstraat in Maastricht naar de Steenweg in Rekem, tussen Lanaken en Maasmechelen, vanuit Nederland gezien net over de grens. De kans is groot dat u de weg kent, als route naar een van de benzinstations waar u – voor Nederlandse begrippen – goedkoop kunt tanken.⁷ De Steenweg, zoals

⁴ Zie voor het belang van de sociografie voor de geschiedschrijving de oratie en het afscheidscollege van Maarten Duijvendak, *Wijde horizon, scherpe blik. Regionale geschiedenis en Noord-Nederland. Over rurale problematiek, sociale wetenschap en geschiedschrijving* (Rijksuniversiteit Groningen 2002) en Actor, *Continuïteit en Toeval. Een sociale en regionale geschiedenis van Stad, Ruraal en Joods Groningen, midden twintigste eeuw* (Rijksuniversiteit Groningen 2021).

⁵ R. Dieteren O.F.M., *Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg. 'Ons Limburg' 1911-1951* (Heerlen 1951) 9.

⁶ A. Knotter, 'Rondom de Stokstraat. "Onmaatschappelijkheid" en "onderklasse" in de jaren vijftig', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIV (1999) 1-29.

⁷ Tijdens de oratie startte op dit moment een film die boven het spreekgestoelte gedurende ongeveer acht minuten bleef draaien. De film, in de meest letterlijke zin een 'road movie', toont een deel van de Rijksweg 78 gezien door een draaiende camera in een rijdende auto. De film begint op de kadasterkaart van 1845 maar we rijden al snel op de weg van nu. De film is te zien op de opname van de oratie, <https://www.youtube.com/watch?v=AI26V2qjyh8>, minuut 13-21.

vrijwel iedere steenweg, is in de ogen van de meeste mensen geen wonder van schoonheid, heeft zo goed als geen erfgoedwaarde, en brengt bij de meeste mensen geen bijzondere historische sensatie teweeg. Met wat goede wil en een stevig glas whisky kan de weg hoogstens doorgaan voor een ‘boulevard of broken dreams’.⁸

De romantiek van het verval heeft haar charme maar is geen evidente opstap naar een sociografische of sociaalhistorische analyse. Geschikter daarvoor is de opdracht die de Amerikaanse schrijver John Updike zichzelf gaf en die ook door de gelauwerde Nederlandse auteur Sander Kollaard is opgepikt: ‘to give the mundane its beautiful due’.⁹ Waar schrijvers schoonheid zoeken, streven historici naar waarheid, of iets minder verheven gezegd, naar feitelijke onderbouwing, naar historische bronnen die antwoorden geven op de vragen die de wetenschap en de maatschappij stellen. Met andere woorden: ‘to give the mundane its historical due’. Dat is nog een hele opgave, zoals uit de beelden op de film van de Rijksweg valt op te maken. Geschiedenis – in welke vorm dan ook – dringt zich niet bepaald op. Voor velen is de N78 een aaneenschakeling van wat Marc Augé ‘non-lieux’ heeft genoemd, anonieme, uitwisselbare ruimtes, zonder identiteit of geschiedenis.¹⁰

Ik probeer een ander perspectief aan te reiken. Het alledaagse een historische betekenis geven, dat is de uitdaging waarvoor ik mij gesteld zie. Iets dergelijks stond ook de Amerikaanse geograaf en landschapshistoricus John Brinckerhoff Jackson (1909-1996) voor ogen in zijn visie op de plaats van de weg in de landschapsgeschiedenis. Hij bedacht er zelfs een naam voor, ‘hodologie’, de studie van wegen, van welke aard dan ook, van hun ontstaan en gebruik, en van de verbindingen die zij mogelijk maken.¹¹

Ook de materialiteit van de wegen (zand, kiezel, stenen, macadam, tarmac, asfalt) komt in beeld, net als de gebouwen, beplantingen en soorten grondgebruik langs de wegen. Het type verharding van een weg zegt niet alleen iets over de snelheid en het gemak waarmee erover gereden kan worden, maar ook over technische kennis, investeringen, onderhoud en de instanties die daarvoor nodig zijn.¹² Jackson en zijn medewerkers waren bij uitstek geïnteresseerd in het ‘gewone landschap’, de alledaagse omgeving waarin de levens van ‘gewone

8 E. Hollman, ‘De N78. Boulevard of Broken Dreams’, *Zuiderlucht*, 4 april 2009.

9 Interview met Sander Kollaard door Thomas de Veen, *NRC Weekend*, 27 juni 2020.

10 M. Augé, *Non-lieux, introduction à une anthropologie de la surmodernité* (Paris 1992).

11 J.B. Jackson, *A Sense of Place, a Sense of Time* (New Haven and London 1994) 191. Een uitgebreide verhandeling over de sociaalhistorische betekenis van wegen vinden we terug in Lucien Febvre, *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire* (Paris 1922), maar ook in de achttiende-eeuwse staatsbeschrijvingen zijn al voorbeelden te vinden.

12 Een mooi voorbeeld van de transformerende potentie van beton als wegverharding is gegeven, zij het in een ander deel van de wereld, in: P. Harvey, ‘Cementing relations. The materiality of roads and public spaces in provincial Peru’, *Social Analysis* 54:2 (2010) 28-46.

mensen’ tot een zichtbare uitdrukking komen.¹³ Ook die gewone, men zou haast zeggen banale landschappen, de bedrijvenparken, de winkelcentra, de verbindingswegen, waar geen erfgoedlabel op zit, zijn manifestaties van culturele waarden, sociaal gedrag en individuele handelingen, die hun sporen door de tijd heen hebben nagelaten, en dus is de studie daarvan een vorm van sociale geschiedenis.¹⁴

Ik ga u eerst een paar dingen vertellen over de Steenweg en zal vervolgens uit de doeken doen in welke zin die aspecten richtinggevend voor mijn onderzoek zijn. Richtinggevend, niet zaligmakend, laat ik dat vooropstellen. Het SHCL is en blijft een verzamelplaats van invalshoeken, benaderingen en wetenschappelijke disciplines, waarvan de hier voorgestelde er slechts één is.

De Steenweg is feitelijk de naam van een klein stukje van de Belgische Rijksweg N78 die loopt tussen Vroenhoven en Kessenich. Er zijn in België minstens zoveel steenwegen als er in Nederland straatwegen zijn. Ze dragen gewoonlijk – in Nederland en België – de naam van de stad waar ze naar toe leiden: van de Amsterdamsestraatweg en de Brusselsesteenweg zijn er heel wat. De N78 is een op het oog vrij oninspirerende ‘gewestweg’ aan de westkant van de Maas. Het traject maakte ooit deel uit van de *Route impériale no. 3*, een hoofdweg in het Napoleontische keizerrijk. In 1812 werd met de aanleg begonnen maar pas na de val van de keizer kwam het tracé tussen Maastricht en Venlo gereed. In de volksmond kreeg de weg al snel de bijnaam ‘Keizersweg’; het stuk dat over Nederlands grondgebied leidt (van Ittervoort, langs Roermond, naar Venlo), staat nog steeds bekend staat als de ‘Napoleonsbaan’. Ik concentreer me vandaag op het nu Belgische deel, en wel in het bijzonder op de doortocht bij Rekem, tussen Lanaken en Maasmechelen, waar de Keizersweg nu eenvoudig Steenweg heet. Had het traject in Nederland gelegen, dan had het waarschijnlijk simpelweg Rijksstraatweg geheten.

Ik stel de ogenschijnlijk ongecompliceerde vraag: wat heeft dit stukje verharde weg met zijn directe omgeving gedaan, zowel met de natuur, de landbouw, de gebouwen als met de mensen, en hoe is men in de loop der tijden met de veranderingen omgegaan? Ik zie de weg dus, om het in sociaalwetenschappelijke termen te zeggen, als actor, als een ‘entiteit’ met ‘agency’, in een uitdijend netwerk van verbindingen. De weg heeft natuurlijk als zodanig geen eigen wil maar aangezien mensen de weg een bepaalde betekenis geven, gaat die betekenis hun

13 J. Ballesta, ‘John Brinckerhoff Jackson, within Ordinary Landscapes: Field Research and Amateur Photographic Practices’, *L'Espace géographique* 45:3 (2016) 211-224.

14 D.W. Meinig, ‘Introduction’, in: *idem, The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays* (New York/Oxford 1979) 6.

doen en laten beïnvloeden. En omdat die betekenis per individu en door de tijd heen zal verschillen, ontstaat er een netwerk van associaties en connecties. Het doet er dus niet zoveel toe dat we maar een kort traject onder de loep nemen, aangezien het als onderdeel van een sociaal netwerk verbonden is met een veel ruimere leef- en denkwereld. In feite is niet de Steenweg het studieobject maar de interactie tussen de weg en alle mensen en dingen die ermee te maken hebben.¹⁵

Over de Steenweg zijn veel belangwekkende verhalen te vertellen: over de moeizame aanleg in de nadagen van het Napoleontische keizerrijk, de Spaanse krijgsgevangenen die bij de aanleg werden ingezet, en de dorpsbewoners van wie de karren werden gevorderd om kiezel van de Maasbedding naar de weg te transporteren.¹⁶ De weg is als zodanig natuurlijk onderdeel van de lokale geschiedenis maar op veel manieren ook verbonden met de ‘grotere’ geschiedenis, die van oorlogen en staatsvorming, van achterstand en modernisering, van voorspoed en armoede.

De lokale geschiedenis van de Steenweg die ik vandaag centraal stel, krijgt meteen een bijzondere lading als we de weg zien als een onderdeel van een verbinding tussen Parijs en Hamburg. Dat was namelijk begin- en eindpunt van de *Route impériale* no. 3. Het is merkwaardig – contra-intuïtief in zekere zin – zich te realiseren dat naarmate de wereld groter, ‘globaler’, is geworden, onze Rijksweg korter is geworden. Dat is duidelijk af te lezen uit de naamgeving en nummering: per keizerlijk decreet van 1811 begon de Steenweg dus als onderdeel

15 Ik ontleen deze benadering aan de ‘actor-network theory’ van Bruno Latour, zonder de consequenties, mogelijkheden en afplitsingen daarvan in alle richtingen theoretisch uit te werken, geheel in lijn met Annemarie Mols open definiëring van het begrip ‘actor’: ‘every time a new case is considered it suggests different lessons about what an “actor” might be’, A. Mol, ‘Actor-Network Theory: sensitive terms and enduring tensions’, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft, 50 (2010) 253-269, aldaar 257. Over het ruimtebegrip in de ‘actor-network theory’, zie I. Fariñas en J. Paulos, ‘Die Räume der Akteur-Netzwerk-Theorie. Über die Formation, Deformation und Transformation des Sozialen’, in: A. J. Heinrich, S. Marquin, A. Million, J. Stollmann (Hg.), *Handbuch qualitative und visuelle Methoden der Raumforschung* (Bielefeld 2021) 37-51. Een voorbeeldstellende antropologische uitwerking van een brede visie op de betekenis van wegen (‘roads as spaces of projection and material transformation’) vinden we in P. Harvey en H. Knox, *Roads. An Anthropology of Infrastructure and Expertise* (Ithaca en Londen 2015). Het aantal studies dat ‘infrastructuur’ (waaronder wegen) ziet als onderdeel van veelsoortige sociale, economische, politieke en esthetische relaties, is snel groeiend, zie bijvoorbeeld N. Anand, A. Gupta en H. Appel (eds.), *The Promise of Infrastructure* (Durham en Londen 2018); D. Van Laak, *Alles im Fluss. Die Lebensadern unserer Gesellschaft – Geschichte und Zukunft der Infrastruktur* (Frankfurt am Main 2018).

16 ‘Weg van Parijs naar Hamburg, over Maastricht, Venlo, Wezel’, *De Maasgouw* 31 (1909) 6-8; G.J.P.M. Corten, ‘Alignements droits – De ontwikkeling van het wegennet in het departement van de Nedermaas 1794-1814’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 32 (1987) 1-26; A. Gorissen, ‘De Napoleonsbaan, Een “grote kieselweg” tussen Maastricht en Venlo’, in: J. Bank en M. Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 49-59.

van keizerlijke weg no. 3 van Parijs naar Hamburg. Na de val van Napoleon klasseerde een Koninklijk Besluit van Willem I de weg als ‘Grote Weg’ no. 13 van de Wadden naar Sedan. Tussen 1821 en 1830 – ten gevolge van een nieuwe classificatie van wegen – volgde een kortdurende upgrade naar ‘Grote Weg van de eerste klasse’, no. 2. Na de afscheiding hernoemde de Belgische staat de weg Rijksweg 17, van Venlo naar Givet, in Noord-Frankrijk, net over de Frans-Belgische grens. Sinds 1986 gaat onze rijksweg door onder de naam N78, een secundaire weg-type II of III, afhankelijk van het traject, lopende van Vroenhoven naar Kessenich. De Keizersweg is – met andere woorden – gezakt van nummer 3 (en een kortstondige nummer 2 notering) naar nummer 78, en gedeclasseerd tot een regionale ‘kernenverbindingsweg’, zoals dat onder verkeersdeskundigen heet.

Dat heeft in de eerste plaats met staatsvorming te maken: Charles Tilly zag het juist: ‘states make war, and war makes states’, en tegen die achtergrond maken staten ook wegen, om hun legers te verplaatsen, en kunnen wegen ook staten maken, als die legers succesvol weten te opereren. Ironisch genoeg kunnen staten wegen ook langdurig laten verkommeren, niet het minst in België.

Detailfoto naambordje Rijksweg [Foto: David Maesen (2018)]

Het onderschrift ‘Historische Napoleonsweg’ op het straatnaambord van de Steenweg in Rekem is een goed bedoelde maar tamelijk vruchteloze poging tot historisch besef.

Van Napoleon is langs de Steenweg al net zo weinig te zien als van Frans Kusters in de Frans Kusterslaan. Voor de niet-Rekemenaars: Frans Kusters is een

illustere dorpeling, gesneuveld tijdens de Eerste Wereldoorlog en ‘zijn’ laan is een zijstraat van de Steenweg.

Niettemin, de kiezelweg (want daarmee was de weg in het begin bedekt) was naast de dienstplicht, het civiel recht, en de verkoop van kerkelijke en adellijke gronden, de meest zichtbare manifestatie van de moderne centralistische staat. Dat was iets heel nieuws voor het ooit tot het Heilige Roomse Rijk behorende, tot op zekere hoogte onafhankelijke, graafschap Reckheim, zoals Rekem vroeger heette. Niet alleen de weg als zodanig, maar ook het beheer en het onderhoud ervan, impliceerden een staat die veel actiever optrad dan men daarvoor gewoon was.¹⁷ Een globale kennisneming van de proliferatie van de correspondentie over weg- en waterbouw tussen centrale, provinciale en lokale overheden, en tussen deze en de aannemers die het feitelijke werk deden, volstaat al om in te zien hoe zeer ‘het gewicht van de staat’ sinds de Franse Tijd toenam.¹⁸

De Keizersweg was bij Rekem geprojecteerd door de vruchtbaarste delen van de gemeente, een stuk buiten het oude centrum en het grafelijk kasteel, zoals we op een fragment van de Vandermaelen kaart van rond 1850 kunnen zien.

Fragment van de Vandermaelen kaart (1854), bewerkt door de auteur

17 Langs deze lijnen analyseert Isser Woloch de consolidatie van de Franse staat na de revolutie, *The New Regime: Transformations of the French Civic Order, 1789-1820s* (New York 1995).

18 De metafoer verwijst naar J. Meyer, *Le poids de l'État* (Parijs 1983). Ook in Groot-Brittannië zorgde wegenaanleg in de negentiende eeuw voor centralisering van besluitvorming en bureaucratisering van kennis: de 'infrastructure state', vgl. J. Guldi, *Roads to Power. Britain Invents the Infrastructure State* (Cambridge Mass. en Londen 2012).

Omcirkeld zijn de bebouwde kommetjes van Rekem, Daelwezet en Bovenwezet; de blauwe rechte lijn is de *Grande Route*. Inmiddels is de ruimte tussen het kasteel en de Rijksweg vrijwel vol gebouwd maar in de negentiende eeuw waren de kernen Rekem, Bovenwezet en Daelwezet dus nog duidelijk afzonderlijk herkenbaar. Nu is Oud-Rekem, 'mooiste dorp van Vlaanderen', een toeristische trekpleister en zijn Dael- en Bovenwezet gedegradeerd tot bushaltes.

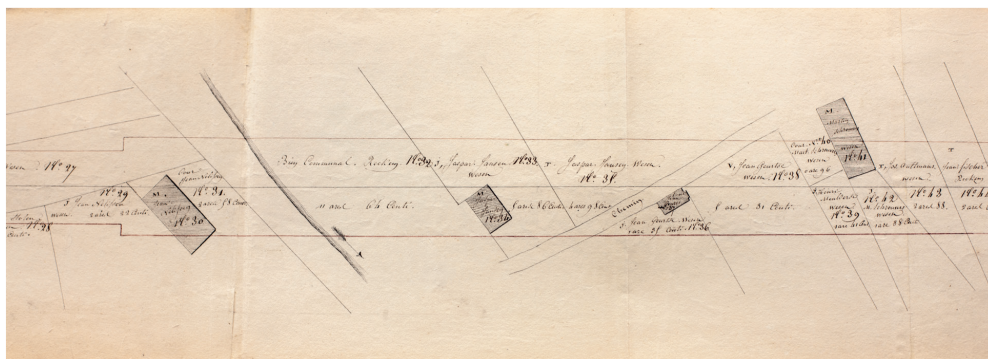
Daelwezet (links) en Bovenwezet [Foto's: Nico Randeraad (2021)]

Ten westen van de weg lagen zandgronden; ten oosten, richting de Maas, domineerden de leem- en kleigronden, een gebied dat ooit een tak van de Maas was; daartussen bevond zich een strook zavel, vruchtbare landbouwgrond. Zelfs kleine arealen waren rendabel. Maar juist dáár wilden de Franse ingenieurs afwijken van de slecht onderhouden oude Romeinse weg, en een volledig nieuw tracé trekken, in een rechte lijn naar Maasmechelen.

Dat had directe consequenties voor degenen die percelen bezaten, waarover de nieuwe weg geprojecteerd was. Of erger, die hun huis hadden staan op het tracé.

De vier huizen die donkerder gearceerd op de kaart staan, zijn woningen van kleine boeren in het gehucht Bovenwezet, die letterlijk het veld moesten ruimen – veld en huis, om precies te zijn. De weg – tussen de twee horizontale lijnen – ging er dwars doorheen. De landbouwers moesten plaatsmaken voor een weg die in de eerste plaats een militaire functie had, en ten behoeve van een keizer met wie zij niet veel op hadden.

Van drie van de vier hoofden van huishoudens weten we dat ze een nieuwe woning bouwden langs de nieuwe weg, op delen van hun perceel, die buiten de

Fragment 'Plan terrier de la commune de Reekem' [HCL, Provinciaal Bestuur van Limburg, 04.01, inv.nr. 7758]

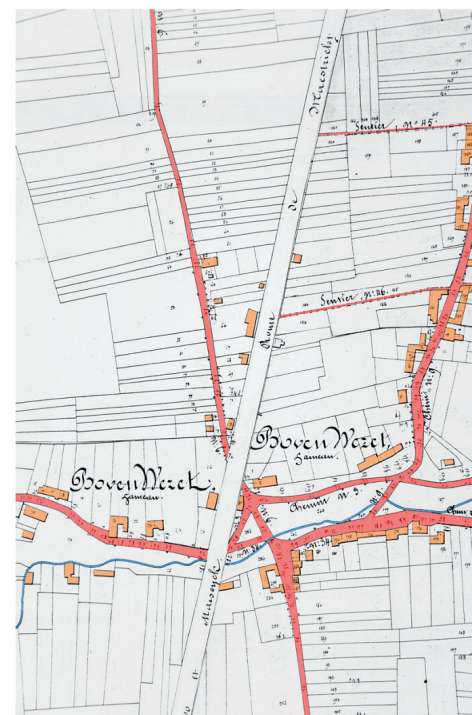
weg bleven. Zij waren pioniers. Gedurende meer dan een halve eeuw behoorden zij tot de weinige bewoners die zich langs de *Grande Route* vestigden. Waarschijnlijk het enige nog zichtbare restant uit die periode, zijn de contouren van een huis dat in de jaren 1820 moet zijn gebouwd door terugkerende brikkenbakkers die hun geluk hadden beproefd in de steenindustrie rond Aken.

Zijgevel van een huis langs de Steenweg
[Foto: Nico Randerad (2021)].

Blijkbaar was er voor hen uiteindelijk meer bestaanszekerheid op het vruchtbare achterland van Rekem. Als u goed kijkt, ziet u dat een nieuwere woning over de oude heen is gebouwd: een huis als bakstenen palimpsest, een vage, ingemetselde herinnering aan andere tijden.

De aanwas van de bewoning langs de *Grande Route* verliep met horten en stoten. Gedurende een groot deel van de negentiende eeuw bleef de weg een rechte lijn door akkers, weides en hei. Een lege weg maar niet echt 'leeg land'.¹⁹ De vele kleine arealen links en rechts van de weg werden intensief bebouwd en benadrukten de continuïteit van het agrarische karakter.

Ingekleurd fragment van de Atlas van de Buurtwegen (1841), met dank aan Mathieu Maesen

Een beetje gechargeerd door het kleurgebruik zien we op dit kadasterkaartje het oude weg- en percelenpatroon in Bovenwezet, dat halverwege de negentiende eeuw de nieuwe weg nog steeds grotendeels 'ontkent'.

De *Grande Route* trok aanvankelijk nauwelijks nieuwe bewoners aan, hoogstens een echtgenoot van een dorp verderop, soms van over de Maas uit Urmond, Elsloo of Geulle. De oude gehuchten Daelwezet en Bovenwezet bleven gedurende de negentiende eeuw herkenbare referentiepunten aan de zuid- en noordpunten van de gemeentegrens van Rekem. Families uit die gehuchten waaierden uit naar de grote weg, waardoor we tot in de twintigste eeuw dezelfde

¹⁹ Een verwijzing naar A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam/Antwerpen 1983).

familienamen onder de bewoners van de Steenweg zien terugkeren. Veel van de negentiende-eeuwse bewoners waren landbouwers, maar we zien ook al snel enkele herbergiers opduiken. Rond het midden van de negentiende eeuw waren er binnen de gemeente Rekem al drie herbergen aan de weg gevestigd. Blijkbaar was er inmiddels voldoende verkeersmobiliteit om een dergelijke nering rendabel te maken. Terwijl van het agrarisch karakter binnen de bebouwde kom van Rekem weinig over is, floreert de horeca nog steeds.

De Wissel [Foto: David Maesen (2018)]

Op de foto zien we Brasserie De Wissel, die zo heet omdat op die plek tot zo'n zeventig jaar geleden een wisselstation van de tramlijn Maastricht-Maaseik lag.

Met behulp van digitale middelen en oude kaarten kunnen we de ontwikkeling langs de Steenweg mooi in beeld brengen.²⁰

Geprojecteerd op de kadasterkaart van 1845 (dus op de eerste kaart moet een deel van de bebouwing weggedacht worden) zien we de plaatsen waar rond 1815, 1860 en 1900 huishoudens woonden, grotendeels aansluitend bij de gehuchten Dael- en Bovenwezet maar toch ook ertussenin. De klok stopt hier in 1900 maar tikte in werkelijkheid natuurlijk gewoon door. Geleidelijk gingen beide gehuchten op in een langgerekt lint: de weg sloopte allengs de oude gemeenschappen. De aanleg van de tramverbinding Maastricht-Maaseik aan het eind van

20 Tijdens de lezing werd een korte animatie afgespeeld die de geleidelijke toename van het aantal huizen langs de Rijksweg gedurende de negentiende eeuw liet zien. Hier zijn drie momentopnames gekozen.

Bewoning langs de Steenweg in Rekem in 1815, 1860 en 1900, geprojecteerd op de kadasterkaart van 1845

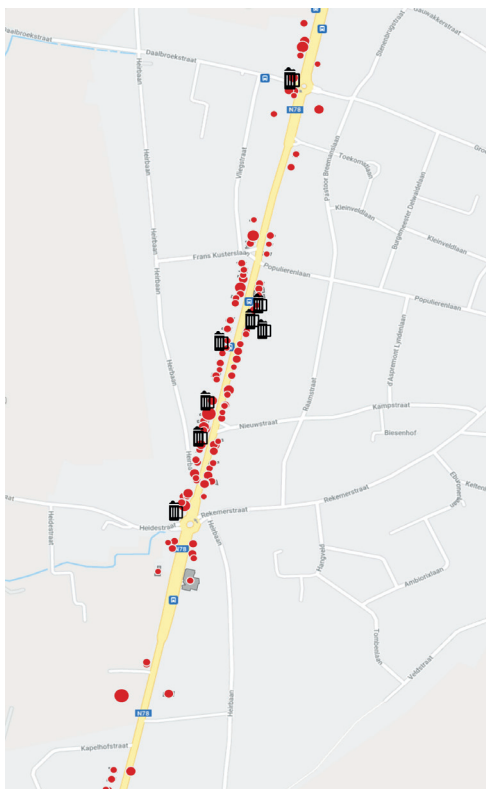
de negentiende eeuw en de exploitatie van de steenkolenmijn in Eindhoven-Maasmechelen vanaf de jaren 1920 luidden een nieuwe fase in functie, aanzien en bewoning van de Steenweg in. Een Ansichtkaart van het eind van de jaren 1920 is illustratief voor het omslagpunt.

Ansichtkaart Steenweg Rekem, ca. 1928 [Verzameling VZW Renovatie Rekem]

Het beeld ademt nog een pre-gemotoriseerde sfeer uit, met paard en wagen en in de verte een fietser. Rechts op de voorgrond café De la Belle Vue, dat stamde

van rond 1830 en dat toen een van de drie genoemde herbergen was. Het is niet zeker of het gebouw hetzelfde is als dat waar Pierre Massotte – de negentiende-eeuwse herbergier – ooit zijn etablissement begon, maar het behield zijn functie in elk geval tot het midden van de twintigste eeuw. Daarna namen andere cafés de klandizie graag over.

Bewoning langs de Steenweg bij Rekem, 1950, met de vestigingsplaatsen van cafés. Op de dia een schets van de bewoonde percelen vlak na de Tweede Wereldoorlog. De toegenomen 'drukte' van de huizen is duidelijk zichtbaar. De cafés zijn met een herkenbaar symbool, een bierpul, aangeduid.

Naarmate er meer verkeer passeerde, werd het natuurlijk aantrekkelijker voor ondernemers een café of winkel te beginnen, in het bijzonder nabij de halteplaatsen van de tram. Maar ook toen halverwege de twintigste eeuw de tram verdween (een historische fout, kunnen we nu wel stellen), bleef de Rijksweg een belangrijke verkeersader. Dat trok verkeer en economische activiteit aan maar eiste ook slachtoffers. Het verwijderde tramspoor gaf juist genoeg ruimte voor een vierbaans rijweg met smal fietspad en weinig ruimte voor voetgangers.

Tot omstreeks 1990 was de maximumsnelheid hier – binnen de nieuwe dorpskern – 80 km per uur (nu nog steeds 70 km), de verkeersintensiteit belemmerde vlotte doorstroming en stoplichten werden gevaarlijk vaak

Steenweg ca. 1985 [Fotograaf onbekend]

genegeerd. Tussen 1960 en 1990 was de Rijksweg een 'moordende kreatuur', zoals verkeersdeskundige Willy Miermans in 1986 in *Het Nieuwsblad* schreef. Een actiegroep hing destijds kruisen op langs het traject Rekem-Neerharen met hallucinante cijfers over het aantal verkeersdoden. Als je de weg als 'actor' wilt zien, is dat misschien wel het meest pregnante voorbeeld.²¹

Van de Steenweg naar Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Ik ga nu weer uitzoomen van de Keizersweg en het verhaal beëindigen met de vraag op welke manieren deze case study indicatief is voor de koers van mijn onderzoek en die van het SHCL. Ik stip vier aspecten aan.

Sociale geschiedenis

Ten eerste, bij een Sociaal Historisch Centrum hoort sociale geschiedenis. De bewonersgeschiedenis van de Steenweg geeft daar een invulling aan. De sociografische traditie van dataverzameling biedt veel kansen voor meerdere invalshoeken. Op basis van de bevolkingsregisters van Rekem die ik voor de oratie gebruikt heb, is nader onderzoek mogelijk naar bijvoorbeeld arbeidsmigratie, huwelijkspatronen en doodsoorzaken, alle onderwerpen die zagezegd in het 'pakket' van het SHCL zitten en waarvoor we de kennis in huis hebben.

Op de adellijke bewoners van de Kapelhof, gebouwd in opdracht van de

21 Vgl. ook de documentaire over het Nederlandse traject van de weg, Hans Heijnen, *Dodenweg. Zonen van de Napoleonsbaan* (2008), <https://11.nl/dodenweg-zonen-van-de-napoleonsbaan-84939> en <https://vimeo.com/41497299> (laatst gezien 8 juli 2022).

kasteelheer van Hocht, na was de Steenweg vooral een straat van dagloners, ambachtslieden, grondwerkers, kleine winkeliers en arbeiders. Daarmee past het onderwerp naadloos in het profiel van het SHCL, waar altijd bijzondere aandacht is voor mensen die in de ‘grote geschiedenis’ niet snel tot hun recht komen, maar die wel door die ‘grote geschiedenis’ geraakt worden: landbouwers, fabrieksarbeiders, mijnwerkers, ambachtslieden, caféuitbaters, ziekenverzorger en ga zo maar door. Tenslotte wat dit aspect betreft, sociale geschiedenis en regionale geschiedenis gaan goed samen: daar kunnen ‘big questions’ met lokale contexten verbonden worden, en andersom, daar kunnen lokale gebeurtenissen een bredere verklaring vinden. En dat maakt zowel lokale historici als wetenschappelijke onderzoekers blij. Zij vinden elkaar dan ook vaak, zoals ik Mathieu en David Maesen uit Rekem, de vader lokaal historicus en de zoon fotograaf, heb gevonden voor het Steenweg-project, waarover wij gezamenlijk hopen te publiceren.

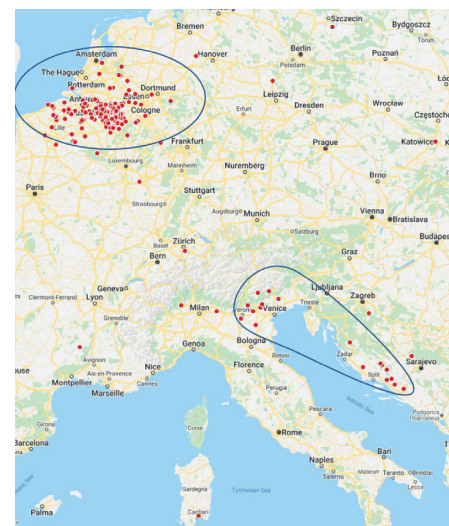
Digitale geschiedenis

Visualiserings van sociale data op een historische kaart zijn een voorbeeld van wat Digital History tegenwoordig met de spreekwoordelijke druk op de knop vermag. De digitale transitie waar het SHCL als erfgoedinstelling middenin zit, zal ook in de output van het wetenschappelijk onderzoek steeds zichtbaarder worden. Het softwareprogramma, Nodegoat, waarmee ik de bewonersgeschiedenis in kaart bracht, kan ook – om maar iets te noemen – de geboorteplaatsen van de ca. 2500 mensen die tussen 1812 en 1960 langs de Steenweg hebben gewoond, in beeld brengen.

Het verwondert niet dat de meeste geboorteplaatsen zich concentreren in en om het Maasland, maar het valt ook op dat er behoorlijk wat geboorteplaatsen in het gebied rond het noordelijk deel van de Adriatische Zee te vinden zijn. Het gaat hier – u had het vast al geraden – om mijnwerkers die in de jaren 1930 langs de Steenweg neerstreken.

Zo’n visualisatie geeft meteen een heel ander beeld van het bereik van een stukje Steenweg. Niet alleen Parijs-Hamburg, maar een nog groter gebied komt in het vizier. Wat een heel lokaal verhaal lijkt te zijn, is onlosmakelijk verbonden met een veel bredere geschiedenis.

Het programma Nodegoat waarmee deze en andere visualisaties gemaakt zijn, gebruiken onderzoekers van het SHCL inmiddels met veel succes voor enkele andere erfgoedprojecten, zoals DRAPO, over de herkomst, verspreiding en achtergronden van Limburgse vlaggen en vaandels, dat gecoördineerd wordt door Joep Leerssen.²²

Geboorteplaatsen van personen woonachtig langs de Steenweg te Rekem tussen 1812 en 1960

Landschapsgeschiedenis

De weg is een integraal onderdeel van het landschap, en dus van de landschapsgeschiedenis.²³ Wegen, zo heet het vaak in toeristische gidsen ‘doorsnijden het landschap’, alsof ze er geen deel van uitmaken. Maar in de landschapsgeschiedenis zijn wegen net zoals rivieren, kanalen en bruggen, vormgevende landschapselementen.²⁴

Bovendien, anders dan u geneigd bent te denken, landschapsgeschiedenis is niet noodzakelijk het object of het product van een sublieme esthetische ervaring. De N78 heeft potentie als ‘boulevard of broken dreams’ maar zal niet snel een wandelparadijs worden, of tot erfgoed gebombardeerd worden. De Rijksweg verbindt en trekt aan maar scheidt en stoot ook af, net als de Keizersweg vanaf het moment van aanleg. Hier een willekeurige greep uit de merkwaardige objecten die langs de Steenweg te vinden zijn, of tot voor kort waren.

Soms loont het de moeite ook daar aandacht voor op te brengen. Een biografie van de Steenweg helpt ons te verzoenen met een omgeving die we liever anders

23 Over wegen als onderdeel van het landschap, zie bijvoorbeeld M. Hvattum, J. Kampeveld Larsen, B. Brenna, B. Elvebakk (eds.), *Routes, Roads and Landscapes* (Farnham 2011) en R. Ruiz, F. J. Rodríguez & J. M. Coronado, ‘Exploring Landscapes through Modern Roads: Historic Transport Corridors in Spain’, *Landscapes* 16: 1 (2015) 44-62.

24 Over de begrippen ‘landschap’ en ‘landschapsgeschiedenis’ is inmiddels een kleine bibliotheek vol geschreven. Een relatief recente bestandsopname, waarbij mijn benadering goed aansluit, is te vinden in J. Kolen en J. Renes, ‘Landscape Biographies: Key Issues’, in: J. Kolen, J. Renes, en R. Hermans (eds.) *Landscape Biographies. Geographical, Historical and Archaeological Perspectives on the Production and Transmission of Landscapes* (Amsterdam 2015) 21-48. Toegespitst op Limburg, ook P.A.J. Caljé, ‘Limburgse landschapsgeschiedenis. Benaderingen, voorbeelden, kansen’, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg. Jaarboek 2016*, vol. 152, 271-298.

Panden langs de N78 [Foto: David Maesen (2015)]

hadden gezien, of die met enige goede wil en investeringen een ander aanzicht kan krijgen. Een sociale geschiedenis van het landschap, waar ik met mijn verhaal een lans voor wil breken, heeft oog voor de interactie tussen mensen en hun omgeving. Zo'n interdisciplinair landschapspectief is breed inzetbaar en heeft haar weerslag al gevonden in onderzoek dat bij het SHCL op stapel staat, zoals onze bijdrage aan projecten over het Limburgs rivierenlandschap, gecoördineerd door Christian Ernsten, en het promotieonderzoek van Afra de Mars naar het historisch landschap van de Domaniale Mijn.

Vergelijkende geschiedenis

Het vierde en laatste aspect: mijn leerstoel heet officieel 'Comparatieve regionale geschiedenis, in het bijzonder van Limburg en aangrenzende regio's'. We kunnen dit ook omgekeerd lezen, als 'globale geschiedenis in het klein': wereldgeschiedenis met Limburg als aangrenzende regio. Dat is wellicht wat ambitieus. Maar ik zie de leeropdracht in elk geval als een stimulans om verder te kijken dan de provinciale grenzen van Nederlands Limburg. Daar is alle reden toe, al was het maar om dat Limburg beter te begrijpen. Kijk naar de Keizersweg, die ergens tussen Maaseik en Thorn overgaat in de Napoleonsbaan. Samen behoorden ze ooit tot een keizersweg van Parijs naar Hamburg, die weer gedeeltelijk overlapt met een veel oudere Romeinse heerbaan. Limburgse wegen houden niet op bij de grenzen van nu. En dat geldt vanzelfsprekend voor de hele Limburgse geschiedenis.

Dankwoord

We komen aan bij het traditionele slotakkoord, het dankwoord. Ik ben niet de jongste hoogleraar die zijn ambt op deze eervolle wijze mag aanvaarden. Ik heb dus veel tijd gehad om de kunst af te kijken en mij te bezinnen over de stijl die mij past. Het is aan mijn collega's bij het SHCL, de Faculteit, en in het Limburgse erfgoedveld te bepalen of mijn aanpak werkt.

Het verstrijken van de tijd heeft ook een schaduwzijde. Mijn vader en moeder had ik er graag bij gehad op dit bijzondere moment maar omdat ze in de afgelopen twee jaar kort na elkaar zijn overleden, kan ik ze alleen voor mijn geestesoog glunderend op de voorste rij zien zitten. Daar zitten gelukkig in het echt Elisabeth, Sarah, Daniël en Arthur, die hier en nu en hopelijk nog lang mijn leven en werken oneindig veel aangenamer maken.

Als ik iedereen met naam en toenaam zou moeten bedanken die belangrijk zijn geweest voor mijn loopbaan, is deze vrijdagmiddag veel te kort. Ik heb in het voorbijgaan al enkele namen genoemd maar er zijn er zoveel meer. Velen zitten nu in de aula of kijken naar de livestream. Heel veel dank allemaal. In het bijzonder dank ik het College van Bestuur, hier vertegenwoordigd door Nick Bos, en de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen in de persoon van decaan Christine Neuhold, voor het vertrouwen dat ze in mij hebben gesteld. Ik ben vereerd dat het bestuur van de Stichting Sociaal Historisch Centrum voor Limburg mij als hoogleraar-directeur heeft willen benoemen. De onlangs afgetreden voorzitter Harry Hillen en zijn opvolger, Jos Kievits, ben ik veel dank verschuldigd voor hun continue steun en raad. Mijn collega's van het SHCL, met wie ik inmiddels al bijna drie jaar vruchtbaar samenwerk, zitten op dit moment in het auditorium van het Historisch Centrum Limburg aan de Pieterstraat naar de livestream te kijken en hebben misschien al gedaan waar wij in de aula nog even op moeten wachten, namelijk enkele flessen geopend om dit moment te vieren.²⁵ Met mijn collega's bij FASoS, sommigen al met pensioen of elders werkzaam maar nog immer met hart voor de zaak, hoop ik – ook nu ik vaker aan de Sint Pieterstraat dan aan de Grote Gracht vertoef – net zo prettig samen te werken als in de voorbije twintig jaar.

Ik heb gezegd.

²⁵ De inaugurele rede vond plaats op een moment dat er vanwege de coronapandemie vrij strenge regels golden voor samenkomsten en de oratie dus door relatief weinig mensen kon worden bijgewoond.

Eddy de Beaumont

DE GEWEERFABRIEK VAN PETRUS REGOUT (1842-1843): EEN KORTSTONDIG AVONTUUR

Abstract

Around 1840, percussion muskets became more and more common in European armies. To keep up with this development, under great time and financial pressure, the Dutch Department of War awarded a contract to convert its muskets to a contractor who was unfamiliar with the arms industry: the Maastricht entrepreneur Petrus Regout. Regout, who accepted an extreme low price, seriously underestimated the scope of the transformation. Due to bad management his 'musket company' soon headed towards bankruptcy. He was forced to give back the contract. In his arrogance Regout ignored the advice of representatives of the Dutch artillery who supervised the process. It was a missed opportunity for a dynamic entrepreneur as Regout. The article highlights a rather neglected episode of his business career.

In 1842 sloot het departement van Oorlog een contract met de Maastrichtse ondernemer Petrus Regout (1801-1878) voor het transformeren van vuursteen-geweren in percussiegeweren. Wat hield dat in? Wat ging er aan vooraf? En wat kan het gebrek aan succes van deze onderneming verklaren?

Na de totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815 overwoog het departement van Oorlog een geweerfabriek op te richten. Om te voorkomen dat die in oorlogstijd snel door de vijand zou worden overrompeld, moest deze worden gevestigd binnen, in wat we tegenwoordig noemen, de Vesting Holland. Voorlopig nam het departement evenwel genoegen met Luik als productiecentrum van wapens voor Nederland.

De Luikse geweermakerij kenmerkte zich door handenarbeid met een beperkte mechanisatie. Omdat sprake was van hooggekwalificeerde arbeid werd het werk verdeeld op basis van de verschillende ambachten. Dit gold met name voor dat van de lopensmeden, lopengarniseurs (zij die de ruwe lopen bewerkten), ladenmakers (bewerkers van het houtwerk) en slotenmakers. Een belangrijk bedrijfsonderdeel was de watermolen, waar waterkracht zorgde voor aandrijving van machines die vooral nodig waren voor de productie van lopen. Arbeid waarvoor geen waterkracht nodig was, werd meestal verricht door thuiswerkers. Waren alle onderdelen geproduceerd dan werd het wapen samengesteld. Dit deden de zogeheten 'opstellers'.¹

1 Over de Luikse wapenindustrie, zie Claude Gaier, *Quatre siècles d'armurerie liégeoise* (Liège 1976).

De Inspectie der Draagbare Wapenen, een orgaan van de artillerie ressorterend onder het departement van Oorlog, was verantwoordelijk voor de aankoop en de kwaliteit van de wapens. De inspecteur sloot met een aannemer een contract voor het leveren van wapens en/of verwisselstukken (wapenonderdelen), waarna het door het departement moest worden goedgekeurd. Vervolgens stuurde hij een keuringscommissie, bestaande uit officieren en wapencontroleurs, die toezag dat alles uit deugdelijke materialen en conform specificaties werd geproduceerd. Een aannemer hoefde geen eigen productiefaciliteiten te hebben, zoals een molen. Hij moest slechts over werklieden kunnen beschikken, die hij doorgaans in de vorm van stukloon betaalde voor het leveren van producten of diensten. Nederland stelde hoge eisen aan de keuring. Omdat zijzelf het financiële risico liepen als hun werk werd afgekeurd, schrok dit werklieden af. Naast het feit dat vaklui schaars waren, had een aannemer hierdoor moeite werklieden aan zich te binden die voor Nederland wilden produceren.²

Regout, Brade, en het percussiegeweer

Door de Belgische Opstand van 1830 vielen aanvankelijk de leveranties uit Luik weg, maar al snel werd er weer via handelaren wapentuig uit die stad betrokken. Tegelijkertijd kreeg de koning van diverse personen een aanbod om een geweerfabriek op te richten. Een van hen was Petrus Regout, in 1834. Omdat de Inspecteur der Draagbare Wapenen op dat moment in Suhl (Pruisen) was gevestigd, waar wapens voor Nederland werden geproduceerd, werd kapitein Antoni Frederik Brade (1794-1869) door het departement gevraagd om advies. Brade maakte deel uit van het garnizoen in Maastricht en was goed bekend met de productie van wapens. Van juni 1816 tot medio november 1821 werkte hij bij de inspectie in Luik. Voordat hij in 1822 naar zijn korps in Maastricht terugkeerde, was hij opzichter geweest van 's Rijks Geweerwinkel in Delft, een reparatiewerkplaats en opleidingscentrum voor gewermmakers en officieren. In 1825 en 1826 voerde Brade een wapeninspectie uit bij de troepen en de magazijnen in de zuidelijke provincies van het Verenigd Koninkrijk. Ook was hij een tijdje lid van de *Société des Amis des sciences, lettres et arts*, een Maastrichtse vereniging van intellectuelen.³ Brade stamde uit een familie van beroepsmilitairen en was sinds 1830 gehuwd met

² Zie ook Eddy de Beaumont, *De aanschaf van infanteriegeweren, 1750-1850. Een studie over defensieaanschafprocessen*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 2021.

³ Ingrid M.H. Evers, 'Op en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht, De Société des Amis des sciences, lettres et arts, 1822- ca 1855', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg, Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* (1991) 183.

Loretta barones de Goër de Herve, wier vader lid was van de Eerste Kamer.

Dat Regout geen kennis van de wapenfabricage had en hij de dagelijkse leiding van de fabriek aan een ander moest overlaten, beviel Brade niet. Bovendien liet de bijzondere ligging van de stad het niet toe daar een geweerfabriek te vestigen. Maastricht was toen een enclave in door België bezet gebied.⁴ Het departement nam de overwegingen van Brade over en wees het aanbod van Regout af.⁵

In 1836 werd Brade benoemd tot Inspecteur der Draagbare Wapenen en werd daarmee ook de belangrijkste adviseur van het departement op dat terrein. In 1837 volgde zijn bevordering tot majoor. Dat was net in een periode dat in Europa vuursteengeweren voor militair gebruik steeds meer werden verdrongen door percussiegeweren, ook slaggeweren genoemd. Bij deze wapens was de vuursteen als ontstekingsmechanisme voor het buskruit in de loop vervangen door een percussiekapje met daarin een explosief goedje dat door de klap van een slaghaan tot explosie werd gebracht. Via het slagschoorsteentje waarop het percussiekapje rustte, werd het buskruit ontstoken, waardoor de kogel afgeschoten werd. Percussiegeweren konden bij alle weersgesteldheden worden benut en werden niet, zoals vuursteengeweren, bij hevige regen onbruikbaar. De snelste en goedkoopste manier voor Nederland bij deze internationale ontwikkeling aan te sluiten, was vuursteenwapens naar dit 'slagstelsel' te transformeren. Hierdoor ontstond ook een nieuw ambacht, dat van systemeur, een vakman die het slagschoorsteentje op de loop plaatste. Er bestonden diverse systemen van percussiegeweren. Brade was begin jaren 1840 de drijvende kracht achter het Nederlands model.⁶ Ondanks zijn weigering in 1834 om met Regout in zee te gaan, wendde hij zich in 1841 alsnog tot deze dynamische Maastrichtse ondernemer.

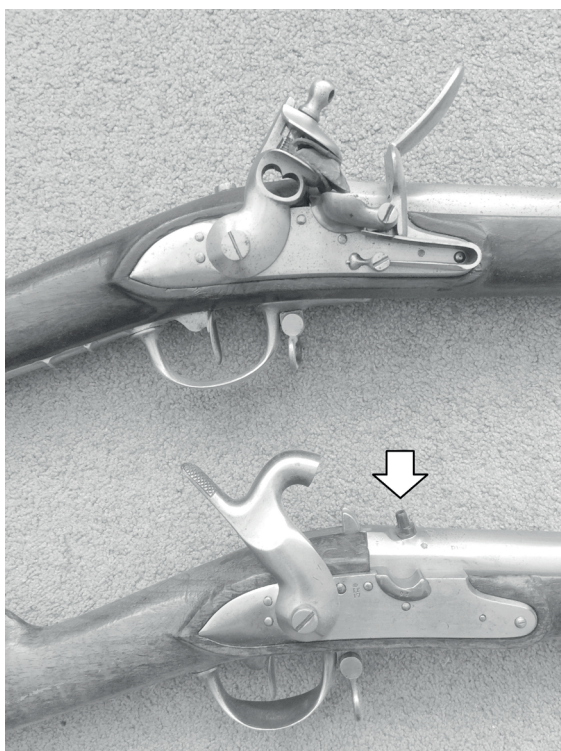
Over Petrus Regout is veel gepubliceerd.⁷ In zijn dissertatie over Regout

⁴ Zie voor Limburg in de jaren 1830 Jeroen Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam 2013) 481-537.

⁵ Regout aan koning, 27 mei 1834, Nationaal Archief, Den Haag (hierna NA), Inventaris van het archief van het Ministerie van Oorlog: Openbaar Verbaalarchief en Gedeponeerde archieven, (1811) 1813-1945 (1952) (hierna Oorlog), inv.nr. 2958. Brade aan Grootmeester, 21 juni 1834, NA, Ministerie van Defensie: Artillerie-Inrichtingen, 1813-1941 (1942-1972) (hierna AI), inv.nr. 24. Grootmeester aan Oorlog, 26 juni 1834 nr. 1188, NA, Oorlog, inv.nr. 2958. Oorlog aan koning, 30 juli 1834 nr. 20, Buitenlandse Zaken aan Oorlog, 7 aug. 1834 nr. 3A, NA, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Nijverheid en Voorgangers, 1817-1877, inv.nr. 225.

⁶ Voor wapentechnologie zie: B.J. Martens en G. de Vries, 'Dutch Military Small Arms 1813-1895: an Introduction', *Aspects of Dutch Gunmaking* (Zwolle 1997) 387-420. Lewis Winant, *Early percussion firearms* (London 1961 (c1959)), Jaroslav Lugs, *Handfeuerwaffen, Systematischer Überblick über die Handfeuerwaffen und ihre Geschichte*, 2dln (Berlin 1962).

⁷ O.a. Ad van Iterson, *Vader, Raadgever, Beschermer. Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870* (Maastricht 1992). Ad Knotter, 'Regout, De Sphinx en de sociale geschiedenis: van lieu de mémoire naar historische analyse', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (2007) 91-114. Thijs van Vugt, *Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx': een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904*. Maaslandse Monografieën

Het Nederlandse infanteriegeweer voor en na de transformatie van vuursteen in percussie. De pijl wijst naar het slagschoorsteentje [Foto: Eddy de Beaumont (2022)]

besteedt Maenen een paragraaf aan diens geweerfabriek. Hij noemt deze een flagrante mislukking en stelt dat de vraag waarom Regout zo'n echech heeft geleden, moeilijk te beantwoorden is. Wel suggereert hij dat Regout door Brade zou zijn tegengewerkt, waarbij hij als bron verwijst naar Gustave Regout, een zoon van Petrus. Overigens verwacht Maenen Brade met diens oom George Frederik Brade, de plaatselijke commandant van Maastricht in de periode 1821-1840.⁸

De onderneming van Regout was inderdaad geen succes. Hoe kwam dat? En waarom werd een zo'n omvangrijke operatie als de transformatie van duizenden geweren überhaupt toevertrouwd aan iemand die geen kennis van wapenfabricage had en gevestigd was in een stad met een perifere ligging?

78 (Hilversum 2015). Ruud Bouwman, *Op de schouders van grote en kleine reuzen: Nederlandse ondernemers tegen de achtergrond van vier eeuwen vaderlandse geschiedenis* (Houten 2018) 149-155.

8 A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout (1801-1878), Bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 139. Gustave Regout, *Causerie à mes fils, Vaeshartelt* 1919. Historisch Centrum Limburg (hierna HCL), *Functionarissen en instellingen van het Garnizoen te Maastricht*.

De keus voor Petrus Regout

Er bestonden diverse soorten geweren en pistolen. Naast infanteriegeweren waren er bijvoorbeeld ook karabijnen voor de cavalerie en jagerbussen voor het regiment jagers, een elite-eenheid binnen de krijgsmacht. Voor alle te transformeren wapens moesten prijzen worden vastgesteld. Brade schatte de transformatiekosten voor een infanteriegeweer op fl. 1,80.⁹ Hoewel deze prijs gebaseerd was op de Luikse markt, kwam Luik voor de transformatie niet in aanmerking omdat het departement niet wilde dat wapens de grens overgingen.¹⁰

In tegenstelling tot de oorlogsjaren 1830 was de geografische ligging van Maastricht ten opzichte van Luik na de vrede van 1839 een groot voordeel. De geweermakerij was namelijk een zeer conjunctuurgevoelige bedrijfstak en hoewel thuiswerkers zich moeilijk lieten verleiden elders te gaan werken, werden zij soms daartoe gedwongen indien in Luik onvoldoende werk was. Ofschoon velen weer terugkeerden als de werkgelegenheid daar weer toenam, verwachtte Brade dat bij het toestaan van billijke arbeidslonen er zich in Maastricht, in tegenstelling tot andere Nederlandse plaatsen, genoeg Waalse werklieden wilden vestigen. Echter, zij die zich naar elders wilden verplaatsen, eisten veelal ook handgeld, een verhuisvergoeding en onderdak. Brade moest dus op zoek naar een aannemer die de transformatie van geweren in Maastricht wilde uitvoeren en die in staat was werklieden aan te trekken. Als hij geen aannemer kon vinden, dan kon, vanwege het spoedeisende karakter van de transformatie, nog altijd de artilleriewerkplaats van het plaatselijke garnizoen worden gebruikt.¹¹

Omdat Petrus Regout al verschillende takken van nijverheid in Maastricht had geïntroduceerd, wendde Brade zich tot hem. Na enige voorstudie over het aankopen van materieel en het aantrekken van werklieden verklaarde Regout zich in oktober 1841 bereid een werkplaats in Maastricht in te richten, mits de benodigde verwisselstukken in Luik werden geproduceerd en gekeurd.¹² Deze werkplaats zou in januari 1842 operationeel kunnen zijn en voldoende werklieden onderbrengen om jaarlijks 20.000 geweren te transformeren. Regout vroeg fl. 2,05 per geweer. Het tarief voor verwisselstukken en voor de eventuele aan de wapens te verrichten reparaties moest in gezamenlijk overleg nader worden vastgesteld. De beoogde werkplaats lag op het fabrieksterrein van Regout aan de Boschstraat

9 Kabinet, 28 okt. 1841 nr. 107, NA, Oorlog, inv.nr. 3209. Brade aan Oorlog, 10 nov. 1841 nr. 308, NA, AI, inv. nr. 28. Oorlog aan Brade, 15 nov. 1841 nr. 83B, NA, Oorlog, inv.nr. 13899, 1487.

10 Oorlog aan Binnenlandse Zaken, 26 juni 1841 nr. 35. NA, Oorlog, inv.nr. 3190.

11 Brade aan Oorlog, 29 okt. 1841 nr. 289, NA, AI, inv.nr. 28.

12 Brade aan Regout, 28 okt. 1841, notitie Regout, 15 nov. 1841, HCL, Militaire Commandant in de provincie Limburg, inv.nr. 338. Brade aan Oorlog, 1 dec. 1841 nr. 326, NA, AI, inv.nr. 28.

boven een vertrek waar een stoommachine stond, zodat werktuigen daarop aangesloten konden worden, en bood ruimte voor zestig à zeventig werklieden alsmede voor controleurs en opslag. Voor de inrichting van de werkplaats had Regout zich verbonden met de Luikse wapenfabrikant Joseph Lemille, die ook de werkzaamheden ging leiden. Regout had bij de gunning van de opdracht slechts twee concurrenten, de firma Enthoven uit Den Haag en de Luikse wapenfabrikant Joseph Malherbe.¹³ Enthoven zette zich door een reeks van voor het departement onacceptabele voorwaarden snel buitenspel en hoewel Malherbe op nagenoeg dezelfde voorwaarden als Regout aanbood geweren à fl. 2,10 in Maastricht te transformeren, vond Brade hem minder geschikt, onder meer omdat hij al in Wezel voor Pruisen wapens transformeerde waardoor hij zijn aandacht over werkplaatsen in meerdere steden zou moeten verdelen.¹⁴

Nog voordat hij een reactie op zijn aanbod had gekregen, prees Regout zich bij het departement aan als potentiële aannemer.¹⁵ Kort daarna sprak hij in Den Haag met de directeur-generaal van Oorlog F.C. List. Op voorwaarde dat hij alle wapens mocht transformeren en repareren, accepteerde Regout een prijs van f 1,80. Naar eigen zeggen liet deze hem slechts een kleine winst, maar hij realiseerde daarmee wel zijn oude wens wapens aan het Rijk te mogen leveren.¹⁶

Totaal verrast waarschuwde Brade het departement voor de lage prijs en adviseerde de order niet onder meerdere aannemers te verdelen. Want naast het feit dat Regout werklieden moest aantrekken, zou concurrentie uit Luik de looneisen opschroeven. List verdeelde de order niet. Hij liet zich leiden door de prijs en machtigde Brade tot het opmaken van een ontwerpcontract en het doen van een voordracht voor de bezetting van de keuringscommissies in Maastricht en Luik. Hoofd van de commissie in Maastricht werd luitenant Karel Christiaan Ewijk (1806-1850).¹⁷ Ook Ewijk had ervaring met wapenproductie. In de jaren 1830 was hij keuringsofficier in Suhl en laatstelijk opzichter van de Geweerwinkel in Delft, waar ook op bescheiden schaal wapens werden getransformeerd.

13 Meer over Enthoven en de Nederlandse industrialisatie in W.H.P.M. van Hooff, *In het rijk van de Nederlandse Vulcanus* (Eindhoven 1990). H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV* (Zutphen 1993). D. Valentijn (red.), *De metaalpletterij en ijzergieterij L.I. Enthoven & Co* (s-Gravenhage 1996).

14 Malherbe stamde uit een familie van wapenfabrikanten. Zie Pierre Hanquet, *Notes concernant la famille Malherbe établie dans la vallée de la Vesdre* (Liège 1955).

15 NA, Oorlog, inv.nrs. 13899, 1487.

16 Regout aan Brade, 14 dec. 1841, HCL, Militaire Commandant, inv.nr. 338.

17 Brade aan Oorlog, 15 dec. 1841 nr. 355, NA, AI, inv.nr. 28. Oorlog aan Brade, 26 dec. 1841 nr. 1A, NA, Oorlog, inv.nr. 3215.

Een moeizame start van de onderneming

Voor de stukken die Lemille in Luik voor Regout produceerde, kreeg Regout op initiatief van Brade vrijstelling van invoerrechten. Voor wat betreft de werkzaamheden in Maastricht had Brade de vergoeding voor het harden van metalen onderdelen gebaseerd op tarieven die aan geweermakers bij de korpsen werden betaald. Voor het passend maken van verwisselstukken ging Brade uit van de bedragen die het Belgische leger aan regimentsgeweermakers vergoedde en die veel hoger lagen dan hetgeen in Luik werd betaald. Op deze tarieven kreeg Regout een marge van 15 procent. Ging hij daarmee niet akkoord, dan werden hem door het departement verwisselstukken verstrekt en kreeg hij alleen een vergoeding voor het passend maken.¹⁸

Hoewel de tot werk- en opslagplaatsen bestemde lokalen ontoereikend waren om de werkzaamheden in hun volle omvang te kunnen uitvoeren, zou eind januari 1842 worden begonnen, zodra de benodigde verwisselstukken geleverd waren. Wel moest het ontwerpcontract nog worden aangepast opdat duidelijk was dat Regout zich verbond gedurende zes jaar een bepaalde omzet te maken, die jaarlijks opnieuw werd vastgesteld.

Voor 1842 werd deze bepaald op minimaal fl. 45.000 en maximaal fl. 70.000. Omdat Brade enige door Regout voorgestelde prijzen afwees en Regout ook jagerbussen en cavaleriewapens wilde transformeren alsmede gevesten (handvaten) wilde leveren om sabels als bajonet te kunnen gebruiken, sleepten de onderhandelingen zich voort.¹⁹

Bij ontvangst van een geweer in de werkplaats werden de hoofddelen daarvan voorzien van een letter en een nummer om verwisseling met andere wapens te voorkomen, zodat het na de stelselverandering weer gemakkelijk in elkaar gezet kon worden. De keuringscommissie bepaalde wat er aan reparaties en onderhoud moest gebeuren en legde dat vast in opnemingsbriefjes. Was het werk uitgevoerd, dan werd een herstellingsstaat opgemaakt. Gedurende de werkzaamheden kwamen zaken aan het licht die niet waren voorzien. Omdat Ewijk vreesde dat de werkplaats zich anders moeilijk staande kon houden, stelde hij voor diverse tarieven iets hoger te stellen dan elders. Maar ondanks diverse verzoeken daartoe bleef Regout vaak in gebreke hierop te reageren, of zelf prijsvoorstellen

18 Brade aan Oorlog, 3 jan. 1842 nr. 2, Brade aan keuringscommissies, 22 jan. 1842 nr. 32, NA, AI, inv.nr. 28. Brade aan Regout, 6 jan. 1842, HCL, Militaire Commandant, inv.nr. 338. Harden is een proces waarbij metaal na verhitting ineens wordt gekoeld om er een grotere hardheid aan te geven.

19 Brade aan Oorlog, 21 jan. 1842 nr. 28, Brade aan Battaerd, 21 jan. 1842 nr. 29. Brade aan Ewijk, 9 feb. 1842 nr. 73. Ewijk aan Brade, 13 feb. 1842 nr. 3, NA, AI, inv.nrs. 28 en 45.

te doen.²⁰ Daarentegen vroeg en kreeg Regout wel gratis percussiekapjes van het departement voor het testen van de geweren, omdat hij daarmee bij zijn prijsstelling geen rekening had gehouden.²¹

In februari telde de fabriek 28 werklieden, van wie de meesten niet geregeld konden werken wegens gebrek aan werktuigen. Ofschoon het inmiddels door Regout ondertekende ontwerpcontract bepaalde dat de kosten voor deze werktuigen voor zijn rekening waren, hadden die vooraf ook in Delft gemaakt kunnen worden.²² Ook ging er tijd verloren doordat er te weinig opstellers waren. Bovendien hadden de systemeurs moeite met het plaatsen van het slagschoorsteentje op de loop, waardoor veel werk werd afgekeurd. Aangezien dit hun inkomens aantastte, beklagden zij zich bij Regout. Brade weigerde evenwel Regout voor eventueel hieruit voortvloeiende verliezen te compenseren, omdat het in diens belang was te zorgen dat de systemeurs de werkplaats niet verlieten, bijvoorbeeld door afgekeurde lopen tegen een bepaald bedrag over te nemen.²³

Eind maart waren de werkplaatsen inmiddels uitgebreid en was het aantal werklieden gestegen tot zestig. Daarvan was een tiental wegens gebrek aan expertise niet tot veel anders geschikt dan het vijlen van vizieren en dergelijke. Er werden nu minder stukken afgekeurd en er waren ook voldoende opstellers, dus de vooruitzichten waren gunstig.²⁴

Alle tot dusver veranderde wapens waren ongebruikte magazijnwapens en door het werk werden de laden (het houtwerk) smerig. Voor het schoonmaken kreeg Regout geen vergoeding. Hoewel Ewijk vond dat de werklieden meer zorg voor de wapens moesten hebben, stelde hij toch voor Regout negen cent te vergoeden indien laden afgeschraapt en geolied moesten worden.²⁵ Toen Brade dit weigerde, beklagde Regout zich bij List.²⁶

Regout hield vast aan zijn hoge prijsstellingen omdat hij meende boven elke concurrentie verheven te zijn en dat alleen met hem contracten konden worden afgesloten.²⁷ Daarom stelde Brade voor de jagerbussen in Delft te veranderen, voor de cavaleriewapens een aannemer in Luik te vinden en voor de sabels een

20 Ewijk aan Brade, 13 feb. 1842 nr. 3, 22 feb. 1842 nr. 9, 23 feb. 1842 nr. 11, 16 maart nr. 26, NA, AI, inv.nr. 45.

21 Brade aan Ewijk, 3 maart 1842 nr. 108, NA, AI, inv.nr. 28.

22 Brade aan Ewijk, 18 maart 1842 nr. 138, NA, AI, inv.nr. 28.

23 Ewijk aan Brade, 1 maart 1842 nr. 15, 19 maart 1842 nr. 29, 1 april 1842 nr. 37. Brade aan Ewijk, 23 maart 1842 nr. 154, NA, AI, inv.nrs. 28 en 45.

24 Ewijk aan Regout, 24 maart 1842 nr. 34, Brade aan Solingen, 22 maart 1842 nr. 145, Ewijk aan Brade, 1 april 1842 nr. 37, Brade aan Oorlog, 5 april 1842 nr. 171, NA, AI, inv.nrs. 28 en 45.

25 Regout aan Brade, 1 april 1842, NA, Oorlog, inv. nr. 3232. Ewijk aan Regout, 20 feb. 1842 nr. 8, Ewijk aan Brade, 7 april 1842 nr. 44, NA, AI, inv.nr. 45.

26 Brade aan Regout, 12 april 1842, Regout aan Oorlog, 16 april 1842, NA, Oorlog, inv.nr. 3232.

27 Ewijk aan Brade, 11 april 1842 nr. 49, NA, AI, inv.nr. 45.

oplossing te zoeken in Solingen (Pruisen). Noodgedwongen ging het departement akkoord en dus werd de doelstelling de transformatie geheel in Nederland uit te voeren al vroeg verlaten.²⁸

Gelet op de lage aannemingsprijs en de mogelijkheid dat Regout gedwongen kon worden de lonen te verhogen als de bedrijvigheid in Luik toenam, nam Brade alsnog het voorstel van Ewijk over om hem voor het afschrapen van laden te vergoeden. Ook stemde hij er nu mee in om een financiële regeling te treffen voor afgekeurde lopen. Inmiddels hadden de systemeurs meer ervaring en vielen de kosten wel mee. Voor iedere verprutste loop die voor reparatie vatbaar was, kreeg Regout nu een gulden vergoed en twee als deze vervangen moest worden. Om de werklieden geen vrijbrief te geven, werd de vergoeding gemaximaliseerd tot 1,5 procent van de om te bouwen geweren.²⁹

Regout miste echter naast de cavaleriewapens en jagerbussen ook andere omzet. Zo eiste hij fl. 2,50 voor het veranderen van een geweerstuk, terwijl een lokale timmerman de kosten op hooguit fl. 1,50 schatte. Voor zover de kisten niet uit Delft kwamen, werden ze nu in de werkplaats van de artillerie in Maastricht veranderd.³⁰ Slaghanen kon Regout niet leveren, waardoor die van Malherbe gekocht werden. Wel kreeg hij de voorkeur voor het leveren van verwisselstukken als deze in Maastricht werden gemaakt en ook voor verwisselstukken die hij in Luik liet maken, mits hij niet duurder was dan andere leveranciers.³¹

Ewijk maakte zich zorgen over het hautaine gedrag van Regout, die meende dat zolang hij maar minimaal fl. 45.000 omzette, hij automatisch recht had op opdrachten tot fl. 70.000. In het ontwerpcontract had Regout de maximale omzet beperkt tot infanteriegeweren. Dat was een slimigheidje, want kreeg hij nadien orders voor andere wapens dan ging deze omzet niet van het afgesproken maximum af. Regouts arrogantie bleek ook, volgens Ewijk, uit het feit dat Regout vaak liet weten Ewijks raad slechts op te volgen om hem een plezier te doen.³²

In mei 1842 werd het ontwerpcontract nogmaals aangepast. Vanwege de aanloopmoeilijkheden had Brade, inmiddels luitenant-kolonel, de minimale omzet voor 1842 bepaald op fl. 40.000. Hierdoor hoefde Regout slechts registratierechten over dat bedrag te betalen en niet ineens voor alle zes jaar waarvoor het contract werd aangegaan. Een maximale omzet werd nu buiten het contract gehouden, omdat dit het uitbesteden van het ombouwen van de cavaleriewapens aan derden

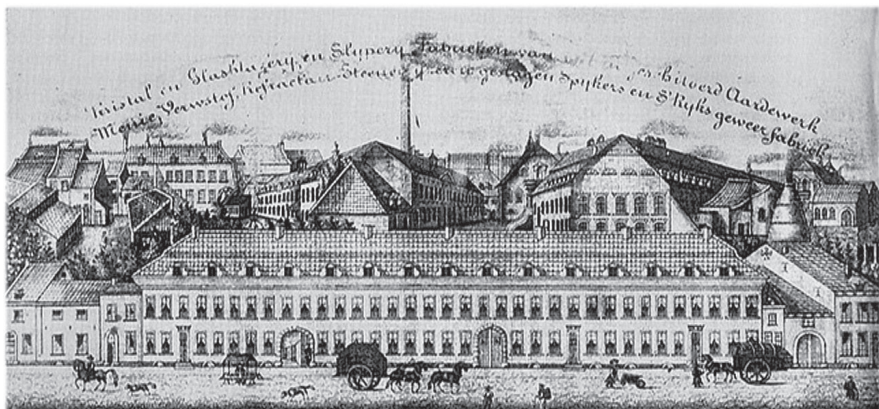
28 Brade aan Oorlog, 19 april 1842 nr. 195, NA, AI, inv.nr. 28. Oorlog aan Brade, 22 april 1842 nr. 53B, NA, Oorlog, inv.nr. 3231.

29 Oorlog aan Regout, 28 april 1841 nr. 70B, NA, Oorlog, inv.nr. 3232.

30 Ewijk aan Brade, 11 april 1842 nr. 49, Brade aan Oorlog, 11 mei 1842 nr. 226, NA, AI, inv.nrs. 28 en 45.

31 Brade aan Ewijk, 12 mei 1842 nr. 227, NA, AI, inv.nr. 28.

32 Ewijk aan Brade, 4 mei 1842 nr. 63, Ewijk aan Regout, 11 mei 1842 nr. 70, NA, AI, inv.nr. 45.

Briefhoofd uit 1842 met vermelding van de geweerfabriek [A.]Fr. Maenen, Petrus Regout (1801-1878) (Nijmegen 1959) 125]

gemakkelijker maakte zonder dat Regout bezwaar kon aantekenen.³³

Regout had zich verplicht metalen onderdelen die bij de transformatie vrijkwamen tegen een bepaald bedrag over te nemen. Nu het slagstelsel in Europa nagenoeg algemeen werd aangenomen, kon hij de overschietende onderdelen van de oude vuursteenwapens op de markt echter niet meer kwijt. Bij zijn poging deze onderdelen aan het ministerie van Koloniën te verkopen, stelde hij dat zijn werkplaats in het belang van de staat was opgericht met als hoofddoel gaandeweg een volmaakte geweerfabricage op Nederlandse bodem op te richten.³⁴ Of hij dat werkelijk meende, is natuurlijk de vraag, maar naar buiten toe probeerde hij wel die indruk te wekken door op zijn briefhoofd uit 1842 zijn 's Rijks geweer fabriek nadrukkelijk te noemen als een van zijn ondernemingen. Eerder had hij de gouverneur van Limburg J.E.P.E. Gericke van Herwijnen verzocht een gedeelte van de tuin van het Rijksentrepot in het Boschstraatkwartier te mogen kopen voor uitbreiding van zijn zaak.³⁵ Het ministerie van Financiën, de eigenaar van de tuin, stemde toe onder voorwaarde dat daarop de geweerfabriek zou worden gebouwd waarmee vóór 1 juli 1843 moest worden begonnen. Indien aan die voorwaarde niet werd voldaan, zou de verkoop als niet bestaand worden beschouwd en de koopprijs aan Regout worden teruggegeven.³⁶

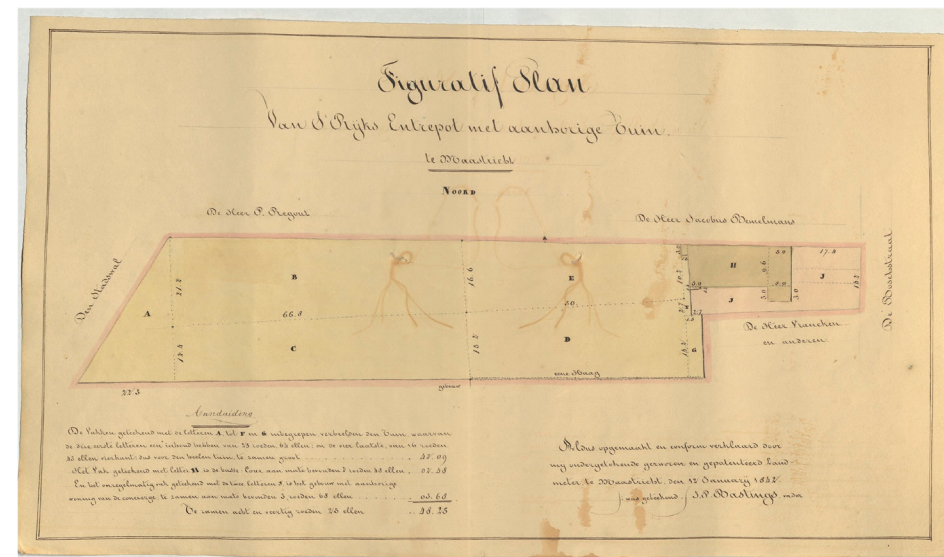
Voordat een nieuw ontwerpcontract aan het departement ter goedkeuring kon worden aangeboden, moest nóg een hobbel worden genomen. In de werkplaatsen

33 Brade aan Oorlog, 13 mei 1842 nr. 235, Brade aan Ewijk, 14 mei 1842 nr. 237, NA, AI, inv.nr. 28.

34 Regout aan Koloniën, 30 mei 1842, Koloniën aan Regout, 11 juni 1842 nr. 3, NA, Ministerie van Koloniën, 1814-1849, inv.nr. 1446.

35 Regout aan Gericke, 1 feb. 1842, HCL, PB, inv.nr. 1706.

36 Notaris V.E. Nierstrasz, 11 okt. 1842, HCL, Notarissen ter standplaats Maastricht, 1544-1905, inv.nr. 130 a.

'Figuratief Plan van 's Rijks Entrepot met aanhorige tuin te Maastricht' tussen de Boschstraat en de Stadswal van landmeter J.P. Bastings, 12 januari 1842 [HCL, Provinciaal Bestuur van Limburg, toegangsnummer 04.01 inv.nr. 1706]

stonden de wapens bloot aan roestvorming. Omdat bij de opname van de geweren roestplekken ontbraken, waren de kosten voor de roestverwijdering niet in de herstellingsstaten opgenomen. Toen Regout zich hierover beklagde, werd hem hiervoor op initiatief van Ewijk alsnog vijf cent per geweer vergoed.³⁷

Op 14 juni bezocht koning Willem II de *fabrique d'armes* van Regout.³⁸ Het contract werd op 17 juni gesloten, waarna het op 25 juni door het departement werd goedgekeurd.³⁹ Opmerkelijk is dat Regout geen borg hoefde te stellen, in tegenstelling tot wat gebruikelijk was bij het aangaan van dergelijke contracten.⁴⁰

Ondanks het feit dat er nu een contract was, bleven de problemen aanhouden. Zo wees het departement een verzoek van Regout af om de vergoeding voor het schoonmaken te verhogen. Ook mochten de uit de transformatie overschietende onderdelen niet aan hem worden overgedragen zolang de wijze van verrekening niet was geregeld.⁴¹ Wel kon het certificaat van goedkeuring, het bewijs van ontvangst en de herstellingstaat voor de eerste duizend stuks afgeleverde geweren

37 Ewijk aan Brade, 24 mei nr. 81, Brade aan Oorlog, 30 mei 1842 nr. 253, NA, AI, inv.nrs. 28 en 45. NA, Oorlog, inv.nr. 13904, 1486.

38 *Journal du Limbourg*, 15 juni 1842.

39 Verbaal 25 juni 1842 no. 77B, NA, Oorlog, inv.nrs. 13904, 1486.

40 Aanmerkingen Regout, 18 april 1843, NA, Oorlog, inv.nr. 3276.

41 Verbaal 29 juni 1843 nr. 53B, NA, Oorlog, inv.nrs. 13904, 1486. Brade aan Ewijk, 6 juli 1842 nr. 284, NA, AI, inv.nr. 28.

Petrus Regout als commandant van de garde d'honneur tijdens het bezoek van koning Willem II aan Maastricht in 1842

[Album dédié à mes enfants et mes amis, Pierre Regout à Maastricht 1868, HCL P-0656-036]

worden opgemaakt, zodat Regout betaling kon vorderen.⁴²

Van 14 tot en met 22 juni verbleef Brade in Maastricht.⁴³ Een poging met Regout alsnog overeenstemming te bereiken over de prijs voor de cavaleriewapens mislukte. Naar aanleiding van Brades rapport zag het departement nu in dat de aannemingsprijs van fl. 1,80 veel te laag was. Om te voorkomen dat de transformatiewerkplaats van Regout teloor zou gaan en omdat het moeilijk was een andere aannemer te vinden, besloot het departement op advies van Brade de prijs met twintig cent te verhogen.⁴⁴ Het departement verwierp echter Brades

42 Ewijk aan Brade, 9 juli 1842 nr. 93, NA, AI, inv.nr. 45.

43 Reisdeclaratie Brade, HCL, Inventaris van de archieven der Domeinadministraties binnen het Departement van de Nedermaas en de Provincie Limburg, 1795-1863 (Maastricht 1960), inv.nr. 1784.

44 Brade aan Oorlog, 12 juli 1842 nr. 289, Oorlog aan Brade, 21 juli 1842 nr. 75B, NA, Oorlog, inv.nr. 3242. Brade aan Oorlog, 6 aug. 1842 nr. 312, NA, AI, inv.nr. 28. List aan koning, 20 aug. 1842 nr. 23A, NA, KdK,

voorstel om Regout vrijstelling te verlenen van invoerrechten voor het benodigde ijzer en staal en het ging evenmin in op Regouts verzoek de geweren die zich in de werkplaatsen bevonden voor rijksrekening tegen brandschade te verzekeren.⁴⁵

Het beheer van de werkplaatsen

Dat de onderhandelingen met Regout moeizaam verliepen, kwam mede doordat Lemille Regout adviseerde hoge prijzen te vragen aan het departement van Oorlog om hem zo voor mogelijke verliezen te behoeden. Aan de oorspronkelijke overeenkomst tussen Regout en Lemille kwam evenwel snel een eind. In april 1842 leverde Lemille alleen nog de verwisselstukken tegen 8 procent provisie op de prijs. Wel zou hij de werkplaatsen nog zes maanden blijven leiden. Daarbij ging veel tijd verloren doordat hij voortdurend tussen Maastricht en Luik heen en weer reisde voor het aannemen van werklieden en het aanschaffen van materieel. Hoewel de keuringscommissie de boekhouder van Regout de toegang tot het controlelokaal had ontzegd vanwege ongepast gedrag jegens de controleurs, klaagden de werklieden niet over de keuring en wilden velen hun gezin laten overkomen omdat zij tevreden waren met het leven in de stad.⁴⁶

In mei vermeerde het aantal opstellers en ladenmakers, zodat de verschillende klassen van werklieden beter in verhouding tot elkaar stonden. Althans op papier, want gedurende de daarop volgende maanden, zoals hieronder te lezen valt, beklagde Ewijk zich voortdurend bij Brade over de gebrekkige organisatie en bedrijfsvoering in de geweerwerkplaatsen van Regout. Omdat Ewijk de hoofdrapporteur was over de misstanden bij Regout, krijgen we wellicht een eenzijdig beeld van deze onderneming. Toch is Ewijk een redelijk neutrale bron. Hij gaf Regout welgemeende adviezen, maar vond bij hem meestal geen gehoor. Ewijk rapporteerde aan Brade over wat hij constateerde, omdat hij diens steun nodig had om te transformatie in betere banen te leiden.

Hoewel het werk van slotenmakers en systemeurs goed verliep, waren volgens Ewijk veel opstellers onbekwaam, waardoor hun werk vaak werd afgekeurd. Door onzorgvuldigheid vertraagde ook het schoonmaken van de geweren. Daarnaast verliep het harden, graveren en polijsten van de slaghanen ongeregeld en werden veel hanen bij het plaatsen op de sloten verwrongen. Vanwege plaatsgebrek

inv.nr. 120.

45 Brade aan Oorlog, 4 okt. 1842 nr. 413, NA, AI, inv.nr. 28. NA, Oorlog, inv. nrs. 13904, 1488d. Oorlog aan Regout, 20 okt. 1842 nr. 72B, HCL, Archief De Sphinx, inv.nr. 2923.

46 Ewijk aan Brade, 11 april 1842 nr. 49, 25 april 1842 nr. 55, 27 april 1842 nr. 56 en 12 mei 1842 nr. 37. Ewijk aan Regout, 14 mei 1842 nr. 75, NA, AI, inv.nr. 45.

konden onderdelen niet behoorlijk bij elkaar worden gehouden en verloren opstellers meer tijd met zoeken naar kwijtgeraakte stukken dan met het geweer samen te stellen. Daardoor zagen controleurs nu strenger toe op zaken die tot dusver met coulance waren behandeld. Dat Regout zich veelvuldig hierover beklaagde, verwonderde Ewijk geenszins; Regout was nu eenmaal niet gewend onder controle te werken.⁴⁷ Tegelijkertijd betaalde Regout werklieden voor werkzaamheden waartoe hij niet verplicht was. Omdat Ewijk dat niet billijk vond, werd dat werk door infanteristen overgenomen.⁴⁸

Nadat de boekhouder zich opnieuw aanmatigend had gedragen, moest deze na aandrang van Ewijk vertrekken. Ook Lemille trok zich eerder uit de operatie terug dan voorzien. De leiding over zowel het werk als over de boekhouding werd door Regout nu toevertrouwd aan Arnoldus Hubertus Pijpers (1811-1852), een gewezen sergeant-majoor bij de 13e afdeling infanterie in Maastricht. Deze had volgens Ewijk geen goede naam.⁴⁹ Pijpers was met de werkzaamheden in kwestie totaal onbekend. Toen Ewijk Regout attent maakte op de voor hem schadelijke gevolgen, antwoordde deze kortaf dat dit dan ten nadele van hem was en niet van het Rijk. Ofschoon er ook een werkman als meesterknecht werd aangesteld, was dat volgens Ewijk vruchteloos, omdat hij niet was vrijgesteld van zijn gewone werkzaamheden. Door ondeskundig toezicht werden er steeds minder wapens afgewerkt en nam de chaos toe. Regout hield vol dat het polijsten van slaghanen beter door glasslijpers dan door geweermakers kon worden uitgevoerd. Maar het resultaat was niet goed, waardoor er nog meer stukken werden afgekeurd. Toen Pijpers ook nog toestond dat met de nummering van wapenstukken werd gesjoemeld, zodat geweren sneller opgeleverd konden worden, nam Ewijk in juni 1842 rigoureuze maatregelen.⁵⁰

Werd het ijzer nogmaals door het harden aangetast, dan werd die gehele partij onvoorwaardelijk afgekeurd. Ook werd niet langer toegestaan dat schroeven of andere stukken die vernieuwd moesten worden door oude, zij het bruikbare, werden vervangen. Sinds enige tijd werden door Pijpers en Regout, tegen de regels van de keuringscommissie, ook lopen en bajonetten aan opstellers uitgegeven zonder herkenningstekens. Aangezien stukken vaak niet goed op elkaar pasten, begonnen dezen hieraan te vijlen. Een verscherpte controle hierop zagen zij als overbodige nauwgezetheid. De klachten betroffen bijna uitsluitend de Waalse

47 Ewijk aan Regout, 26 mei 1842 nr. 82, Ewijk aan Brade, 1 juni 1842 nr. 86, NA, AI, inv.nr. 45.

48 Ewijk aan Brade, 28 mei 1842 nr. 83, NA, AI, inv.nr. 45. List aan Brade, 21 juli 1842 nr. 75B, NA, Oorlog, inv.nr. 3242.

49 Ewijk aan Brade, 20 jan. 1843 nr. 12, NA, AI, inv.nr. 45.

50 Ewijk aan Regout, 5 juni 1842 nr. 87 en 7 juni 1842 nr. 89, Ewijk aan Brade, 9 juli 1842 nr. 95, 16 juli 1842 nr. 101 en 20 jan. 1843 nr. 12, AI, inv.nr. 45.

wapencontroleur P.J. Wilmar omdat die de opstellers controleerde. Omdat Regout stelde dat vanwege een vete tussen Wilmar en de werklieden onlangs tien opstellers de werkplaatsen hadden verlaten, vreesde List dat dit tot een verloop van werklieden kon leiden en opperde hij Wilmar door een ander te vervangen.⁵¹

Uit een door Pijpers ondertekende staat bleek dat van 1 juni tot 1 augustus 1842 het aantal opstellers met één was verminderd. Deze persoon was eind juli overleden. Onder zeven arbeiders die in de aangegeven periode het werk hadden verlaten, was een slotenmaker. De overigen waren te onbekwaam om als opsteller te werken. Volgens de keuringscommissie hadden drie van de zeven er zelfs nooit gewerkt. Er waren ook zeven nieuwe opstellers aangenomen, waaronder enige zeer goede. Daaruit bleek dat de werkplaats goede werklieden niet afschrikte. Omdat deze niet groot genoeg was, konden er niet meer aan het werk worden gezet dan op dat moment het geval was. Van een vete tussen Wilmar en de werklieden en een te grote strengheid van de controleurs was volgens Brade geen sprake. Dat er weinig geweren werden afgeleverd kwam volgens hem mede doordat opstellers vaak tussentijds naar Luik gingen, en door gebrek aan toezicht van de zijde van de aannemer over de verdeling van het werk. Doordat Regout de raad van deskundigen negeerde, werden in de werkplaatsen veel verkeerde maatregelen genomen. Brade concludeerde dat Regout zijn volslagen onkunde in al wat de wapenfabricage betrof koppelde aan een hoge dunk van zijn bekwaamheid, en niet altijd kiese middelen te baat nam om zijn doel te bereiken.⁵²

Hoewel Wilmar niet werd vervangen, nam de ophef rond hem niet af. In de nacht van zaterdag 1 op zondag 2 oktober 1842 deed zich in een herberg een incident voor. In beschonken toestand reageerde Wilmar op eerder tegen hem ingebrachte klachten en wilde hij een eveneens dronken ladenmaker buitenzetten. Door tussenkomst van een collega wapencontroleur en enige werklieden van Regout werden de vechtersbazen gescheiden. Ofschoon de politie aan het voorval geen verder gevolg gaf, werd Wilmar voor acht dagen geschorst en de wapencontroleurs aangemaand zich te onthouden van onbetamelijke drinkgelagen met werklieden. Anders dreigde ontslag. De opstellers legden zich er niet bij neer. In een gezamenlijke petitie richtten zij zich tot de keuringscommissie en gingen in staking. Om het conflict te beëindigen woonde Ewijk keuringen bij die door zowel Wilmar als de hoofdcontroleur werden verricht, maar hij merkte geen verschil. Bij beiden werd circa een derde van de geweren afgekeurd. Na afloop vroeg hij iedere opsteller afzonderlijk of deze zich bezwaard voelde. Dat was niet het geval. Het was dus niet het technische aspect van de keuring, maar veeleer de

51 List aan Brade, 22 juli 1842 nr. 58B, NA, Oorlog, inv.nr. 3242.

52 Brade aan Oorlog, 3 aug. 1842 nr. 305, NA, AI, inv.nr. 28.

stuitende wijze waarop Wilmar stukken afkeurde die weerstand opriep. Door de afkeuringen ging veel tijd verloren. Datzelfde kwam doordat opnemingsbriefjes werden verwisseld en veel opstellers niet konden lezen en dus veel moesten vragen.⁵³

Het einde van de onderneming

In oktober 1842 machtigde Regout zijn echtgenote Aldegonda Hoeberechts om in zijn naam en als aannemer van de geweer-transformatie alle stukken betreffende de aanneming te tekenen.⁵⁴ Omdat Regout vaak de stad uit was, voorkwam hij daarmee vertraging in de afhandeling van administratieve en financiële zaken.

Om betaald te krijgen, moest Regout per duizend afgeleverde geweren een goedkeuringscertificaat overleggen. Hoewel hij in juni met Brade mondeling overeenkwam dat elk certificaat niet meer dan drie verschillende series geweren zou bevatten, kwam hij in oktober hierop terug.⁵⁵ Indien hij, onafhankelijk van welke serie het betrof, voor ieder afgeleverd duizendtal geweren een certificaat kreeg, dan kon hij sneller betaling vorderen. Indien daaraan werd toegegeven, was het volgens Brade echter te voorzien dat geweren waarbij zich moeilijkheden voordeden maanden in de werkplaatsen zouden achterblijven. Om te voorkomen dat Regout een boete kreeg wegens het niet bereiken van de minimale omzet, werd hierover toch een regeling getroffen.⁵⁶

Om Regout meer handel te geven, wilde Brade met hem een meerjarig contract sluiten voor de levering van verwisselstukken, kalibermaten en gereedschap aan de legerkorpsen.⁵⁷ Toen hij in december het door Regout ondertekende ontwerpcontract voor 1843 ontving, ontbrak echter het artikel dat de formaliteiten rond de goedkeuringsbewijzen regelde. Bovendien wilde Regout de onderhandelingen over de verwisselstukken tegen de zin van Brade uitstellen.⁵⁸ Wel stemde Brade in met het opmaken van een certificaat van oplevering voor minder dan duizend geweren, zodat een boete achterwege zou blijven.⁵⁹ Op de

53 Ewijk aan Brade, 3 okt. 1842 nr. 140 en 22 okt. 1842 nr. 153, NA, AI, inv.nr. 45. HCL, Gemeente Politie Maastricht, inv.nr. 117. Brade aan Ewijk, 8 okt. 1842 nr. 421, NA, AI, inv.nr. 28.

54 Notaris C.A.R. de Flize, 13 okt. 1842, HCL, Notarissen Maastricht, inv.nr. 1.

55 Ewijk aan Brade, 20 okt. 1842 nr. 148, NA, AI, inv.nr. 45.

56 Brade aan Oorlog, 28 okt. 1842 nr. 438, Ewijk aan Brade, 19 nov. 1842 nr. 161, Brade aan Oorlog, 22 nov. 1842 nr. 470, NA, AI, inv.nrs. 28 en 45. NA, Oorlog, inv.nr. 13904, 1488d.

57 Brade aan Oorlog, 14 nov. 1842 nr. 455, NA, AI, inv.nr. 28. NA, Oorlog, inv.nr. 13904, 1488b.

58 Brade aan Ewijk, 2 dec. 1842 nr. 481, Ewijk aan Brade, 7 dec. 1842 nr. 174, Brade aan Ewijk, 10 dec. 1842 nrs. 489 en 492, NA, AI, inv.nrs. 28 en 45.

59 Ewijk aan Regout, 16 dec. 1842 nr. 180, Ewijk aan Brade, 1 jan. 1843 nr. 3, NA, AI, inv.nr. 45.

werkvloer deden zich weer andere problemen voor. Aanvankelijk had Regout de werklieden te veel betaald, maar nu had hij de lonen verlaagd. Hoewel deze nog redelijk waren, waren toch enkele werklieden vertrokken.⁶⁰ Ook Ewijk maakte zich zorgen over het ontwerpcontract, maar kreeg van Regout te verstaan zijn bemoeienissen te beperken tot het toezenden van de documenten. Zowel Ewijk als Brade vermoedden dat Regout buiten hen om List zou benaderen over de inhoud van het ontwerpcontract.⁶¹

En dat deed Regout inderdaad. Medio januari 1843 richtte hij zich tot de koning en separaat tot List.⁶² Hij zwaaide zichzelf alle lof toe. De inrichting van de werkplaatsen kon de goedkeuring van alle deskundigen wegdragen en de geweren werden zo volmaakt bewerkt dat hij gerust durfde te beweren dat de stelselverandering nergens zo goed was uitgevoerd als bij hem. De door de keuringscommissie gevorderde werkwijze had de kosten echter zo hoog doen oplopen dat het bij de start van de werkzaamheden direct bleek dat de oorspronkelijke aannemingsprijs onvoldoende was. Ondanks de prijsverhoging maakte Regout verlies. Indien hij zo voortging, zou hij een gedeelte van zijn bezittingen en opbrengsten van zijn andere fabrieken aan de geweerfabriek moeten opofferen en de toekomst van vrouw en kinderen in de waagschaal stellen. Toen hem werd verweten te hoge lonen te betalen, erkende hij dat deze inderdaad aanzienlijk waren. In Maastricht lag het gemiddeld dagloon tussen f 1,41 en f 1,50. Nam de werkgelegenheid in Luik toe, dan zouden veel werklieden terugkeren. Hoewel de lonen daar lager lagen, maakte het door de vele afkeuringen in Maastricht voor de werklieden netto weinig uit.

Om naderend onheil af te wenden, deed Regout de koning een voorstel. Kreeg hij een prijsverhoging van vijftig cent per geweer, dan wilde hij zich voor een aanneemsom van fl. 60.000 à fl. 80.000 verbinden. Mocht dit geweigerd worden, dan wilde hij de omzet tot fl. 20.000 verminderen, omdat de verliezen dan minder zouden zijn. Als laatste redmiddel droeg hij de koning voor de transformatie voor rekening van het Rijk over te nemen. Hij was dan bereid werkplaatsen te verhuren en een regeling te treffen voor overname van materieel.

Zowel Regouts voorstel als diens nadere toelichting over de financiële positie van de onderneming oogstten een storm van kritiek bij Ewijk en Brade. Zij betoogden dat Regout een verkeerde voorstelling van zaken gaf. Veel kosten werden veroorzaakt door foutief management. Nu de aanloopverliezen achter de rug waren en het vooruitzicht bestond dat er steeds meer gebruikte geweren

60 Ewijk aan Brade, 17 jan. 1843 nr. 9, NA, AI, inv.nr. 45.

61 Brade aan Oorlog, 18 jan. 1843 nr. 20, Ewijk aan Brade 19 jan. 1843 nr. 11, NA, AI, inv.nrs. 29 en 45.

62 Regout aan koning en List, 19 jan. 1843, NA, Oorlog, inv.nr. 3268.

Bilan ou Inventaire General de l'attelier d'armes de P. Regout a Maestricht, au 31 Decembre 1842

Actif		Passif	
Marchandises 9 ^e		Primes Courantes	
Travaux préparatoires pour l'Armement pour France	16632. 26	St. Clermont Jours de compte	France 28176. 01
Marchandises en magasin	9727. 76	St. Lemille	8160. 94
Actif			
Paiement de Mr. Brade au 31 Dec 1842 d'après St. A. Goussier	12296. 22		
Primes Courantes			
P. Regout de la dernière	2563. 02		
P. Regout de la dernière	74. 52		
Passif			
Capital	232. 67		
Primes Courantes	23521. 98		
Primes Courantes	2104. 30		
Total	46635. 05	Total	46635. 05

Actif Passif au total, et les régularités de l'attelier d'armes en 1842 et les profits en compte au 31 Decembre 1842, finis.

Augmentation de la production des armes par des ouvriers 17/10/42

Primes de la dernière de Monsieur Brade 74. 52

Application de la machine à vapeur 113. 00

Le paiement de Monsieur Brade d'après St. A. Goussier 12296. 22

La prime 157. -

Primes de la dernière 2563. 02

Capital 232. 67

Primes Courantes 23521. 98

Primes Courantes 2104. 30

R.A.L. MIL. ARCH.

Bilan ou Inventaire General de l'attelier d'armes de P. Regout à Maestricht, 31 december 1842 [zie noot 64]

zouden worden getransformeerd waaraan Regout meer kon verdienen, schatte Brade de zuivere winst voor de jaren 1843-1847 op ongeveer fl. 5.800 per jaar. Omdat er in 1843 nog circa 19.000 geweren zouden worden getransformeerd en Regout een toeslag kreeg van vijftig cent, zou zijn winst – onder aftrek van 3 procent kosten op het contract – met fl. 9.215 toenemen. Dat was een buitensporige opbrengst, gegeven het door Regout aangewende kapitaal van fl. 18.000. Datzelfde gold volgens Brade voor de fl. 30.000 die Regout vroeg voor de overname van zijn bedrijf en de gevorderde huur van fl. 1.600 voor werkplaatsen en het gebruik van de stoommachine.⁶³

Een groot probleem voor Regout was echter dat hij zijn onderneming met vreemd geld had gefinancierd. Er waren twee investeerders. Naast Lemille die voor 8.460,94 franc deelnam, was dat de Maastrichtse ondernemer Winand Clermont (1802-1879) met 38.175,01 franc.⁶⁴ Clermont had Regout in augustus 1842 al gemaand tot terugbetaling van een deel van zijn investering.⁶⁵ Naar Brade vernomen had, genoot Clermont behalve 5 procent rente op zijn deelneming ook

63 Regout aan Oorlog, 27 jan. 1843, NA, Oorlog, inv.nr. 3268. Brade aan Oorlog, 11 feb. 1843 nr. 40, NA, AI, inv.nr. 29.

64 Momentopname 31 dec. 1842. Bilan ou Inventaire, HCL, Domeinadministraties, inv.nr. 1784. 1 franc is 47,25 Nederlandse cent. Zie: aantekening bij het bewijs van goedkeuring van 21 januari 1843, *ibidem*.

65 Clermont aan Regout, 24 aug. 1842, SHCL, Archief De Sphinx, inv.nr. 3035.

een derde van de zuivere winst. Nu hij dreigde zijn gelden uit de onderneming te halen als de prijsverhoging niet werd verleend, was de onderneming gedoemd te mislukken. Vroeg of laat kwam Regout in financiële nood en stond het contract op losse schroeven. Dus moesten volgens het departement van Oorlog maatregelen worden genomen om de transformatie voor rekening van het Rijk voort te zetten.⁶⁶ Om te kunnen beoordelen of het verstandig was de werkplaatsen van Regout te huren, vroeg Brade in maart 1843 aan Ewijk om te rapporteren in welke staat die waren en of deze van de overige werkplaatsen van Regout konden worden gescheiden.⁶⁷

De werkplaatsen als arbeidsplaats

In april 1842 had Regout de werkplaatsen uitgebreid. Het controlelokaal en twee magazijnen voor respectievelijk opgenomen en afgewerkte wapens kregen onderdak in een ander gebouw dat door een overdekte gang met de eerste werkplaats was verbonden. Beide lokalen waren doelmatig ingericht en boden plaats voor zestig werklieden. Voor de omvang van de werkzaamheden was dit toereikend. Nog geen jaar later liet Ewijk echter een totaal ander geluid horen.⁶⁸ Het mislukken van de onderneming kwam mede door de gebrekkige inrichting van de werkplaatsen. In het algemeen wees Regout volgens Ewijk aanbevelingen van officieren en controleurs met de grootste minachting van de hand. Bij de inrichting van de tegenwoordige werk- en bergplaatsen was de keuringscommissie niet geraadpleegd.

De werkplaatsen op de begane grond bestonden volgens het rapport van Ewijk uit muren overdekt door een pannendak en ze hadden geen planken vloeren. Het lokaal waar de geweren werden ontvangen en weer ingepakt, was moeilijk bereikbaar. Er bestond slechts gelegenheid tot het boren van hoogstens 25 lopen, terwijl 50 per dag nodig waren. Het stoomwerktuig was volgens de machinist nu reeds meer belast dan wettelijk toegestaan. Werd het nog meer belast, dan kon dat grote ongelukken veroorzaken. Boven de grote werkplaats bevond zich het glasmagazijn van Regout. De zoldering was vol reten, zodat bij het inpakken van glaswerk alles met stof bedekt werd. Hoewel de daaruit voortvloeiende schade voor rekening van Regout kwam, belemmerde het de werkzaamheden. Onder de genoemde werkplaats stonden molens voor het malen van bestanddelen voor de

66 Oorlog aan Regout, 23 feb. 1843 nr. 14A, NA, Oorlog, inv.nr. 3268.

67 Brade aan Ewijk, 15 maart 1843 nr. 82, NA, AI, inv.nr. 29.

68 Ewijk aan Brade, 1 mei 1842 nr. 61, 17 maart 1843 nr. 47 en 19 april 1843 nr. 86, NA, AI, inv.nr. 45.

aardewerkfabriek van Regout die sterke trillingen veroorzaakten.

In het midden van de werkplaats bevond zich de balans van de stoommachine met daarover een houten kap met glazen deur. Het was niet uitzonderlijk dat stoom door spleten van deze kap doordrong en in de werkplaatsen roestvorming veroorzaakte, zodat een arbeider dagenlang bezig was de onderhanden zijnde wapens roestvrij te houden. De door de werkplaats lopende waterbuis voor de waterwerken in de tuin van Regout lekte vaak. Ook ontsnapte er nog stoom uit een pijp die door de werkplaats liep. Een kleine ruit in elk venster was voor de werklieden de enige mogelijkheid wat frisse lucht te krijgen. Daarom hadden zij in de zomer tenminste de helft van de ruiten ingeslagen.

Het lokaal van de opzichters lag midden in de werkplaats en was slechts door een dun beschot van ruwe planken daarvan gescheiden. Het werd enkel gebruikt om wat aantekeningen te maken omdat het onmogelijk was daar ander werk te verrichten. De bergplaats voor de wapens was te donker om de nummering te zien. Andere bergplaatsen waren weer te klein. Vanwege plaatsgebrek was het merendeel van de gedeeltelijk afgewerkte wapens in de werkplaatsen en controlekamers geplaatst met als gevolg dat er, volgens Ewijk, voortdurend werd gestolen.

Ofschoon de gebruikte machines en werktuigen slechts enkele maanden oud waren, moesten ze voortdurend worden gerepareerd. Met uitzondering van het bureau waren de werkplaatsen groot genoeg om in de actuele behoefte te voorzien, maar niet geschikt voor toekomstig gebruik. Want nu er meer gebruikte geweren werden getransformeerd en er dus meer moest worden gerepareerd, veranderde de verhouding tussen de verschillende klassen van werklieden. Hoewel de werkplaatsen daarop moesten worden aangepast, was er geen plaats voor extra boorbanken. Zelfs Regout erkende dat de smidshaarden zo bouwvallig waren dat maatregelen na verloop van tijd noodzakelijk waren. Inmiddels waren er reeds zeventien haarden gesloopt, waarvan de bakstenen werden gebruikt om de aarden bodem te plaveien. Naast dat het pannendak lekte, zorgde regen soms ook voor overlast op de binnenplaats. Voor de menselijke behoefte waren er twee vertrekken beschikbaar, waarvan één afsluitbaar.

Hoewel de onderneming van Regout een geweerfabriek werd genoemd, heeft deze nooit geweren geproduceerd, maar deze slechts naar het slagstelsel getransformeerd. In militaire kring werden de werkplaatsen geweermakerswerkplaatsen genoemd. Ewijk concludeerde dat deze weliswaar van overige werkplaatsen van Regout konden worden gescheiden, maar achtte in dat geval conflicten onvermijdelijk.

We zien dat Ewijk duidelijk naar een doel toeschreef, want helemaal

evenwichtig is het rapport niet. Roestvorming was bijvoorbeeld een algemeen punt van zorg, ook in andere werkplaatsen dan die van Regout. Een hoge luchtvochtigheid en hitte waren inherent aan de gevraagde werkzaamheden. Naast dat smidsvuurhaarden waren voorzien van kolenputten, stonden er namelijk koelbakken bij de haarden voor het harden van metaal en ook bij boorbanken werd water gebruikt om de boren te koelen. Het was dus niet verwonderlijk dat vocht ook werkbanken en tafels aantastte. Desalniettemin geeft Ewijk's verslag ons ook een beeld van de werkomstandigheden, temeer als we ons realiseren dat die werkzaamheden ook veel lawaai veroorzaakten.

De afhandeling van het contract met Regout

Nu het Regout duidelijk was dat het Rijk de transformatie van geweren in eigen hand wilde nemen, bood hij daarvoor zijn werkplaatsen inclusief het gebruik van de stoommachine aan voor een huurprijs van fl. 2.400 per jaar.⁶⁹ Om toekomstige moeilijkheden te vermijden, adviseerde Brade daarop echter negatief.⁷⁰ Na een bezoek aan Den Haag beweerde Regout dat List de werkzaamheden in zijn werkplaatsen wilde voortzetten door die met de minst mogelijke kosten te renoveren. Dat dwong Regout zijn aanbod te herzien. Omdat dit echter lang uitbleef, verzocht List de koning hem te machtigen Regout te informeren dat zijn bij het departement bekende aanbod werd afgewezen.⁷¹ De dag erop besprak hij de zaak met de koning, maar beiden werden door de actualiteit ingehaald. Regout had inmiddels een herzien aanbod gedaan dat volgens Brade een voldoende basis vormde voor verdere onderhandelingen.⁷² Terugkomend op hun gesprek en onbekend met deze laatste ontwikkeling gaf de koning List in overweging of het niet beter was de zaak nog even in beraad te houden.⁷³ Afgezien dat het onduidelijk is wat de koning bewoog zich inhoudelijk met de zaak te bemoeien, al of niet door interventie van Regout, was zijn suggestie mosterd na de maaltijd nu Regout een meer gematigd aanbod had gedaan.⁷⁴ Ewijk bleef zich echter verzetten tegen het voornemen de werkzaamheden bij Regout voort te zetten. Omdat het ook in financieel opzicht gunstiger was, opperde hij werkruimte te huren

69 Regout aan koning en Oorlog, 15 maart 1843, NA, Oorlog, inv.nr. 3272.

70 Brade aan Oorlog, 27 maart 1843 nr. 102, NA, Oorlog, inv.nr. 3272.

71 Ewijk aan Brade, 21 maart 1843 nr. 54 en 31 maart 1843 nr. 65, NA, AI, inv.nr. 45. List aan koning, 30 maart 1843 nr. 6A, NA, Oorlog, inv.nr. 3272.

72 Brade aan Oorlog, 3 april 1843 nr. 114, NA, AI, inv.nr. 29.

73 Van Rappard aan Oorlog, 4 april 1843 nr. 6, NA, Oorlog, inv.nr. 3272.

74 List aan koning, 6 april 1843 nr. 16A, NA, Oorlog, inv.nr. 3272.

Portretfoto van Antoni Frederik Brade [Nederlands Artillerie Museum]

van de Maastrichtse ondernemer Petrus Stevens (1800-1863).⁷⁵ Zijn verzet was vruchteloos.

Koning Willem II besloot de transformatie vanaf 1 juni 1843 eerst gedeeltelijk en daarna zo spoedig mogelijk geheel voor rekening van het Rijk voort te zetten.⁷⁶ Dit besluit was goed voor de Maastrichtse economie, want daarmee was het slecht gesteld. Door de economische malaise en toenemende werkloosheid drong het bedrijfsleven aan op bescherming tegen buitenlandse concurrentie. Indien maatregelen uitbleven, vreesde de Limburgse gouverneur Gericke van Herwijnen 'dat het schoone etablissement van den Heer Regout te Maastricht weldra tot werkeloosheid en ontbinding zal moeten komen'. Eerder was Regout al vrijstelling verleend van het terugbetalen van een vroeger ontvangen voorschot.⁷⁷ Begin mei 1843 zocht Regout opnieuw steun bij Gericke van Herwijnen.⁷⁸ Contractueel was hij gehouden vóór 1 juli 1843 met de bouw van een geweerfabriek op het door hem aangekochte perceel van het Rijksentrepot te starten. Regout onderstreepte dat het werkelijk zijn intentie was geweest daarop een nieuwe geweerfabriek te bouwen. Hoewel dat niet was gebeurd, benadrukte Regout dat

75 Ewijk aan Brade, 19 april 1843 nr. 86, NA, AI, inv.nr. 45. Zie ook: Eddy de Beaumont, 'De wapenfabriek van Petrus Stevens', *Publications*, te verschijnen.

76 KB 5 mei 1843 nr. 72, NA, KdK, inv.nr. 163.

77 Gericke aan koning, 26 april 1843, NA, KdK, inv.nr. 4477.

78 Regout aan Gericke, 6 mei 1843, HCL, PB, inv.nr. 1804.

hij met zijn werkplaatsen toch zo'n fabriek had opgericht die in volle werking was en dagelijkse meer dan 130 arbeiders werk bood. Daarmee was niet alleen aan de geest van het contract voldaan, maar was dit zelfs overtroffen. Ook stelde Regout dat het Rijk indertijd het stuk tuin niet voor particulier gebruik verkocht, maar alleen tot nut en uitbreiding van de algemene volksvlucht. Nu hij van plan was op de grond nieuwe fabrieken te bouwen, was ook daaraan voldaan. Ofschoon Financiën weigerde het contract in stand te houden, mocht hij op voorstel van Gericke van Herwijnen het gekochte perceel voorlopig blijven gebruiken.⁷⁹ Regout vond dit te mager, hij wilde eigenaar worden van dat terrein. Uiteindelijk kreeg hij in 1863 niet alleen de tuin maar het hele Rijksentrepot in zijn bezit.⁸⁰

In september 1843 verzocht Regout de koning compensatie voor het verlies dat hij op de aanneming had geleden. Dat was niet geheel ten onrechte. Omdat Regout meer had uitgegeven dan het Rijk daarvoor had betaald, kreeg hij nu achteraf een toeslag van vijftien cent voor ieder geweer dat door hem was getransformeerd, in totaal een som van fl. 3.757,80.⁸¹ Dit bedrag kwam nagenoeg overeen met de totale som van de aangegeven te compenseren verliezen en was iets hoger genomen dan de bedragen die Brade als verlies had opgegeven, om zo Regout tevreden te stellen en alle verdere claims van hem in de toekomst te voorkomen.

Uit het betaalde bedrag kunnen we berekenen dat er 25.052 geweren in de werkplaatsen van Regout getransformeerd zijn. Regout zelf, of zijn biograaf, sprak van 25.350 stuks.⁸² Uit de afgegeven goedkeuringsbewijzen over de jaren 1842 en 1843 blijkt dat in die periode door Regout in totaal 24.012 geweren zijn veranderd. Qua orde van grootte komen al deze aantallen goed overeen.

Zoals door Ewijk en Brade voorspeld, bleven echter ook na deze financiële afwikkeling de disputen aanhouden, bijvoorbeeld over de waterbuis, vuurhaarden, houten koelbakken, kapotte vensters, lekkages en vooral over het gebruik van de stoommachine. Ondanks alle moeilijkheden positioneerden Ewijk en zijn opvolgers de geweremakerswerkplaatsen als een aantrekkelijke werkgever.⁸³

79 Regout aan Financiën, 26 juni 1843, SHCL, Archief De Sphinx, inv. nr. 125. Financiën aan Gericke, 6 juli 1843 nr. 151, HCL, PB, inv.nr. 1804.

80 Notaris V.E. Nierstrasz, 11 sept. 1863 nr. 69, HCL, Notarissen Maastricht, inv.nr. 545.

81 Brade aan Oorlog, 9 okt. 1843 nr. 537, Brade aan Ewijk, 8 nov. 1843 nr. 599, NA, AI, inv.nr. 30. List aan koning, 20 okt. 1843 nr. 6A en KB 24 okt. 1843 nr. 69, NA, KdK, inv.nr. 191. Brade aan Oorlog, 1 juli 1851 nr. 253, NA, AI, inv.nr. 35.

82 *Carrière de monsieur Pierre Regout*, 5.

83 In augustus 1844 werd Ewijk benoemd tot kapitein bij het leger in Oost-Indië teneinde de daar op te richten geweerwinkel te gaan leiden. Stamboek Ewijk, NA, Stamboeken Officieren Landmacht en KNIL, inv.nr. 301.

Toch duurde het vanwege het beperkte budget tot medio januari 1844 voordat voor iedere infanterist een slaggeweer beschikbaar was.⁸⁴ De transformatie van vuursteenwapens ging evenwel gewoon verder. In 1846 deed de toenmalige opzichter van de geweermakerswerkplaatsen zijn beklag over Regout en liet hij Brade weten langzamerhand meer en meer bekend te worden met ‘die koekebakkers streken’. Over de werkplaatsen had hij geen goed woord. ‘Regout is met zijne fl. 2200 huur, naar mijn gevoelen, méér dan wel af,- voor zijne oude cavaille die alle dagen dreigt in te storten’.

De inspectie reorganiseerde de geweermakerswerkplaatsen tot een succesvolle onderneming.⁸⁵ In totaal betaalde het Rijk aan Regout door allerlei toeslagen veel meer dan de oorspronkelijke aannemingsprijs, namelijk fl. 2,29 per geweer. Eind 1846 bleek dat de nu door het Rijk georganiseerde werkplaatsen slechts fl. 1,99 per geweer kwijt waren. Voor reparaties was dat fl. 3,22 per geweer. Wezenlijk minder dan de gebudgetteerde fl. 3,845 toen de reparaties nog door Regout werden uitgevoerd.⁸⁶

Eind 1851 werden de geweermakerswerkplaatsen opgeheven.⁸⁷ Na afloop van het huurcontract in 1851 verzocht Regout het departement schadeloosstelling voor het ter beschikking stellen van meer stoomkracht dan hij contractueel verplicht was en voor de schade door het gebruik van zijn werkplaatsen.⁸⁸ Daarnaast gaf hij minister van Oorlog J.T. van Spengler eerbiedig in overweging dat hij toch altijd de man was die het eerst de kiemen tot vestiging der wapenfabricage op Nederlandse bodem had gelegd en vreemde werklieden naar hier had overgebracht. Blijkbaar wilde hij duidelijk stellen dat hij de primeur had en niet de inmiddels in 1849 door Petrus Stevens in Maastricht opgerichte wapenfabriek.

Brade wees echter elke vorm van schadevergoeding af. Wat betreft het gebruik van stoomkracht wezen aantekeningen van de keuringscommissie anders uit. Indien Regout meende gedurende de laatste drie maanden dat de werkplaatsen van hem werden gehuurd in zijn belangen te zijn gefnuikt, had hij binnen acht dagen moeten aantonen dat hij op wederrechtelijke wijze was benadeeld. Dat had hij niet gedaan. Bovendien was het onmogelijk de eventuele schade vast te stellen omdat werkplaatsen inmiddels waren verbouwd en één gebouw was afgebroken.

84 Brade aan Oorlog, 27 jan. 1844 nr. 78, NA, AI, inv.nr. 30.

85 Battaerd aan Brade, 23 april 1846 nr. 243P. Het transformatieproces wordt beschreven in ‘Ontwerp van een voorschrift op het beheer der geweermakerswerkplaatsen te Maastricht’ (1845), HCL, Militaire Commandant, inv.nr. 338.

86 Brade aan Oorlog, 11 en 26 dec. 1846 nrs. 524 en 564, NA, AI, inv.nr. 33.

87 Zie De Beaumont, ‘De wapenfabriek van Petrus Stevens’.

88 Regout aan Oorlog, 21 juni 1851, SHCL, Archief De Sphinx, inv.nr. 127.

Het departement volgde Brade en wees de claim af.⁸⁹

Volgens Brade viel het niet te ontkennen dat Regout de eerste kiem had gelegd voor de moderne wapenfabricage in Maastricht en dat zonder zijn ondernemingsgeest de werkplaatsen wellicht niet tot stand waren gekomen. Als hij daarvan geen voordeel had genoten, kwam dat omdat hij de onderneming had opgedoekt op het moment dat die winstgevend werd.

Slotbeschouwing

Doordat het departement van Oorlog onder grote tijds- en financiële druk stond, werd de transformatie vooraf niet goed doordacht. Het liet zich leiden door de prijs en gaf de opdracht aan een fabrikant die met wapenfabricage geen ervaring had. Ook Regout had in zijn optimisme geen idee waaraan hij begon. Op zich is dat niet vreemd. Ondernemers zijn vaak optimistisch. Risico’s worden onderschat of niet gezien. Daarbij komt dat zich bij het opstarten van een onderneming altijd wel problemen voordoen, zeker als het activiteiten zijn die nieuw zijn, zoals de transformatie van vuursteengeweren. Het was aan de Inspectie der Draagbare Wapenen deze in goede banen te leiden. Dat ze hierbij Regout op allerlei manieren trachtte te steunen, was een uitvloeisel daarvan. Ondanks dat de onderneming levensvatbaar was, was deze tot mislukking gedoemd. Dat lag geheel aan Regout. Hij had zich vergist en wilde zo snel mogelijk zonder al te veel schade van zijn contract af. Daarin is hij geslaagd. Het beeld dat hij in deze context achterlaat, is niet positief. Niet over zijn persoon en niet over hem als ondernemer.

89 Brade aan Oorlog, 1 juli 1851 nr. 253 en 28 aug. 1851 nr. 300, NA, AI, inv.nr. 35. Van Spengler aan Regout, 29 juli 1851 13A, Regout aan Van Spengler, 14 aug. 1851, SHCL, Archief De Sphinx, inv.nr. 127. Beschikking, 10 sept. 1851 nr. 7A, NA, Oorlog, inv.nrs. 13940, 1488.18.

Mayra Murkens en Thijs van Vugt

EEN TOPLOCATIE AAN HET WATER?

EEN RUIMTELIJKE ANALYSE VAN DE INVLOED VAN

SOCIAALECONOMISCHE STATUS EN WOONPLAATS OP

DE VERSPREIDING VAN EN STERFTE DOOR CHOLERA IN

MAASTRICHT TIJDENS HET EPIDEMIEJAAR 1866

Abstract

The final dreadful cholera epidemic of the nineteenth century, that of 1866, caused clear disparities in mortality across the different social classes in the city of Maastricht. The mayor of Maastricht recognized a clear causal link between the lifestyle of the lower classes and their disproportionately high mortality rates compared to the upper classes. However, the literature generally deems cholera a non-discriminatory disease – one that affects age groups, sexes, and social classes indiscriminately. The disease, once contracted, could be very lethal among the upper classes as well. Thus, the question remains, what caused higher mortality among the lower classes; was it the impact of social status, or did other, environmental, factors weigh in? To gain a more detailed understanding of the 1866 cholera epidemic and understand which factors were important in relation to socioeconomic disparities, this article uses unique data on the deceased and surviving victims. The analysis focuses on demographic and spatial characteristics of the victims. We conclude that residence close to the waterways was a high-risk factor for cholera. Socioeconomic status in itself was only slightly related to the spread of cholera because the poorest neighbourhoods were in the proximity of these waterways.

Na de zeker niet unieke uitbraak van de choleraepidemie in 1866 in Maastricht, sprak Willem Hubert Pyls (burgemeester 1861-1867) hier klare taal over:

Moge de cholera ons geleerd hebben, dat men niet straffeloos tegen de wetten der gezondheidsleer zondigt..., dat de ingezetenen, vooral de arbeidende klasse, meer regelmatigheid in leefwijze, matigheid in het gebruik van dranken en uiteindelijk meer gevoel voor spaarzaamheid moge bezitten; hierdoor zullen zij meer in staat zijn, om zich betere en voedzame spijs te verschaffen.

De burgemeester vond blijkbaar oorzaken voor de verspreiding van de epidemie in de levenswijze van de lagere klassen. Hoewel in deze periode heersende theorieën over de herkomst van cholera meer stoelden op een combinatie van miasmatische (verspreiding via vervuilde lucht) en contagionistische (verspreiding via personen door smetstoffen) oorzaken en in Engeland het verband met drinkwater een tiental jaren eerder empirisch was aangetoond, was in de ogen van de burgemeester de Maastrichtse arme bevolking toch op zijn minst zelf medeverantwoordelijk voor

het hoge dodental. Ten grondslag aan de zienswijze van de burgemeester liggen de cijfers van de cholera-sterfte in dit pandemiejaar: van de 298 door de gemeente geregistreerde overledenen aan cholera kwamen er slechts drie uit de gegoede klasse, tegenover 92 uit de werkende en 203 uit de onvermogene klasse.¹

Doorgaans is cholera echter weinig discriminerend; ze komt in alle leeftijdscategorieën voor, zelfs in iets mindere mate in de zwakste leeftijdsgroepen van zuigelingen en ouderen, en kan ook in de hogere sociale klassen dodelijk rondwaren.² Desondanks stond en staat cholera bekend als een ziekte die voornamelijk de armere lagen van de bevolking trof (en nog steeds treft).³ Dat is niet geheel onverwacht, wanneer de cijfers van de epidemie, zoals die in Maastricht, inderdaad aantonen dat vooral de lagere klassen werden getroffen. Dit weerspiegelt echter één van de grote problemen binnen het onderzoek naar sociaaleconomische verschillen in sterfte, namelijk dat de invloed van sociaaleconomische status op sterfte bijzonder moeilijk is los te koppelen van omgevingsfactoren, zoals bijvoorbeeld de plaats van wonen.⁴ Hoewel sociaaleconomische ongelijkheden uiteraard (leef)omstandigheden kunnen beïnvloeden, zoals de buurt waarin iemand woont, is het gegeven dat iemand tot de lagere klassen behoort nog geen garantie voor een hogere sterftekans aan epidemische ziekten. Hoezeer bepaalde wijken ook vergelijkbare sociaaleconomische profielen hebben, schadelijke omgevingsfactoren kunnen in de ene wijk wel aanwezig zijn en in de andere niet.

Cholera is bij uitstek een plaatsgebonden ziekte. In 1855 publiceerde de arts John Snow zijn beroemde onderzoek naar de *Broad Street pump* in Londen.⁵ Hierin legde hij voor het eerst het verband tussen de uitbraak van cholera en drinkwater:

- 1 Historisch Centrum Limburg (HCL), Archief Burgerlijk Armbestuur van Maastricht 1814-1964, inv. nr. 20.129A, Toegevoegd aan archiefstuk 5574 'Verslag van Burgemeester en Wethouders nopens de cholera-epidemie in 1866 in Maastricht'. Dit verslag is in 1867 gepresenteerd aan het Armbestuur en bevat tevens een extract uit de notulen van de vergadering van de gemeenteraad van Maastricht op 20 maart 1867. Citaat p. 17, cijfers p. 26-27.
- 2 D.A. Sack, R.B. Sack, G.B. Nair en A.K. Siddique, 'Cholera', *The Lancet* 363/9404 (2004) 223-233. Peter Ekamper en George Buzing, 'Delfts blauwe dood. De gevolgen van de cholera in de negentiende eeuw', *DEMOS* 29/6 (2013) 4-8, aldaar 7.
- 3 Jan Willem Koten, *Cholera, grote sterfte in de 19e eeuw, ook voor genealoog relevant*, <http://www.ru.nl/publish/pages/825351/cholre/pdf,2012> (geraadpleegd op 9 augustus 2022). B.P.A. Gales e.a., *Het burgerlijk armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996* (Maastricht 1997) 255, Pierre Ubachs en Ingrid Evers, *Historische encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005) 122. s.v. 'cholera', en C. Cillekens, J. van den Boogard en B.P.A. Gales, *Loop naar de pomp. Geschiedenis van de watervoorziening en de waterleiding in Maastricht* (Maastricht 1988) 57-58.
- 4 R. Woods, *The demography of Victorian England and Wales* (Cambridge 2000) 204; A. Reid, 'Locality or class? Spatial and social differences in infant and child mortality in England and Wales, 1895-1911', in: A.C. Corsini en P.P. Viazzo ed., *The decline of infant and child mortality. The European experience, 1750-1990* (Den Haag 1997) 129-153.
- 5 J. Snow, *On the mode of communication of cholera* (Londen 1855).

bepaalde pompen in de stad bleken besmet drinkwater te leveren en maakten veel slachtoffers. Dit verband werd door de medische wetenschap niet direct als onomstotelijk aangenomen. De dominante epidemioloog van die tijd, William Farr, concludeerde in 1852 dat de door hem verzamelde data de miasmatische theorie ondersteunden. Er zou een 'natuurlijke wet' zijn dat de infectie met cholera samenhangt met de hoogteligging ten opzichte van het rivierwater in Londen.⁶ Die discussie vormde wel het begin van verder onderzoek (en daarop gebaseerd handelen) naar het verband tussen cholera en drinkwater. Eind negentiende eeuw betoogde ook de geneesheer-chirurg Lambertus van Kleef dat de verspreiding van cholera in Maastricht voornamelijk kwam door de besmetting van grondwater met water uit het kanaal Luik-Maastricht (aangelegd tussen 1846 en 1850).⁷ In hedendaagse onderzoeken naar de voorbije cholera-epidemieën is dit verband onomstotelijk aangetoond en blijken getroffen vaak in de buurt van drinkwatervoorzieningen van slechte kwaliteit gewoond te hebben.⁸ Wanneer cholera eenmaal een stad is binnengekomen, kan de ziekte daarna zeer locatiegebonden toeslaan. Om een stad binnen te komen, maakte cholera vooral gebruik van waterwegen. Ze is het modeltype van een *waterborne disease*, waarbij besmetting allereerst plaatsvindt via met besmette uitwerpselen vervuild water.

Een goed drinkwaterstelsel, gescheiden van de riolering, kon daarom uitkomst bieden tegen dit soort via het water verspreide ziektes. Toch bood ook de aanwezigheid van een drinkwaterleiding geen garantie voor water van goede kwaliteit, althans niet wanneer het drinkwater uit de nabijgelegen rivier werd gepompt, waarin ook het riool uitkwam.⁹ Voor oppervlakte- of grondwatervoorzieningen gold evenzeer dat wanneer die in aanraking kwamen met uitwerpselen, ze tot haarden van besmettingen konden uitgroeien. Op die manier konden er bepaalde choleraclusters ontstaan in een stad, die zich concentreerden rondom punten waar het drinkwater was besmet. Deze clusters konden op elke plek in de stad ontstaan, zowel in volkswijken als in meer statige buurten.

- 6 J.M. Eyler, 'The changing assessments of John Snow's and William Farr's cholera studies', *Sozial- und Präventivmedizin* 46/4 (2001) 225-232.
- 7 L.Th. van Kleef, 'Eenige losse opmerkingen naar aanleiding van de cholera-epidemie te Maastricht in het jaar 1894', *Weekblad van het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (22 juni 1895) 1213-1226 op <https://www.ntvg.nl/artikelen/eenige-losse-opmerkingen-naar-aanleiding-van-de-cholera-epidemie-te-maastricht-het-jaar> (geraadpleegd op 9 augustus 2022).
- 8 Ekamper en Buzing, 'Delfts blauwe dood', 4; R. J. Davenport, M. Satchell en L.M.W. Shaw-Taylor, 'Cholera as a 'sanitary test' of British cities, 1831-1866', *The History of the Family* 24/2 (2019) 404-438.
- 9 Cillekens e.a., *Loop naar de pomp*, 580-59; F. van Poppel en C. van der Heijden, 'The effects of water supply on infant and childhood mortality: a review of historical evidence', *Health Transition Review* 7 (1997) 113-148.

Niettemin kwamen in Maastricht de meeste slachtoffers wel degelijk uit lagere sociaaleconomische klassen, dus is het de vraag welke factoren er in Maastricht voor zorgden dat de cholera juist deze groepen zo zwaar trof. Wij beschikken over data (zie de paragraaf over bronnen hierna) die het mogelijk maken om morbiditeit en mortaliteit uit elkaar te houden.¹⁰ Dankzij gegevens over zowel het aantal dodelijke slachtoffers als over het aantal choleraslachtoffers dat weer herstelde, kunnen we een unieke inkijk krijgen in de mogelijke verschillen tussen sterfte en herstel. Vervolgens kunnen we dit specificeren naar leeftijd, geslacht, sociaaleconomische klasse en locatie. Tevens krijgen we een beeld van de ruimtelijke verspreiding van de cholera-epidemie binnen de stad. Daardoor kunnen we eveneens meer inzicht krijgen in de vraag in hoeverre sociaaleconomische klasse dan wel plaats van wonen van invloed waren op de besmetting met en het verloop van de ziekte.

Om meer inzicht in de rol van sociaaleconomische status te krijgen en welke factoren van doorslaggevend belang zijn voor verschillen in sterfte, maken we gebruik van een bekende onderverdeling naar drie belangrijke factoren voor het verloop van een besmetting: blootstelling aan, weerstand tegen en reactie op de ziekte.¹¹ De blootstelling aan de ziekte kon sterk verschillen door bijvoorbeeld omgevingsfactoren, maar ook door gedrag, zoals het treffen van hygiënische maatregelen. Wanneer besmetting eenmaal had plaatsgevonden, was de mate van weerstand belangrijk. Voeding speelde vaak een doorslaggevende rol bij de weerstand tegen infectieziekten. Tot slot was ook de reactie op een ziekte van invloed; werd er bijvoorbeeld hulp ingeroepen wanneer iemand ziek werd? Hoewel ziekenhuisopname geen redding hoefde te brengen, zeker wanneer de medische kennis ontoereikend was, kan het nauw monitoren van een patiënt en in het geval van cholera het toedienen van voldoende vocht toch belangrijk zijn geweest. Willibrord Rutten heeft aangetoond dat juist aan de uiteinden van het leeftijdspectrum, er minder snel hulp ingeroepen werd van een arts of het ziekenhuis.¹² Dit kan dus een verschil in ziekteverloop naar gelang de leeftijd in de hand werken.¹³

10 De morbiditeit heeft betrekking op de vatbaarheid voor een ziekte, de mortaliteit op de sterfte daaraan.

11 Zie bijvoorbeeld hoe dit wordt besproken door F. van Poppel, *De 'statistieke ontleding van de doden': een spraakzame bron?* (Inaugurale rede KU Nijmegen 1999) in het kader van genderverschillen en bij R.J. Davenport, 'The first stages of the mortality transition in England. A perspective from evolutionary biology' (working paper 2017) 1-38. <https://doi.org/10.17863/CAM.17591> voor het duiden van veranderingen in ziekten tijdens de epidemiologische transitie.

12 W.J.M.J. Rutten, 'Ongelijke behandeling binnen het gezin. Een onderzoek naar de leeftijdsverschillen in de kans op geneeskundige hulp in Nederland (ca. 1870-1900)', A.A.G. *Bijdragen* 28 (1986) 245-265.

13 In deze bijdrage besteden we weinig aandacht aan de vraag hoe vanuit de geneeskunde of specifiek door de artsen in Maastricht is gereageerd op de choleraepidemie van 1866, zoals dat bijvoorbeeld wel

Bij deze drie factoren kan sociaaleconomische status in mindere of meerdere mate een directe rol spelen. Wanneer bijvoorbeeld de *case fatality rate* (het aantal overledenen per aantal getroffen) voor de ene klasse hoger is dan voor de andere, kan dat duiden op verschillen in de weerstand of de reactie op de ziekte. Die kan sterk sociaal bepaald zijn; hogere klassen hebben immers meer middelen om weerstand op te bouwen of adequaat te reageren op de ziekte. Echter, wanneer de *case-fatality rate* weinig verschilt per sociaaleconomische klasse, maar er wel een verschil is in welke mate (uitgedrukt in een percentage) een bepaalde klasse getroffen wordt, vindt dit waarschijnlijk zijn oorsprong in de blootstelling aan besmetting. Dit kan wellicht door (on)hygiënisch gedrag komen, of door bijvoorbeeld een verschil in woonplek, waarbij sommige wijken meer werden blootgesteld aan de cholera-bacil dan andere.

In het vervolg zullen wij allereerst ingaan op de algemene aard van de cholera en hoe in de historiografie de relatie tussen waterwegen en cholera wordt gedeut. Vervolgens gaan wij verder in op de theorie van Van Kleef, die als raamwerk voor onze eigen analyse dient. In onze eigen analyse focussen wij dan eerst op de verspreiding van de ziekte in Maastricht onder bepaalde bevolkingsgroepen, gevolgd door een ruimtelijke analyse van de verspreiding van de ziekte. Hoewel vandaag de dag een woonlocatie dicht bij de Maas in Maastricht als een toplocatie gezien mag worden, blijkt dat in het cholerajaar 1866 veeleer het tegenovergestelde gold.

De aard van cholera

Tijdens de choleraepidemie van 1866 telde heel Nederland ongeveer 20.000 cholera-doden, op een bevolking van ongeveer 3,5 miljoen, wat neerkomt op een sterfte van 5,56 personen per duizend inwoners.¹⁴ Hoewel cholera een van de meest beruchte en gevreesde ziekten van de negentiende eeuw was, was het zeker niet de ziekte die toen de meeste doden veroorzaakte. Cholera kwam in Nederland alleen maar epidemisch voor, en hoewel ze dan zeer dodelijk was, waren in de provincie Limburg endemisch (constant voorkomend, niet in plotselinge pieken)

voor een stad als Leiden is onderzocht; zie H.A.M.M. Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de stadsgeneesheren en -heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw 1832-1866* (Leiden 2005).

14 Geneeskundig Staatstoezicht, *Verslag aan den Koning van de bevindingen en handelingen van het Geneeskundig Staatstoezicht in het jaar 1866* ('s-Gravenhage 1867) (geraadpleegd op <https://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?coll=dts&identifier=MMCBS03:002353001:00070>). De bevolking werd op pagina 70 geteld als 3.530.047 (31 december 1865), het aantal cholera-doden 19.691. Op pagina 113 noemt de organisatie deze gemiddelde sterfte.

heersende infectieziekten als tuberculose en andere maagdarmaandoeningen dan cholera veel gevaarlijker.¹⁵ De ziekte cholera dankte haar beruchte naam vooral aan het angstaanjagende verloop ervan.¹⁶ Ze werd veroorzaakt door de *Vibrio cholerae*, een bacil die in 1883 door Robert Koch werd ontdekt. Bij voldoende blootstelling aan de bacterie traden bijzonder snel ernstige symptomen op: veelvuldig braken en diarree, gevolgd door algehele uitdroging, waarbij de getroffen een blauwe en erg rimpelige huid kreeg. Vervolgens kon het een kwestie van luttele uren zijn voordat de dood intrad. Om de angst voor de ziekte te beteugelen besloot het Maastrichtse gemeentebestuur in 1866 om choleradoden uit de huizen op een afgedekte draagbaar weg te voeren in plaats van met de lijkenwagen. Andere bewoners zouden zo 'niet verontrust worden door het getal lijken; men heeft dan steeds de schijn een patiënt te vervoeren'.¹⁷

Andere maatregelen die het gemeentebestuur van Maastricht trof, waren gestoeld op meer wetenschappelijke theorieën, al waren deze vóór de ontdekking van de *Vibrio cholerae* lang niet eenduidig. Heersende ideeën in het midden van de negentiende eeuw verklaarden epidemieën door factoren van contagionistische aard, waarbij de nadruk lag op overdracht van ziekmakende smetstoffen tussen personen, ofwel door miasmatische factoren, waarbij werd gedacht dat ziekten werden verspreid door giftige dampen afkomstig van rottend afval of vervuild water. Er bestond ook een hybride vorm van deze theorieën.¹⁸ Beide theorieën kwamen tot uiting in de maatregelen die genomen werden in Maastricht in 1866. Patiënten zouden volgens het gemeentebestuur direct van hun huisgenoten geïsoleerd moeten worden. Mede om die reden werd een cholera-noodhospitaal ingericht in een militaire loods nabij het Calvariënberg-ziekenhuis van het Burgerlijk Armbestuur aan de Abtstraat. In vier verpleegzalen konden daar 100 tot 120 lijdens worden opgenomen en verzorgd. Daarnaast werden woningen van besmette inwoners uitgedampt met chloor en werden de wanden gewit.¹⁹ De straten van de brandhaarden werden dagelijks gereinigd en door het branden van teer gedesinfecteerd. In deze straten werden bovendien veelvuldig huisbezoeken

15 J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Assen 1980).

16 E.S. Houwaart, *De hygiënist. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (proefschrift Rijksuniversiteit Limburg 1991) 93-94.

17 HCL, Archief Burgerlijk Armbestuur van Maastricht 1814-1964, inv.nr. 20.129A, Archiefstuk 5574 'Verslag van Burgemeester en Wethouders nopens de cholera-epidemie in 1866 in Maastricht, p. 10.

18 Houwaart, *De hygiënist*, 99-105.

19 Uitdampen met chloor werd in Nederland voor het eerst (?) toegepast in Groningen in 1826-1827 (zie U. Kooystra, 'Een ramp voor de stad, maar ook een zegen voor de mensheid.', *Historisch Jaarboek Groningen* (2018) 70-87).

afgelegd om zo de uitbraak te kunnen monitoren en te beteugelen.²⁰

Omdat in het midden van de negentiende eeuw het verband met de kwaliteit van het drinkwater al was gelegd, werd deze ook gecontroleerd. Aangezien de kwaliteit bij bijna alle pompen goed werd bevonden, werd hier verder weinig aandacht aan besteed en werd er maar één enkele waterpomp afgesloten.²¹ Deze pompen speelden echter naar alle waarschijnlijkheid wel degelijk een rol in de verspreiding van cholera in Maastricht.

In het *Weekblad van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* uit juni 1895 deed de geneesheer-chirurg Lambertus van Kleef van het Calvariënberg-ziekenhuis in Maastricht zijn hypothese over de oorzaken van de cholera-epidemie in die stad in 1894 uit de doeken. Op basis van een analyse van de plaatsen waar in dat jaar de eerste choleraslachtoffers besmet waren geraakt, stelde hij vast dat het grondwater in de lager gelegen gedeelten van de stad en in de nabijheid van het Bassin besmet moest zijn geweest.²² Deze besmetting viel te verklaren uit een vermenging van het grondwater met het water uit het kanaal tussen Luik en Maastricht. Dit kanaal had in de zomer tijdelijk bijna droog gestaan vanwege onderhoudswerkzaamheden, waardoor ook de putten in de gehele stad een lagere waterstand hadden. Toen vervolgens het kanaal na het onderhoud van de bodem en wanden weer werd gevuld door de opening van de sluizen bij Luik, ontstond er extra veel druk op de wanden in het kanaal. Door deze druk kon het kanaalwater het tijdelijk laagstaande grondwater gemakkelijk infiltreren; de cholera die toen in Luik heerste lifte daarop mee. Mensen die veel water dronken uit leidingen of putten in de buurt van het kanaal, die bovendien laag gelegen waren, vielen als eerste ten prooi aan de cholera.²³ Die grote hoeveelheid van de waterconsumptie lijkt belangrijk. Uit hedendaags medisch onderzoek blijkt dat een groot aantal van de besmettingen aan cholera onopgemerkt blijft; pas bij een kritieke hoeveelheid binnengedrongen cholerabacillen ontstaan heviger klachten.²⁴ Personen die dicht bij het kanaal woonden, zouden door dat drinkwater blootgesteld kunnen zijn aan grotere hoeveelheden van de cholerabacil, wat zich vertaalde in een heftiger verloop van de ziekte. Of dit resulteerde in een groter aantal dodelijke slachtoffers dicht bij het kanaal, waar het water waarschijnlijk de hoogste concentratie cholerabacillen had – in tegenstelling tot verder weg van het kanaal – zal analyse moeten uitwijzen.

Van Kleef baseerde zich op de epidemie van 1894, terwijl wij geïnteresseerd

20 HCL, Archief Burgerlijk Armbestuur, Verslag Burgemeester en wethouders, 5-6 en 8-10.

21 *Ibidem*, 9. Die ene pomp lag aan de Mariastraat.

22 Het Bassin is de binnenhaven van Maastricht, het noordelijke eindpunt van het kanaal vanuit Luik en het zuidelijke van de Zuid-Willemsvaart, aangelegd in de jaren 1824-1825.

23 Van Kleef, 'Eenige losse opmerkingen', 1213-1226. Zie ook Cillekens, e.a., *Loop naar de pomp*, 61-62.

24 Sack e.a., 'Cholera'.

zijn in die van 1866, de heftigste epidemie waarvan wij gedetailleerde bronnen hebben. Ondanks een aantal veranderingen op het gebied van publieke watervoorziening in de periode van 1866 tot 1894, kan Van Kleefs verklaring ook opgaan voor de verspreiding in 1866. In 1866 was er nog geen enkele (publieke) waterleiding aanwezig en waren de inwoners van Maastricht afhankelijk van pompen voor hun water.²⁵ Als het klopt dat de cholera-uitbraken in Maastricht voortkwamen uit besmet grondwater vanuit het kanaal vanuit Luik, zouden dus ook in 1866 de eerste gevallen van de cholera moeten hebben plaatsgevonden in de nabijheid van het kanaal, waar bovendien de pompen laag gelegen waren.

De nabijheid van water hoeft echter niet de enige belangrijke determinant te zijn. Uit een historisch-ruimtelijke analyse van de cholera-epidemie in Brussel in 1866 blijkt dat de eerste infectiehaarden niet enkel in de nabijheid van waterwegen ontstonden, al was dat soms wel het geval.²⁶ Een belangrijkere algemene deler was de lage ligging van de eerste infectiehaarden. Daarnaast stonden de eerste wijken waar de cholera toesloeg bekend als volksbuurten. Pas een aantal weken later werden ook de rijkere buurten getroffen.²⁷ De vraag blijft of deze vertraging het gevolg is van verschillen in sociaaleconomische klasse of van de ligging van de buurt. In Delft in 1866 vielen ook de meeste slachtoffers in de armere buurten, terwijl de gracht met deftige herenhuizen vrijwel onaangetaast bleef.²⁸ De link met water was er echter wel, want in de armere buurten bleek het water minder goed door te stromen en was het van slechte kwaliteit.²⁹

Een clustering van choleraslachtoffers in de nabijheid van het kanaal zou erop wijzen dat primair omgevingsfactoren, in dit geval de plaats van de woning, bepaalden wie er door de cholera getroffen zou worden. De sociaaleconomische status kan hiervan niet geheel los worden gezien, omdat bepaalde wijken vaak een duidelijk sociaaleconomisch profiel hadden.³⁰ Daarnaast is het de vraag of getroffen en niet getroffen die het dichtst bij het kanaal woonden en daardoor wellicht meer cholerabacillen binnen hadden gekregen, een grotere kans hadden op overlijden. Met behulp van een ruimtelijke analyse van de verspreiding van de cholera in 1866 zullen we meer duidelijkheid krijgen over welke factoren verantwoordelijk waren voor de cholerasterfte in 1866.

25 Cillekens e.a., *Loop naar de pomp*, 35 en 59.

26 I. Devos, 'De cholera-epidemie van 1866 in Brussel - een reconstructie', Quateletcentrum Universiteit Gent (2020), geraadpleegd op 9 augustus 2022, beschikbaar via <https://www.quateletcenter.ugent.be/cholera/>.

27 *Ibidem*.

28 Ekamper en Buzing, 'Delfts blauwe dood', 4.

29 *Ibidem*.

30 Het duidelijkste lokale voorbeeld daarvan is de dissertatie van Thijs van Vugt, *Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx'. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht 1829-1904* (Hilversum 2015).

Bronnen en (onderzoeks)methoden³¹

Als bronnen voor het bestuderen van de verspreiding van de sterfte aan cholera in 1866 zijn gebruikt de cijfers in het al eerder aangehaalde verslag van Burgemeester en Wethouders,³² bestuurlijke correspondentie,³³ de data van de gestorven choleraslachtoffers in de *Maastricht Death and Disease Database*,³⁴ de overlijdensaktes van de Burgerlijke Stand en de lijsten met zieken uit het noodhospitaal.³⁵

Om deze gegevens vervolgens te visualiseren op historische kaarten hebben wij gebruik gemaakt van HISGIS, een HISTORISCH Geografisch InformatieSysteem. Als basis voor de lokalisatie van de woonadressen dient de oudste kadastrale kaart van de stad uit 1842, die in het najaar van 2019 digitaal gepubliceerd werd door een samenwerkingsverband van de Fryske Akademy in Leeuwarden met het Humanities Cluster van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen in Amsterdam.³⁶

De verspreiding van de cholera onder de inwoners van Maastricht

De cholera-epidemie in Maastricht begint volgens de literatuur op 3 juli 1866, wanneer een luitenant van de infanterie wordt opgenomen in het garnizoenshospitaal en overlijdt.³⁷ In de MDDD zijn al twee eerdere gevallen bekend van kinderen die aan cholera stierven. Aangezien deze kinderen vóór de echte uitbraak stierven, is niet met zekerheid te zeggen of dit daadwerkelijk cholera is geweest, of dat er sprake was van een andere maagdarmsstoornis. Na het eerste sterfgeval in Maastricht duurde het even voordat de epidemie in alle hevigheid losbarstte. Pas vanaf de tweede week van augustus begonnen de

31 Vanwege de omvang van dit artikel volstaan wij op verzoek van de redactie hier met een korte opsomming van de gebruikte bronnen en de gehanteerde methoden. De tekst van de oorspronkelijke paragraaf kunt u per mail opvragen bij t.vanvugt@home.nl.

32 HCL, Archief Burgerlijk Armbestuur, Verslag Burgemeester en wethouders, 26-27.

33 HCL, Archief Gemeentebestuur Maastricht (1813) 1814-20^e eeuw, inv.nr. 20.007A, archiefstuk 502, 'Correspondentie gemeente, band 5 over besmettelijke ziekten'.

34 *Maastricht Death and Disease Database 1864-1955* is een nog verder uit te werken digitaal project van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht.

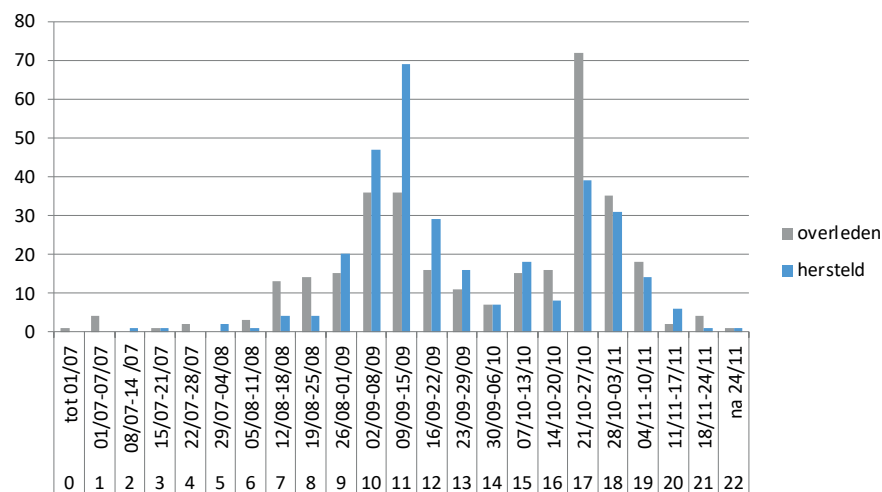
35 HCL, Archief Burgerlijk Armbestuur van Maastricht 1814-1964 (1988), inv.nr. 20.129A, archiefstuk 5574, 'Staten van patiënten in het cholera-hospitaal, ingericht in de voormalige militaire loods aan de Abtstraat.'

36 Na publicatie van dit artikel zullen de data en de kaarten worden opgenomen (en zijn ze dus digitaal te raadplegen) via kaartlagen bij de experimentele kaartviewer van Maastricht op [HISGIS.nl](https://hisgis.nl).

37 Gales e.a., *Het burgerlijk armbestuur*, 255.

aantallen flink op te lopen. Vervolgens was er een grote piek in het begin van september, gevolgd door een forse daling en weer een sterke opleving eind oktober (zie grafiek 1).

Grafiek 1 Het wekelijkse aantal choleraslachtoffers in Maastricht in 1866, gespecificeerd naar overledenen en herstelden³⁸

Volgens de theorie van Van Kleef over de epidemie van 1894 zou de uitbraak van cholera dus verband houden met het heropenen en weer vol laten stromen van het kanaal tussen Luik en Maastricht. In 1894 werd het kanaal van 30 juni tot 18 juli gesloten.³⁹ Of dit echter in 1866 ook het geval was, is de vraag. Informatie over een eventuele afsluiting van het kanaal in 1866 geven de gemeentelijke bronnen niet.⁴⁰ De enige indicatie die erop wijst dat het kanaal toen waarschijnlijk ook is afgesloten, is het verslag van de Gemeente Maastricht over de vaarbeweging op het Nederlandse gedeelte van het kanaal. Daarin is inderdaad te zien dat zowel in juli als in augustus beduidend minder schepen het kanaal bevoeren. In juli en

38 Het weeknummer wordt bepaald door de datum van opname in de verschillende lijsten, niet het tijdstip van overlijden, vaak één of enkele dagen later.

39 Van Kleef, 'Eenige losse opmerkingen', 1215.

40 Deze data worden nergens genoemd, in ieder geval niet in HCL, Archief Gemeentebestuur Maastricht (1813)1814-20e eeuw, inv.nr. 20.007A, archiefmap-.513, 'Correspondentie gemeente, band 12b over waterwegen, met name kanaal Maastricht-Luik 1843-1860'. Wellicht correspondeerde de Belgische overheid, die geheel verantwoordelijk was voor de aanleg en het onderhoud van het kanaal hierover niet met het plaatselijke bestuur.

augustus waren dat er 258 respectievelijk 297, terwijl het gemiddelde dat jaar per maand op 753 schepen lag.⁴¹ Een gedeeltelijke sluiting van het kanaal in deze maanden zou derhalve een plausibele verklaring zijn voor het beduidend lagere aantal schepen in deze maanden. In dat geval ging het kanaal waarschijnlijk pas in augustus weer open. Volgens Van Kleef duurde het bij de heropening vervolgens tien uur voordat het water vanuit Luik Maastricht had bereikt en weer enigszins op peil was.⁴²

Aangezien de uitbraak in Maastricht vanaf midden augustus, maar in ieder geval begin september, een hoge vlucht nam, zou dit zeker verband kunnen houden met de heropening van het kanaal. Dit kan echter niet verklaren waarom er eind september en begin oktober een daling in slachtoffers was en vervolgens weer een piek midden en eind oktober. Wellicht dat na de initiële besmetting van het drinkwater vanuit Luik, uitwerpselen die het grondwater bleven besmetten de verdere verspreiding van de epidemie in de hand werkten.

Uiteindelijk waren er in Maastricht in totaal 641 (op een of andere manier) geregistreerde slachtoffers van cholera, van wie er, zoals is opgemerkt, in totaal 322 zijn overleden en 319 zijn hersteld. Hierin zijn weinig verschillen te zien tussen de beide seksen (zie tabel 1). Wel hadden mannen een ietwat grotere kans om te overlijden aan cholera wanneer zij eenmaal besmet waren, net als dat zij een iets hoger algemeen sterftecijfer hadden.

Tabel 1 De seksespecifieke choleraslachtoffers en hun sterfte in Maastricht in 1866

geslacht	overleden	hersteld	totale cholera slachtoffers	case fatality rate ¹	aandeel stadsbevolking ²	seksespecifiek sterftecijfer
man	163 = 50,6%	148 = 46,4%	311 = 48,5%	52,4%	13.239 = 46,3%	12,3‰
vrouw	159 = 49,4%	171 = 53,6%	330 = 51,5%	48,2%	15.368 = 53,7%	10,3‰
totalen	322 = 100,0%	319 = 100,0%	641 = 100,0%	50,2%	28.607 = 100,0%	11,3‰

1. De case fatality rate geeft het percentage sterftegevallen aan in verhouding tot het totale aantal mensen bij wie de ziekte is gediagnosticeerd.

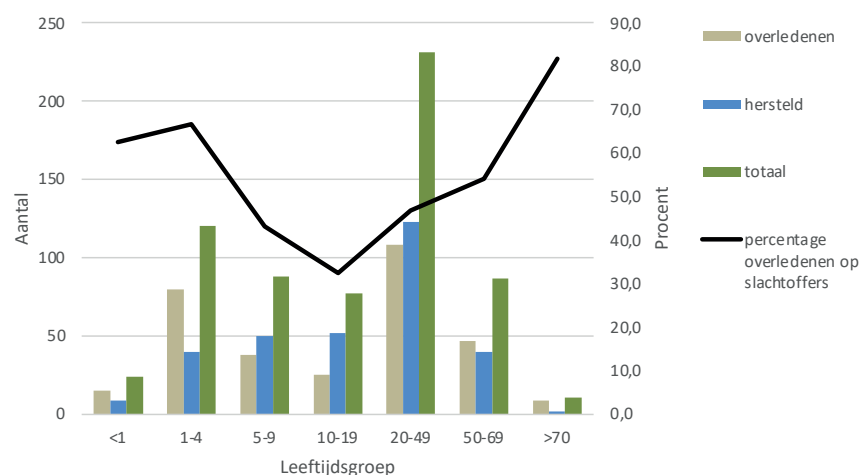
2. Verslag van den toestand der Gemeente Maastricht over het jaar 1866, 1. Gemeente Maastricht (Maastricht 1867) De cijfers voor de populatie zijn omgerekend naar de midyear populatie.

41 HCL, Archief Gemeentebestuur Maastricht (1813) 1814-20^e eeuw, inv.nr. 20.007A, SHC T1275, 'Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1866', 253.

42 Van Kleef, 'Eenige losse opmerkingen', 1215.

De spreiding naar leeftijdscategorieën (grafiek 2) laat zien dat in Maastricht de ziekte de kenmerkende eigenschap bezat om vooral onder jonge kinderen tussen de één en vier jaar en onder volwassenen ouder dan vijftig jaar huis te houden. Van de jonge slachtoffertjes overleed 67 procent, terwijl bij de volwassenen dit percentage rond 47 procent lag, meer in de buurt van de gemiddelde *case fatality rate* van 50 procent. De groep met de hoogste overlevingskansen, wanneer zij eenmaal besmet waren, waren de kinderen tussen tien en twintig jaar; daarvan overleed uiteindelijk 33 procent.

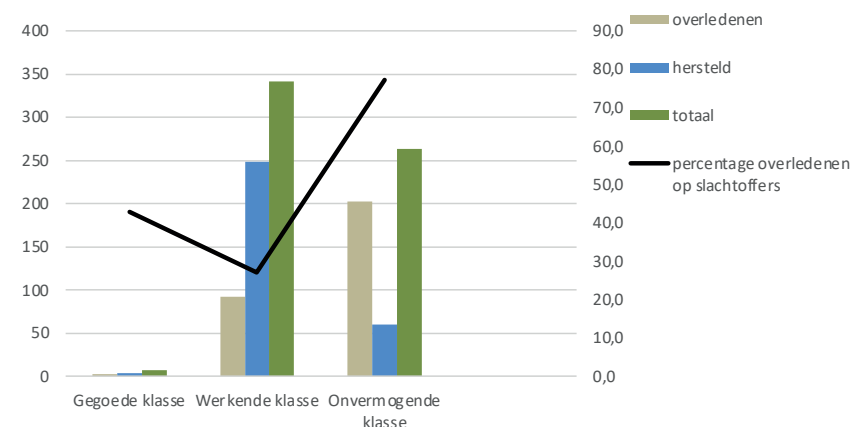
Grafiek 2 De choleraslachtoffers naar leeftijdscategorie in Maastricht in 1866

Sociaaleconomische status maakte een duidelijk verschil, zoals burgemeester Pyls in zijn verslag over de cholera-epidemie 1866 al benadrukte. Volgens diens verslag kwamen zeven slachtoffers uit de gegoede, 341 uit de werkende en 263 uit de onvermogenende klasse.⁴³ Binnen deze klassen verschilde het percentage van de getroffen personen dat overleefde sterk (grafiek 3). Over het percentage bij de gegoede klasse valt weinig te zeggen, omdat daar slechts zeven slachtoffers vielen. Daarentegen verschilden de percentages van overledenen en herstelden tussen de andere klassen met wel veel slachtoffers – de werkenden en onvermogenenden – behoorlijk. Bij de werkenden was het percentage dodelijke slachtoffers 27 procent, tegenover een aanzienlijk hoger percentage van 77 bij de onvermogenenden.

43 Zie noot 1.

Grafiek 3 De choleraslachtoffers in Maastricht in 1866 naar hun klasse op basis van het verslag van B en W

Helaas is verder niet duidelijk wát de bestuurders precies verstonen onder gegoed, werkend en onvermogen. Volgens Ben Gales kon onvermogen zowel arm en werkloos betekenen als potentieel of tijdelijk behoeftig maar wel werkend. De 'gewone' mensen waren degenen die (net) boven het armoedeniveau leefden, maar daaronder viel zowel de hoofdonderwijzer van de stadsarmenschool als wellicht een deel van de werkende klasse.⁴⁴ In dat geval zal een deel van de beroepen die wij wellicht eerder als middenstand zouden aanduiden volgens de tegenwoordig veel gebruikte HISCO- en HISCLASS-classificaties ook onder de werkende klasse vallen.⁴⁵ Voor de gehele bevolking van Maastricht schat Gales op basis van belastinggegevens in 1880 dat 54 procent tot de on- en minvermogenenden behoorde, 31 procent tot de gewone bevolking, 12 procent tot de middenstand en de overige 3 procent tot de gegoeden en rijken.⁴⁶ Hoewel deze gegevens gebaseerd zijn op de situatie van 1880, veranderde de samenstelling van de Maastrichtse bevolking naar sociaaleconomische klasse amper tot aan de eeuwwisseling.⁴⁷ Deze indeling lijkt dus eveneens een goede indicatie voor de situatie van 1866. Toch blijft het lastig uitspraken te doen over het percentage slachtoffers naar klasse op de gehele bevolking, want het blijft onduidelijk of de middenstand door de gemeente werd geschaard onder de werkenden of onder de gegoeden.

44 Gales e.a., *Het burgerlijk armbestuur*, 151.

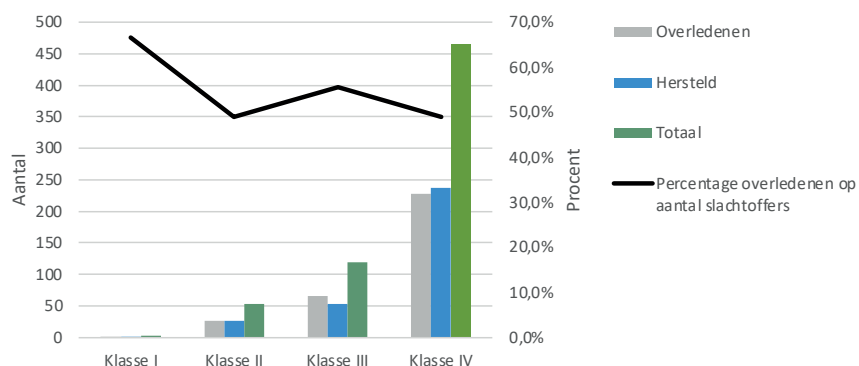
45 Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Andrew Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002); Marco H.D. van Leeuwen en Ineke Maas, *HISCLASS. A historical international social class scheme* (Leuven 2011).

46 Gales e.a., *Het burgerlijk armbestuur*, 151.

47 *Ibidem*, 151-152.

Derhalve maken wij een korte analyse van onze eigen data op basis van de sociaal-economische status van de choleraslachtoffers. Het totale aantal aangetasten was 641. Van 185 personen – 154 mannen en 31 vrouwen – samen 28,9 procent, is uit de drie aan de cholera gerelateerde bronnen hun beroep bekend. Van relatief weinig slachtoffers is in deze administratie het beroep dus meegenomen; meestal werd volstaan met de aanduiding ‘zonder’. Dat is een andere handelwijze dan die van B en W, die waarschijnlijk de sociale status van partner en kinderen koppelden aan die van het hoofd van het huishouden. Wij hebben met behulp van de burgerlijke stand een identieke methode toegepast, waardoor het mogelijk is een volledig beeld van alle 641 slachtoffers te geven.⁴⁸ Voor de sociale stratificatie hebben wij gebruik gemaakt van de hiervoor al genoemde, door historici breed geaccepteerde, HISCO- en HISCLASS-stratificatie. De volgens deze werkwijze ingedeelde beroepen hebben wij vervolgens gegroepeerd in een hiërarchie van vier statusgroepen: I elite en gegoede burgerij, II middenkader en -stand, III ambachtlieden en geschoolde arbeiders, IV laag- en ongeschoolden.

Grafiek 4 De choleraslachtoffers in Maastricht in 1866 naar hun klasse op basis van het eigen onderzoek

Het verschil in het percentage overledenen ten opzichte van het totaal aantal besmette personen komt minder prominent naar voren in de analyse met onze eigen classificatie dan in de analyse volgens het verslag van B en W. Hoewel in absolute zin de meeste slachtoffers vielen onder de klasse van ongeschoolden, hadden zij niet een beduidend hogere kans op overlijden vergeleken met de andere klassen. Wanneer wij de elite buiten beschouwing laten vanwege het

48 HCL, Bevolkingsregister van Maastricht 1860-1880, microfiches 670-966, te raadplegen in de studiezaal.

kleine aantal slachtoffers, was de sterftkans per klasse redelijk gelijk. In dat opzicht was de cholera inderdaad weinig discriminerend, en lag het percentage overledenen op het aantal zieken in alle klassen rond de 50 procent, een beeld dat ook in het algemeen in de medische literatuur naar voren komt.⁴⁹ Aangezien de *case fatality rate* dus min of meer gelijk was, is het onwaarschijnlijk dat er substantiële verschillen in weerstand tegen cholera of in de reactie op het krijgen van de ziekte waren.

Opvallend is wel dat in totaal ruim 72 procent van de slachtoffers uit de groep van laag- en ongeschoolde arbeiders kwam. Volgens de indeling van Gales zou ongeveer 54 procent van de Maastrichtse bevolking uit ongeschoolde arbeiders en onvermogenen bestaan hebben, wat neerkomt op een overrepresentatie in het totaal aantal choleraslachtoffers van deze bevolkingsgroep. Dit zou betekenen dat vooral de blootstelling aan de ziekte verschilde per sociaaleconomische klasse. Een hygiënische levensbenadering had nog nauwelijks voet aan de grond gekregen in dit tijdvak, waardoor verschillen in hygiënisch gedrag minder aannemelijk zijn als verklaring voor de sociaaleconomische verschillen in besmetting.⁵⁰ De plaats van de woning zou een meer plausibele verklaring voor de hoge besmettingscijfers onder de ongeschoolden kunnen zijn.

Uitzicht op het water: de cholera in ruimtelijke zin

Een woonlocatie vlak aan het water kon volgens Van Kleef in het geval van een cholera-epidemie een aanzienlijke risicofactor zijn. Bij het in kaart brengen van de choleraslachtoffers is te zien dat er zich inderdaad clusters vormen bij de locaties vlak bij het kanaal van Luik naar Maastricht, dat onmiddellijk ten westen van de Maas lag. Op kaart 1 is het totale aantal besmettingen per pand weergegeven. Duidelijk is daarop te zien dat naarmate de afstand tot het kanaal toenam, het aantal panden met cholera-besmettingen juist afnam. Op kaart 2 en 3 zijn de overleden respectievelijk herstelde patiënten weergegeven. De choleraslachtoffers blijken dan vooral geclusterd te zijn rondom het Boschstraatkwartier-Oost, de straten ten oosten van de Markt – beide ten noorden van de Maastrichter Brugstraat – en het Stokstraatkwartier ten zuiden daarvan. Dit waren karakteristieke arbeidersbuurten, maar ook de meer gegoeden woonden in het midden van de negentiende eeuw nog in deze wijken. Zo had het Boschstraatkwartier-Oost een armoedige kern en een ‘gouden’ randje aan de

49 Sack e.a., ‘Cholera’, 225.

50 Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*.

Boschstraat, de Kleine Gracht en Langs de Maas / Langs het Kanaal (de latere Van Hasseltkade), waar veel minder slachtoffers waren gevallen.⁵¹

In het verslag van B en W werden ook deze gebieden als zwaarst getroffen aangemerkt. Vooral de Houtmaas en de Varkensmarkt waren zwaartepunten van de epidemie, al blijkt dat in deze straten niet het hoogste percentage slachtoffers is gevallen in verhouding tot het aantal inwoners. In deze straten was het percentage dodelijke slachtoffers 4 respectievelijk 6, terwijl in de Koekschroefstraat het hoogste percentage van bijna 12 voorkwam. Hierop volgde de Drie Emmerstraat met 8 procent dodelijke slachtoffers. Ook de Koevliegenstraat, Raamstraat, St. Antoniusstraat en de Grachtstraat waren zwaar getroffen.⁵² Al deze gebieden liggen in de nabijheid van het kanaal, dus in die zin zou de theorie van dokter Van Kleef kunnen kloppen. Tabel 2 laat het aantal slachtoffers zien in de meest getroffen straten. Dit maakt duidelijk dat maar liefst twee derde van het totale aantal slachtoffers in deze tien straten woonde, die elk in de buurt van het kanaal waren gelegen.

Tabel 2 Het aantal choleraslachtoffers in Maastricht in 1866 in de tien meest getroffen straten

straat	over- ledenen aldaar	aandeel op totale aantal overledenen (322)	herstel- den aldaar	aandeel op totale aantal herstelden (319)	aantal slachtoffers aldaar	aandeel op totale aantal slachtoffers (641)
Raamstraat	71	22,0%	44	13,8%	115	17,9%
Drie Emmerstraat	27	8,4%	40	12,5%	67	10,5%
Koekschroefstraat	34	10,6%	22	6,9%	56	8,7%
Koevliegenstraat	19	5,9%	31	9,7%	50	7,8%
Houtmaas	10	3,1%	19	6,0%	29	4,5%
St. Antoniusstraat	13	4,0%	14	4,4%	27	4,2%
Grachtstraat	15	4,7%	11	3,4%	26	4,1%
Stokstraat	7	2,2%	13	4,1%	20	3,1%
Varkensmarkt	13	4,0%	5	1,6%	18	2,8%
Pompenstraat	12	3,7%	4	1,3%	16	2,5%
totaal	221	68,6%	203	63,6%	424	66,1%

51 Van Vugt, Een arbeidersbuurt, 124-146.

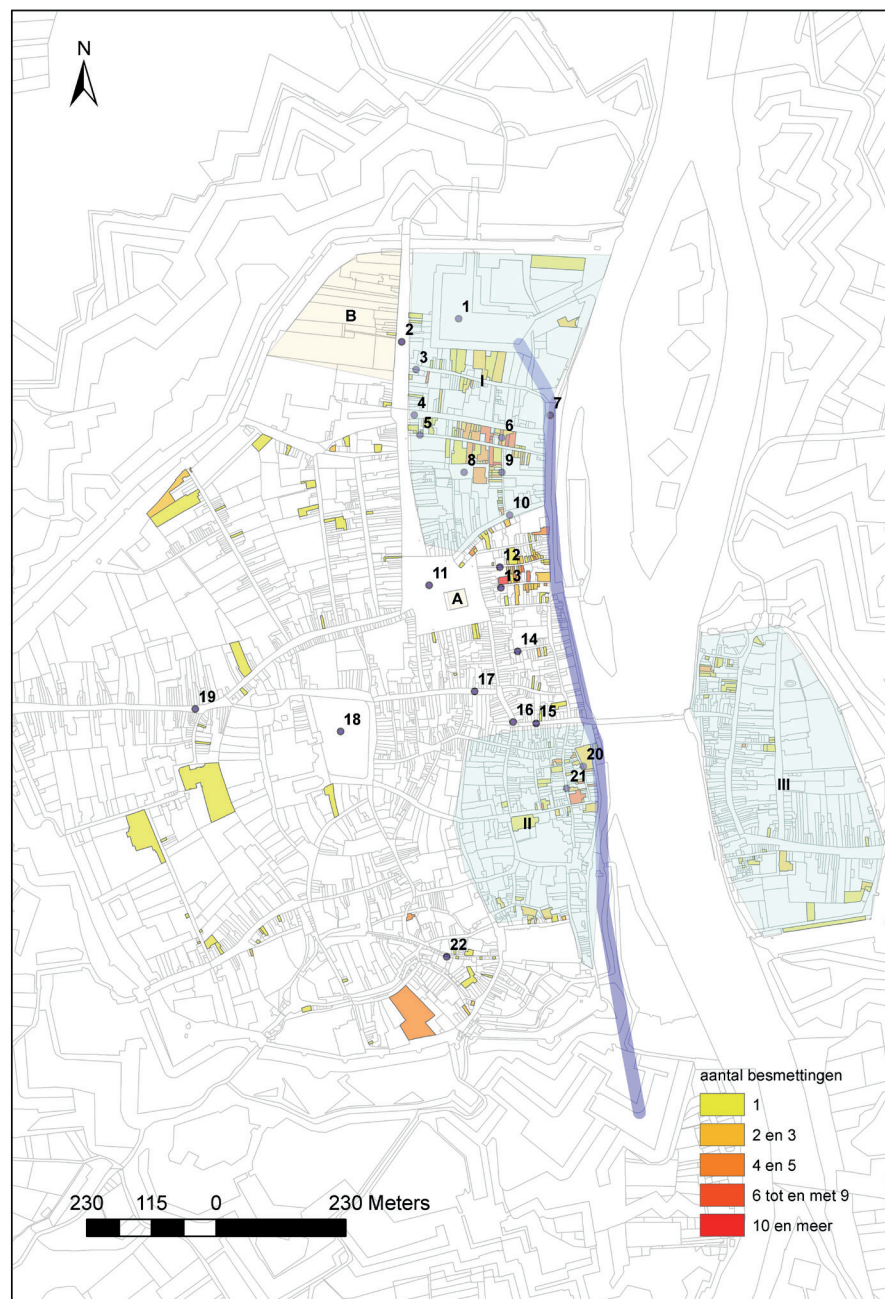
52 HCL, Archief Burgerlijk Armbestuur, Verslag Burgemeester en wethouders, 16.

Algemene legenda bij alle kaarten

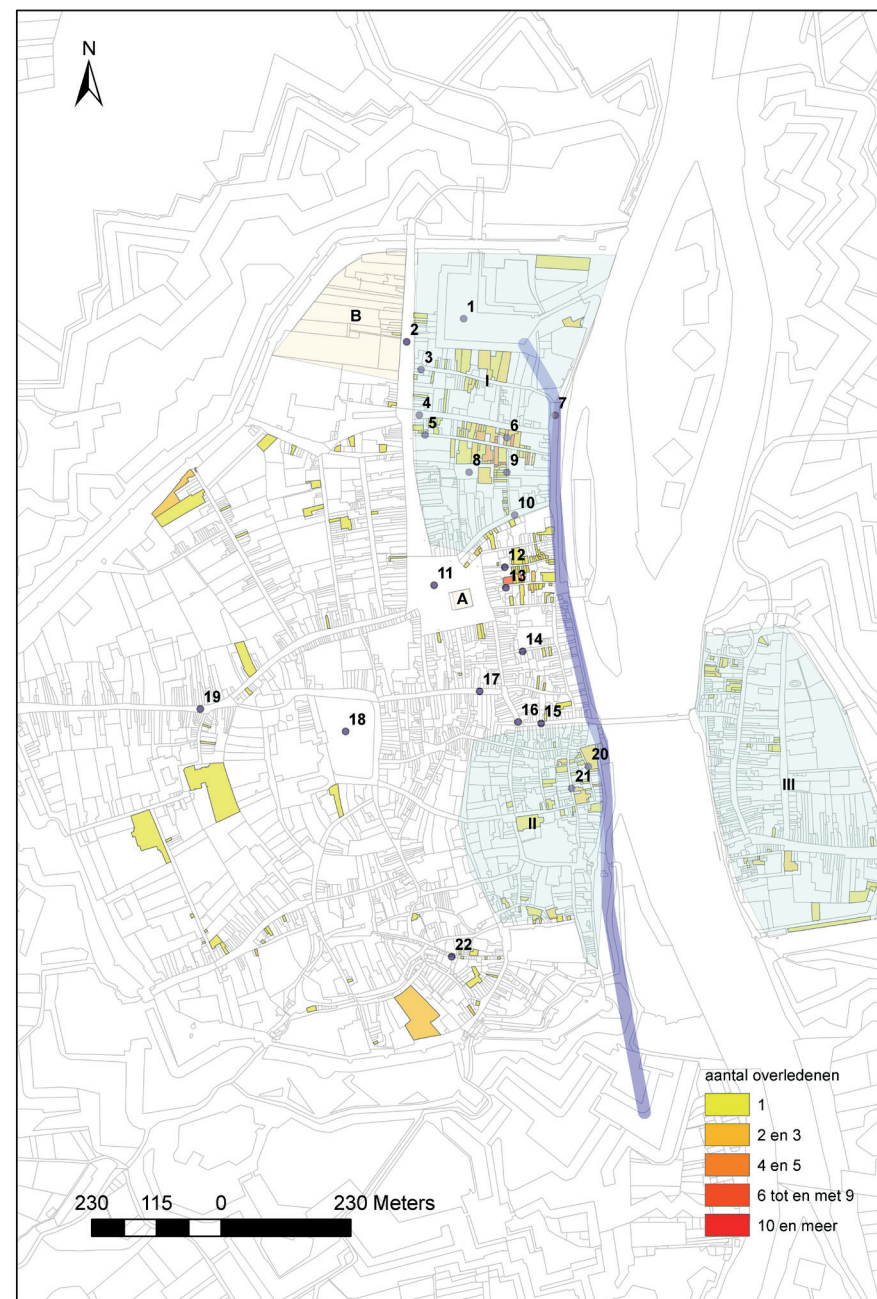
- De blauwe lijn geeft het kanaal aan vanaf het Bassin naar het zuiden tot buiten de omwalling.
- Als wijken (in lichtblauwe achtergrondkleur) zijn aangegeven:
I Boschstraatkwartier-Oost, II Stokstraatkwartier en III Wyck.
- Als gebouwen (in lichtoranje achtergrondkleur) zijn opgenomen onder A het stadhuis van Maastricht en onder B het fabrieksterrein van de aardewerk- en glasfabrieken van Regout.
- Alle in dit artikel genoemde straten worden via nummers aangeduid, te weten

1 Bassin	12 Drie Emmerstraat
2 Boschstraat	13 Koevliegenstraat
3 St. Antoniusstraat	14 Mariastraat
4 (Maastrichter) Grachtstraat	15 (Maastrichter) Brugstraat
5 Raamstraat	16 Kleine Staat
6 Pompenstraat	17 Grote Staat
7 Van Hasseltkade (Langs het kanaal)	18 Vrijthof
8 Varkensmarkt	19 Brusselsestraat
9 Koekschroefstraat	20 Houtmaas
10 Kleine Gracht	21 Stokstraat
11 Markt	22 Lang Grachtje

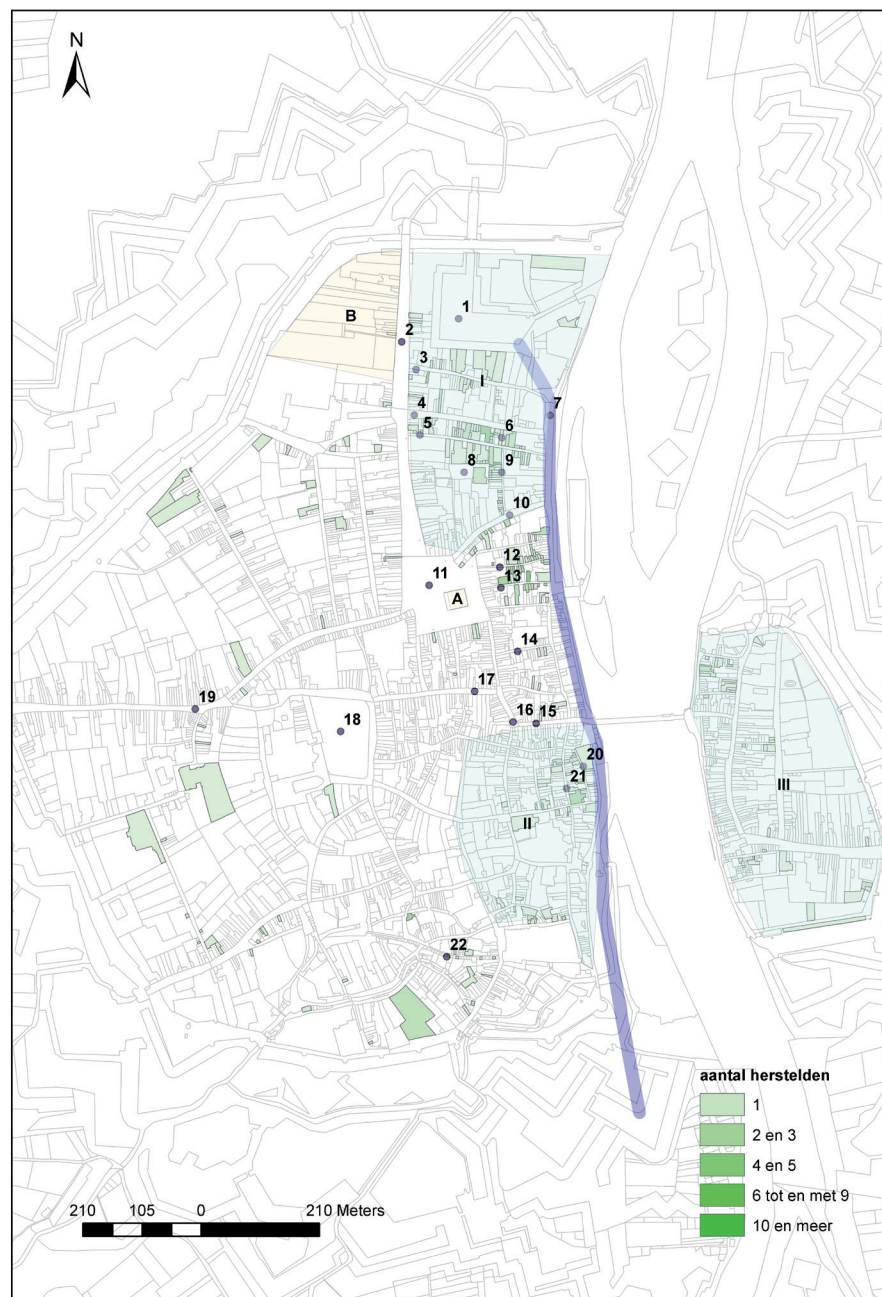
Op het eerste gezicht lijkt er weinig verschil in locatie tussen de totale aantallen overleden en herstelde slachtoffers te zijn geweest (zie kaart 2 en 3). Wél is er sprake van clustering van het totaal aantal slachtoffers in bepaalde panden, met name in de nabijheid van het kanaal. Op kaart 1 is ook te zien dat verder van het water af het aantal slachtoffers per pand meestal een enkele was, terwijl in de buurt van het kanaal het er vaak meerdere waren. In tabel 3 is het aantal slachtoffers per pand weergegeven voor de gehele stad. In ongeveer de helft van de gevallen was er maar een enkel slachtoffer per pand, maar in de andere helft waren dat er minstens twee tot veel meer per pand. Of het hier om een clustering van de cholera in gezinnen gaat of om meerdere woningen in hetzelfde pand, valt niet te zeggen. Deze cijfers maken wel duidelijk dat in ieder geval in zeker de helft van de gevallen het zeer aannemelijk is dat de woonlocatie van het slachtoffer een belangrijke determinant was voor de besmetting, aangezien meerdere mensen in hetzelfde pand besmet zijn geraakt.

Kaart 1 Het aantal cholera-besmettingen in Maastricht in 1866 per pand

Kaart 2 Het aantal overleden choleraslachtoffers in Maastricht in 1866 per pand

Kaart 3 Het aantal herstelde choleraslachtoffers in Maastricht in 1866 per pand

Tabel 3 Het aantal choleraslachtoffers in Maastricht in 1866 per pand

aantal slachtoffers per pand	aantal panden met het aantal slachtoffers	aandeel van die panden op het totaal	aantal slachtoffers in die panden	aandeel van die slachtoffers op het totaal
1	145	52,9%	145	22,8%
2	53	19,3%	106	16,7%
3	27	9,9%	81	12,7%
4	16	5,8%	64	10,1%
5	14	5,1%	70	11,0%
6	4	1,5%	24	3,8%
7	4	1,5%	28	4,4%
8	1	0,4%	8	1,3%
9	6	2,2%	54	8,5%
11	2	0,7%	22	3,5%
12	1	0,4%	12	1,9%
22	1	0,4%	22	3,5%
totalen	274	100,0%	636	100,0%

Een verdergaand inzicht in het belang van de woonlocatie voor de verspreiding van de cholera – en dus tevens een nadere toetsing van de opvatting van Van Kleef – biedt een analyse van de afstand van de getroffen panden tot het kanaal, zowel voor het aantal overleden als herstelde slachtoffers, in combinatie met een zekere golfbeweging in de expansie van de ziekte, die in grafiek 1 al naar voren kwam. Aangezien de mate van blootstelling aan de cholera-bacil bepalend kan zijn voor het verloop en het eventuele dodelijke gevolg van de ziekte, is onze hypothese dat de overledenen gemiddeld dicht bij het water woonden.⁵³ Immers, het grondwater dicht bij het besmette kanaal zou sterker vervuild zijn geweest met de cholera-bacil, zeker ten tijde van het begin van de epidemie. In een latere fase van de epidemie zal de cholera zich wellicht ook meer door vervuiling van uitwerpselen en de verplaatsing van personen door de stad hebben kunnen verspreiden. Dan zal de afstand van de woonlocatie tot het kanaal minder hebben uitgemaakt voor het verloop van de ziekte van de slachtoffers.

We maken dus een onderscheid tussen de aanloop van de epidemie (van 6 juni tot en met 1 september 1866), een eerste golf van 2 september tot en met 6

53 Sacke e.a., 'Cholera', 224.

oktober en een tweede golf van 7 oktober tot en met 25 november. In tabel 4 zijn de data opgenomen over de drie tijdvakken voor de afstand van de slachtoffers tot het kanaal. Voor het aandeel van het stadsdeel ten oosten van de Maas, Wyck – 32 panden met 48 bewoners, van wie er 21 overleden en 27 herstelden – is de berekening gemaakt tot de Maas. Het kanaal lag voor hen aan de overkant van de rivier en was daardoor minder relevant voor de verspreiding van de besmetting met cholera. De Maas had immers een grotere diepgang dan het kanaal en oefende in dat stadsdeel dus meer invloed uit op het grondwater en het water in de daarmee verbonden putten.

Tabel 4 De gemiddelde afstand tot het kanaal van panden met hun aantallen overleden en herstelde slachtoffers tijdens drie perioden van de cholera-epidemie in 1866

perioden en weken	totaal aantal slachtoffers	aantal overledenen	gemiddelde afstand locatie tot kanaal van overledenen (in meters)	mediaan afstand locatie tot kanaal van overledenen (in meters)	aantal herstelden	gemiddelde afstand locatie tot herstelden (in meters)	mediaan afstand locatie tot herstelden (in meters)
1 - weken 0 t/m 9 (06 juni t/m 01 sep)	84	51	206,1	70,8	33	185,0	95,3
2 - weken 10 t/m 14 (02 sep t/m 06 okt)	258	104	82,6	71,4	154	127,9	70,9
3 - weken 15 t/m 22 (07 okt t/m 25 nov)	275	162	113,3	104,3	113	134,4	104,3
Totaal/Gemiddelde	617*	317	118	84,1	300	136,6	84

* Voor 6 adressen met 24 slachtoffers was het onmogelijk de afstand van de woonlocatie tot het kanaal te bepalen; zij (5 overledenen en 19 herstelden) zijn dus niet meegenomen in deze berekening. Vandaar de afwijkende totalen voor aantallen slachtoffers, overledenen en herstelden in vergelijking met tabel 1.

Voor het tijdvak van 6 juni tot en met 1 september was de gemiddelde afstand tot het water van de herstelden nog minder dan die van de overledenen, al is dit verschil niet statistisch significant.⁵⁴ In de volgende periode, van 2 september tot

54 Voor alle verschillende gemiddelde afstanden voor de overledenen ten opzichte van de herstelden, als voor de verschillende gemiddelde afstanden per periode per groep (overledenen of herstelden) is door middel van een t-toets nagegaan of deze verschillende afstanden ook daadwerkelijk statistisch

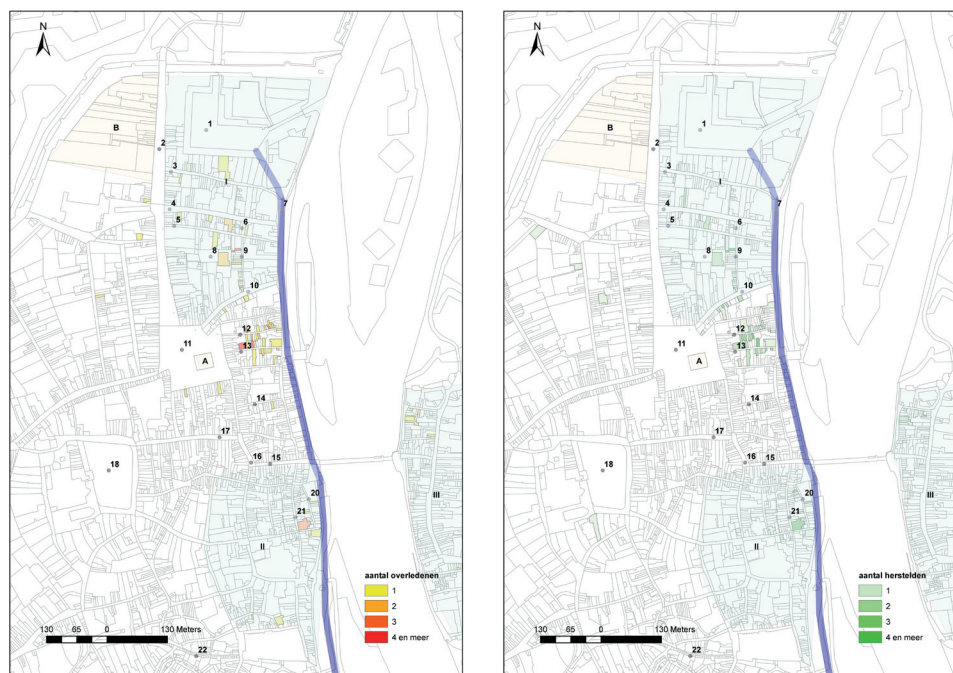
6 oktober, toen de epidemie een hogere vlucht nam, waren de verschillen echter omgedraaid en blijkt dat de overledenen daadwerkelijk gemiddeld dichterbij het water woonden dan de herstelden. Hoewel in deze periode het verschil wel statistisch significant is, bedraagt het verschil gemiddeld zo'n 45 meter. Ook al mag dit statistische verschil in ruimtelijke zin weinig doorslaggevend lijken, het kan net het onderscheid hebben gemaakt tussen de mate van besmetting van het water van de ene dan wel van de andere pomp, en als gevolg daarvan de invloed van de ziekte bij een persoon of huishouden. De mediaan (de afstand waarbinnen de helft van de slachtoffers van de groep zich bevond van het kanaal) geeft echter het idee dat het verschil tussen herstel en overlijden niet veel verband hield met de afstand tot het kanaal, want deze is voor beide groepen nagenoeg hetzelfde. In de derde periode bedraagt het verschil in afstand tussen herstelden en overledenen nog maar een ruime twintig meter, wat net een statistisch significant verschil is. Echter, ook in deze periode is de mediaan voor beide groepen hetzelfde en is een verschil van twintig meter een verschil van enkele huizen verderop in de straat.

Dat blijkt overigens in veel mindere mate uit kaart 4, die op de plattegrond van de stad de verspreiding van de overleden slachtoffers (rood) en de herstelde choleralijders (groen) in de tweede periode weergeven. In ruim een kwart van de huizen ofwel bij meer dan de helft van de slachtoffers was er qua afstand tot het kanaal geen enkel verschil.

Hoewel de woonlocatie dus relevant was voor de besmetting met cholera, aangezien op alle kaarten te zien is dat de clusters van slachtoffers voornamelijk in de buurt van het kanaal voorkomen, is er wellicht een andere verklaring voor de verschillen in overleving. Misschien speelden de specifieke bouwmaterialen van de put of pomp waar men het water vandaan haalde ook een rol. Deze putten of pompen haalden het water uit het grondwater en waren vermoedelijk een belangrijke bron van besmetting. Op kaart 5 zijn de pompen in kaart gebracht naar de situatie in 1851; ze kunnen via kaart 6 gekoppeld worden aan hun hoogteligging. Die is voor Maastricht afkomstig uit het – weliswaar huidige en dus ook hogere – Actuele Hoogtebestand van Nederland (AHN2).⁵⁵ Enige voorzichtigheid in het hanteren van de NAP-gegevens is dus wel geboden.

significant van elkaar verschillen.

55 Te downloaden via www.pdok.nl/pdokviewer en via AHN op ArcGIS-online. Selecteer kaartbladnummer 69az2 voor Maastricht, type raster maaiveld 0,5 meter, niet opgevuld (geraadpleegd op 19 mei 2022). De kleuren daarvan gaan (een samenvatting van de oorspronkelijke legenda) van diep- naar lichtblauw (laag, van 8 meter beneden tot NAP), via donker- tot lichtgroen (van NAP tot 10 meter daarboven) en varianten van geel (van 10 tot 40 meter) naar licht- en donkerbruin (hoog, vanaf 40 tot 300 meter NAP).

Kaart 4A en 4B. De overledenen (links) en herstelden (rechts) in hun panden ten opzichte van kanaal, binnenhaven en Maas in Maastricht in de periode van 2 september tot en met 6 oktober 1866

In 1852 stelde stadsbouwmeester Gerard Pijtak een overzicht samen van alle 125 stadspompen in Maastricht in 1851.⁵⁶ Hierin vermeldde hij in welke straat – en soms zelfs bij welk gebouw – de pomp gelegen was. Daarnaast gaf hij een korte omschrijving van het bouw materiaal van de pomp (70 van hout in geel, 38 van oude hardsteen in blauw en 17 van de nieuwe variant daarvan in groen) en de staat van onderhoud (drie zijn bouwvallig en eenzelfde aantal was vervallen en werd dus niet meer gebruikt).⁵⁷ De exacte locatie van de pomp is bijna nergens aangegeven, dus de plaatsing op de kaart is bij één exemplaar in de straat ongeveer in het midden en bij meerdere pompen verdeeld over de gehele lengte ervan. Hoe groter de pomp op de kaart is aangegeven, des te lager was die in de stad gelegen.

Het type pomp lijkt geen invloed gehad te hebben op de clustering van de choleraslachtoffers; in de clusters kwamen alle drie de typen pomp voor. Ook de

⁵⁶ Gemeente Maastricht, *Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1851* (Maastricht 1852) 187-193.

⁵⁷ In het verslag wordt niet aangegeven wat de criteria zijn voor oude en nieuwe hardsteen.

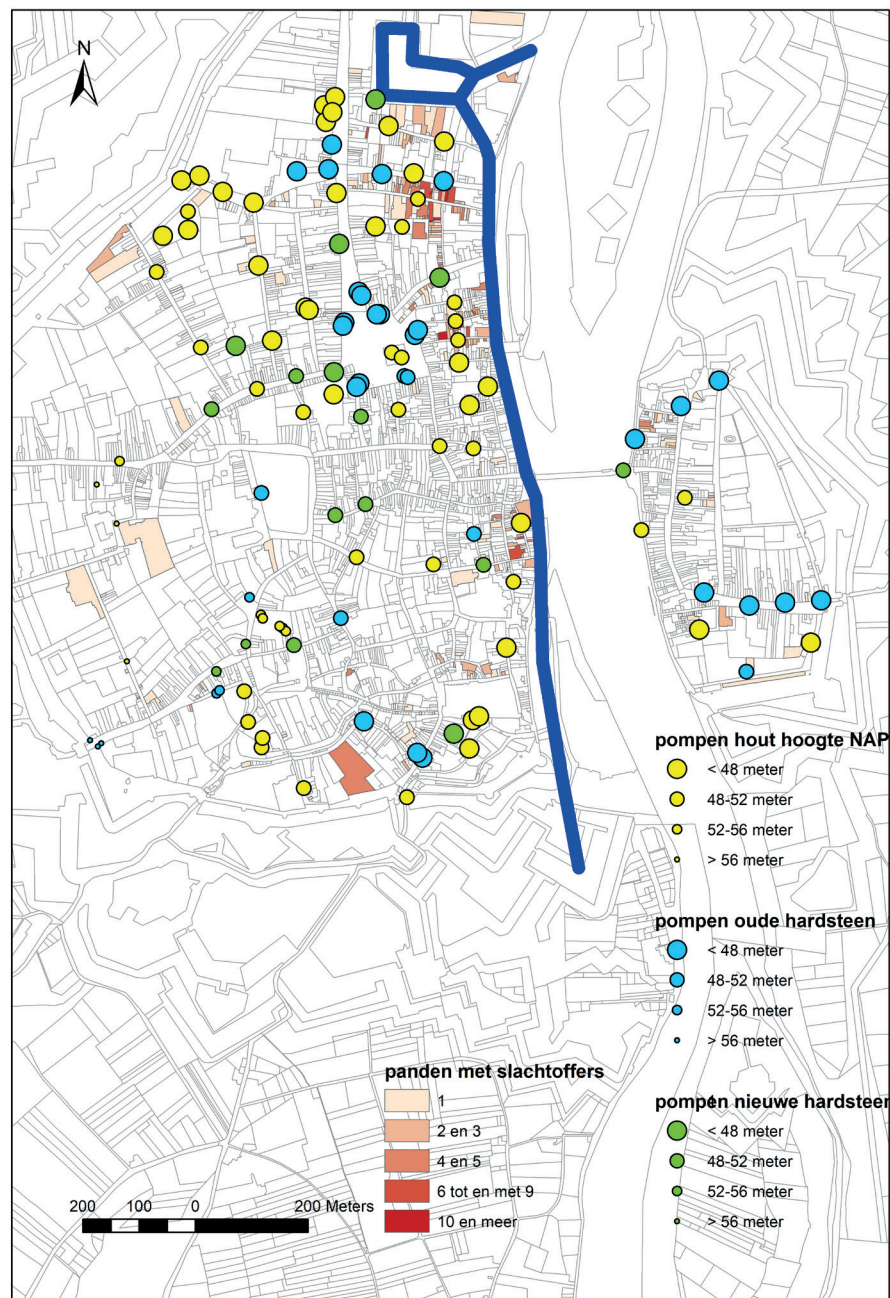
hoogteligging lijkt vrij weinig invloed gehad te hebben, in tegenstelling tot in Brussel, waar de hoogteverschillen binnen de oude stad overigens groter waren dan in Maastricht.⁵⁸ Het Boschstraatkwartier-Oost en haar pompen liggen lager dan het Stokstraatgebied en de pompen bij het Bassin, maar al deze gebieden werden zwaar getroffen. De zwaarst getroffen gebieden en hun pompen lagen direct naast het kanaal: het Bassin, de Drie Emmerstraat / Koevliegenstraat en het Stokstraatkwartier. Boschstraat-Oost lag dan weer iets verder, weliswaar nog altijd in de nabijheid van het kanaal, maar wel wat lager dan de andere besmette gebieden. Het zou goed kunnen dat het besmette grondwater vanuit de hoger gelegen gebieden direct aan het kanaal doorsijpelde naar de naastgelegen lagere gebieden.

Overigens geldt deze ontwikkeling niet voor alle laaggelegen straten. Zo bleven bijvoorbeeld de Kleine Gracht en het meest noordelijke gedeelte van Langs de Maas (de latere Van Hasseltkade) grotendeels gespaard van de cholera. Deze straten behoorden tot het ‘gouden randje’ van het Boschstraatkwartier-Oost, hetgeen kan betekenen dat naast de woonlocatie toch de sociaaleconomische status van de bewoners een rol speelde.

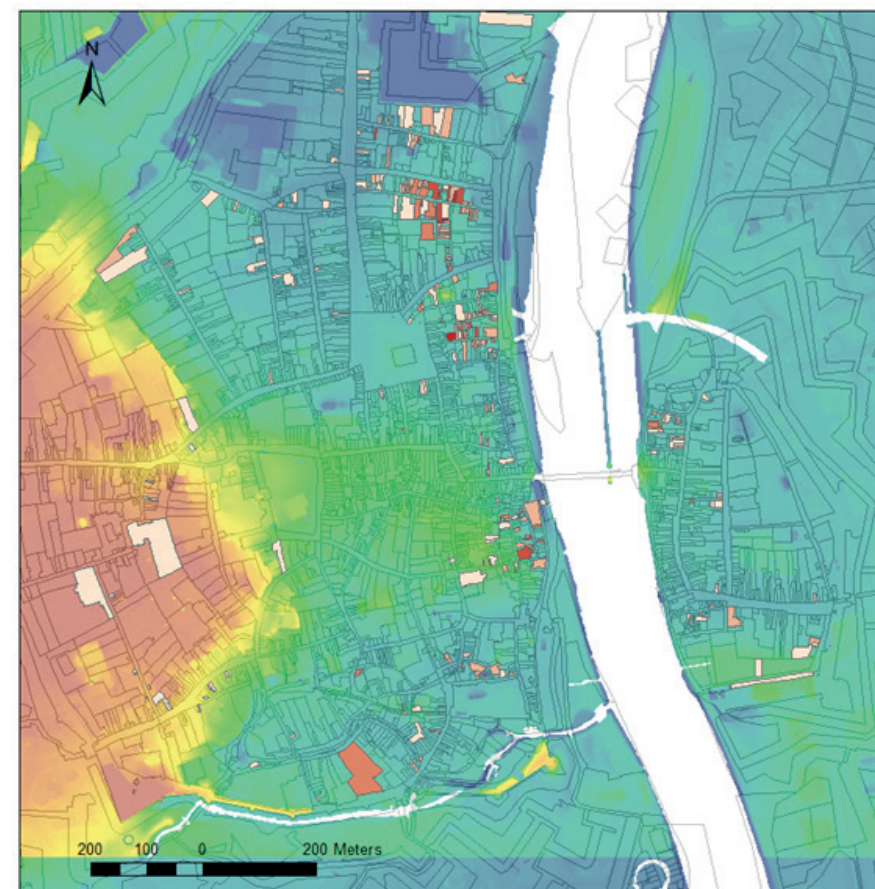
Uit kaart 6 – de combinatie van de huidige hoogtekaart van Maastricht met de locatie van de cholera-panden in 1866 – blijkt overigens wel dat het ietwat hoger gelegen, groen gekleurde stadscentrum rond de Kleine Staat en de Grote Staat, de verbinding van het Vrijthof via de Servaasbrug met Wyck, redelijk vrij gebleven is van cholera-besmetting. Wellicht waren de (veelal particuliere) pompen hier minder diep geslagen en putten zij geen grondwater dat besmet was met het kanaalwater. Het fysische milieu en de woonlocatie speelden hier dus wel degelijk een rol van belang.

De publieke watervoorziening is via de lijst van Pijtak voor de situatie rond 1866 dus enigszins te reconstrueren. Daarnaast bestond er natuurlijk een private watervoorziening, waarover echter amper iets bekend is. Van sommige bedrijven is wel iets bekend, zoals over de fabrieken van Regout, maar van particulieren en hun woningen niet. Pas voor de situatie van de vroege twintigste eeuw is meer bekend over de particuliere watervoorziening middels de gegevens van het woningonderzoek van de Maastrichtse Gezondheidscommissie in 1904. De staat van de (particuliere) watervoorziening in 1904 kan geenszins als indicatie worden gezien voor de situatie van 1866, aangezien de aanleg van een waterleidingstelsel in de laatste decennia van de negentiende eeuw was begonnen en zich verder uitbreidde.

⁵⁸ Zie noot 26.

Kaart 5 De ligging van de panden met choleraslachtoffers in Maastricht in 1866 en de waterpompen

Maastricht ligt gemiddeld op circa 50 meter NAP. Op deze kaart is de stad ingekleurd als in AHN, zoals eerder in noot 55 beschreven. De kleuren van blauw via groen, geel en oranje naar bruin zijn dus van relatief laag naar relatief hoog ten opzichte van het gemiddelde van 50 meter NAP.

panden met slachtoffers

- 1
- 2 en 3
- 4 en 5
- 6 tot en met 9
- 10 en meer

Kaart 6 De huidige hoogtekaart van Maastricht met de cholera-panden uit 1866

Voor de besmetting met cholera speelt naast de voorziening met drinkwater ook de afvoer van vervuild water en faecaliën een rol, volgens ons met name in de derde fase van de epidemie. Op een binnenplaats kon de nabijheid van een afvalput bij de waterpomp gemakkelijk leiden tot een besmetting van de verse aanvoer door met cholera-bacillen geïnfecteerd afvalwater en uitwerpselen. In een recente kroniek van het Stokstraatkwartier wijst Frank Bokern herhaaldelijk op de ligging van pompen en beerputten in de cour van 'bouwen', ook in verband met de cholera-epidemie van 1866.⁵⁹

Hoewel het accent in onze analyse vooral ligt op de relatie tussen de besmetting met cholera op de woonlocatie van de slachtoffers en de (lage) ligging nabij het water van het kanaal van Luik naar Maastricht, is het niet onwaarschijnlijk dat daarnaast ook de werklocatie – en dus sociale status, beredeneerd vanuit beroep – een grotere rol speelde dan uit de bovengenoemde data blijkt. Het is aannemelijk dat een groot gedeelte van de Maastrichtse bevolking van ruim 28.000 zielen in 1866 (meestal tijdelijk) in dienst is geweest van de aardewerk- en glasfabrieken van Petrus Regout, die reeds vóór 1866 weliswaar over een eigen waterleidingnet beschikten, dat echter wel afhankelijk was van pompen op het terrein, westelijk van de Boschstraat.⁶⁰ Die lagen weliswaar iets hoger dan het Boschstraatkwartier-Oost, maar niet ver van het kanaal en het Bassin en waren dus allerminst vrij van bacillen. Dat bleek ook bij de uitbraak van de cholera in 1894, die door Van Kleef werd geanalyseerd: van de eerste zestien choleralijders eind juli/begin augustus van dat jaar kwamen er in ieder geval zeven – wellicht zelfs negen – uit de fabrieken van Regout, waar zij vanwege hun werkzaamheden in en bij de ovens veel water gedronken hadden.⁶¹ Er mag worden aangenomen dat de situatie in 1866 niet veel anders was.

Uit het bronnenmateriaal dat aan de basis ligt van grafiek 4 is af te leiden dat in 1866 van 179 choleralijders uit de genoemde bronnen hun beroep bekend is. Van deze groep werden er 106 (59,2 procent) genoemd als aardewerker (1), glasblazer of -slijper (8), (fabrieks)arbeid(st)er (17) of daglo(o)n(st)er (80). Daarvan stierven er 61 en overleefden er 45. Vier vijfde van de slachtoffers woonde in de hierboven genoemde kerngebieden (88 = 83,0 procent), achttien daarbuiten en dus op grotere afstand van het kanaal. Daarvan gingen er vijf dood en herstelden er dertien. Van die laatste groep werkten er op 1 januari 1880 – veertien jaar later – daadwerkelijk twee bij Regout, beide als dagloner: de toen 46-jarige Willem Josef Miet(te) uit

59 Frank Bokern, *Crapuul. Kroniek van een krottenwijk* (Maastricht 2022) 59-65, 102-103, 120, 193 en 261.

60 A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 379. Cillekens e.a., *Loop naar de pomp*, 29.

61 Van Kleef, 'Eenige losse opmerkingen', 216-219.

het Lang Grachtje in de faiënerie (al 28 jaar) en de toen 32-jarige Maria Anna Sonnevile uit de Brusselsestraat bij de aardewerkovens (al 16 jaar).⁶² De vader van de laatstgenoemde, Pierre Romain Sonnevile, in 1866 57 jaar oud, zou, gezien het bekende arbeidspatroon van intergenerationele continuïteit dat ouders vaak hun kinderen hielpen een werkplek bij Regout te verkrijgen, ook best bij die fabriek hebben kunnen werken.⁶³ Datzelfde gold voor allerlei ambachtslieden als schilders, leidekkers, metselaars en timmerlieden die voor het onderhoud van de fabriek moesten zorgen, maar niet direct bij het productieproces waren betrokken en in de bronnen naar hun beroepsactiviteit en niet naar hun werkgever werden opgenomen. Er zouden met andere woorden veel meer arbeiders van de Sphinx uit verder van het kanaal en de binnenhaven gelegen straten het slachtoffer geweest kunnen zijn van een besmetting met cholera via het drinkwater van deze fabrieken. Dat vraagt echter een diepgaand onderzoek naar het werk en de arbeidscontracten van alle choleraslachtoffers.

Conclusie: cholera een armeluisziekte?

In de literatuur komt naar voren dat de kans op besmetting en overlijden aan cholera nauw samenhangt met de factoren sociaaleconomische klasse en woonlocatie. De wisselwerking tussen deze twee factoren is echter complex. Enerzijds wordt in een aantal gevallen geconstateerd dat vooral de nabijheid van waterwegen een belangrijke risicofactor was voor een cholera-besmetting, en dat dus omgevingsfactoren bepaald door woonlocatie doorslaggevend waren in de risico's op besmetting. Anderzijds bleek in Brussel de aanwezigheid van water niet bijzonder belangrijk; daarentegen vonden veel besmettingen juist plaats in arme, laaggelegen wijken, wat zou wijzen dat juist de sociaaleconomische klasse van groot belang was. Cholera is een goed voorbeeld van een ziekte waarbij de invloeden van sociaaleconomische klasse en omgevingsfactoren, de laatste bepaald door woonlocatie, moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn.

In deze studie zien wij inderdaad een sterk verband tussen het aantal choleraslachtoffers en de nabijheid van een waterweg, in ons geval het kanaal Luik-Maastricht. Op grond daarvan lijkt te kunnen worden geconcludeerd dat de plaats van wonen (en werken) een belangrijke factor is geweest in de verspreiding van cholera en de sterfte die vaak daarop volgde. Onze ruimtelijke analyse van

62 Zie het Excelbestand over het personeel van Petrus Regout & Co op 1 januari 1880 via www.shclimburg.nl/collectie/een-arbeidersbuurt-onder-de-rook-van-de-sphinx.

63 Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 149-156.

de cholera-epidemie van 1866 maakt bovendien Van Kleefs hypothese uit 1895 over de verspreidingsroute zeer aannemelijk. De ziekte sloeg vooral toe in straten en wijken in de directe nabijheid van het kanaal, waar in veel panden meerdere slachtoffers vielen. In tegenstelling tot wat voor Brussel is gevonden, was in Maastricht de hoogteligging niet direct van invloed, al was dat wellicht wel zo bij het iets lager gelegen Boschstraatkwartier-Oost, waar het grondwater uit de iets verder naar het zuiden en ook wat hoger gelegen straten direct naast het kanaal doorsijpde naar die wijk. Het bouwmetaal van de pompen in de buurt van het kanaal speelde nauwelijks een rol; allerlei soorten pompen bevonden zich in de besmette gebieden.

Verschillen in sociaaleconomische status waren niet zozeer te vinden wanneer het de weerstand (voedingsstatus) of reactie op besmetting betrof, aangezien de *case fatality rate* voor de verschillende klassen (elite uitgezonderd) vergelijkbaar was. Wat de blootstelling aan besmetting betreft was er wel een verschil tussen de laagste klasse, van laagopgeleiden en ongeschoolden, en de andere klassen. Hierin leek de laagste klasse disproportioneel zwaar te zijn getroffen door cholera. Is dit veroorzaakt door een clustering van laaggeschoolden in de wijken die het grootste risico liepen, simpelweg door hun ligging nabij het kanaal?

Het verschil in overlevingskansen afhankelijk van de plaats van de woning lijkt in die richting te wijzen, al is het wellicht een klein verschil. De gemiddelde afstand tot het kanaal van de overledenen en de herstelden verschilde statistisch significant wanneer de epidemie verergerde. Dit betrof echter maar een verschil in afstand van ongeveer 45 meter. Bovendien werd dat verschil kleiner ten tijde van de volgende golf van de epidemie, toen het eveneens (licht) statistisch significante verschil in afstand nog maar twintig meter bedroeg. Het is de vraag of deze statistische significantie de realiteit goed vangt, al was deze afstand wellicht net de afstand tussen twee pompen. Desalniettemin lijkt vooral de blootstelling aan de cholera de meest belangrijke factor geweest te zijn in sterftetekansen, wat hier vooral onderhevig was aan de woonlocatie.

Uiteraard is de locatie van wonen (en werken) een afgeleide van sociaaleconomische status; in Maastricht waren er specifieke arbeidersbuurten en wijken waar de midden- en hogere klassen zich vestigden. Toch lijkt dit enkel van secundair belang te zijn voor waar de cholera-slachtoffers vielen; een 'top'locatie aan het water bleek van grote invloed op de verspreiding van de cholera. Indien in deze wijken juist geen arbeiders hadden geleefd, dan was deze andere sociaaleconomische groep wellicht *en masse* slachtoffer geworden van de cholera. In dat opzicht had sociaaleconomische status enkel een indirect effect op de blootstelling aan besmetting.

Niettemin is het niet mogelijk om een directe invloed van sociaaleconomische klasse volledig uit te vlakken. De elite werd nauwelijks getroffen, wat een gevolg zou kunnen zijn van hun gunstigere woonlocatie, maar wellicht ook van een mogelijke beschikking over privé-waterputten. Zeker in de tweede golf van de epidemie, wanneer niet enkel het water de cholera meer verspreidt, maar ook besmette uitwerpselen een nieuwe put konden besmetten, kon een privé-waterput een zegen zijn geweest.

De clustering van de choleraslachtoffers zoals in het voorgaande beschreven laat in ieder geval zien dat zij dicht bij het kanaal vielen en dat er dus een zeer aannemelijk verband is tussen de kans op besmetting en een omgevingsfactor als woonlocatie. Sociaaleconomische status was daarbij voornamelijk van secundair belang; dit bepaalde wel degelijk mede waar mensen in de stad woonden, maar niet iedereen uit de lagere klassen had dezelfde kansen om met cholera in aanraking te komen. Door de beschikking over cijfers over morbiditeit, kunnen wij een meer solide idee vormen van waar de *crux* lag in sociaaleconomische verschillen in ziekteverloop en/of sterfte – namelijk vooral in het risico op besmetting. Het moge duidelijk zijn dat het loont om bij onderzoek naar sterftepatronen ook morbiditeit, wanneer mogelijk, onder de loep te nemen.

Antoine Jacobs

DE FRANCISCUS XAVERIUSVERENIGING IN SITTARD EN OMSTREKEN (1868-1900)

Abstract

From the mid-nineteenth century Catholic elites increasingly engaged in charity to combat pauperization, secularization, and moral decay. In 1854, in Brussels, the Jesuit Louis Van Caloen founded the Franciscus Xavier Society, a brotherhood that aimed to harmonize social relations and would become very large in Belgium. According to Van Caloen conversion and prayer were imperative to improve the conditions of workers, but the Society also invested in social relief. Although his attempts to spread the rather paternalistic FXS in the Netherlands largely failed, the brotherhood was remarkably successful in Sittard and several neighbouring villages, where hardly any industrial workers lived. The Sittard branch of the FXS was founded in 1868. Under the leadership of the Jesuit Antonius van der Leeuw, the association got off to a flying start and undertook various religious and social activities, including the establishment of a savings bank. From 1895, however, membership sharply declined and in 1900 the Sittard FXS was disbanded.

Inleiding

De Industriële Revolutie leidde tot een snelle economische en technische ontwikkeling van Noordwest-Europa. Ondernemende lieden konden snel een groot kapitaal vergaren en de oude elite – de adel – in rijkdom voorbijstreven. Maar lang niet iedereen profiteerde van de opkomst van fabrieken en mijnen. De arbeiders waren praktisch rechteloos en vaak overgeleverd aan de wil van de fabrikanten. De lonen waren laag en de arbeidsomstandigheden miserabel. Onder en in de rook van de fabrieken ontstonden sloppenwijken.¹ De vertegenwoordigers van de kerken zagen het leed, maar meenden dat de aloude caritas afdoende zou zijn om de ergste nood te lenigen. Bovendien, zo meenden zij, waren de maatschappelijke standen door God gewild. In de jaren dertig van de negentiende eeuw brak in kerkelijke kringen echter langzaam het besef door dat incidentele caritas niet langer afdoende was.

Geëngageerde leken, diocesane priesters en religieuzen, vooral van caritatieve congregaties namen, – meer dan eens ook in onderlinge samenwerking – het initiatief om specifieke noden aan te pakken. Daarbij richtten zij zich vooral op hulp aan kinderen, de (vrouwelijke) jeugd en zieken. In de loop van de tijd werden

¹ Zie Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).

de sociale werken steeds gedifferentieerder en gespecialiseerder. Evangelisatie bleef echter steeds het hoofddoel. In Frankrijk kwamen caritatieve werken sedert de jaren dertig sterk opzetten. Duitsland liep op dat punt achter, maar haalde die achterstand snel in.²

Het katholieke engagement wordt geïllustreerd door twee bekende pioniers op dit terrein. Frédéric Ozanam (1813-1853) richtte in 1833 te Parijs de Société de St.-Vincent-de-Paul op. De Vincentianen brachten de burgerij direct in contact met de noden en de ellende van de armen, waarna de uitoefening van caritas 'salonfähig' werd. Ozanams initiatief kende een snelle verbreiding. In 1842 werd in Brussel een afdeling opgericht en in 1846 een in Den Haag. In datzelfde jaar werd de Keulse, sociaal geëngageerde priester Adolf Kolping (1813-1865) voorzitter van een *Gesellenverein*, die rondtrekkende jonge arbeiders een tehuis bood om te voorkomen dat zij in handen vielen van huisjesmelkers en van het geloof zouden vervreemden.

Ozanam en Kolping cum suis konden echter niet verhinderen dat de ontkerstening van de arbeidersbevolking zich gestaag voortzette. Dit proces werd vooral geweten aan het liberale laïcisme, dat de ondeugden van de lagere volksklassen zou voeden. Een religieus reveil zou soelaas bieden. De geïdealiseerde op God en Kerk gerichte middeleeuwse standenmaatschappij waarin iedereen zijn plaats en taak had, werd gepropageerd.³

Er werden diverse religieuze broederschappen in het leven geroepen, die zich tot doel stelden om de arbeiders moreel te verheffen en het afglijden in onkerkelijkheid te voorkomen. De in 1844 opgerichte Heilige Familie was er een van. Zij bestreed de ontkerstening van de huisgezinnen. Stichter Henri Belletable (1813-1855) organiseerde gebedsbijeenkomsten van twaalf leken, met name arbeiders, om samen te bidden en dronkenschap en losbandigheid af te zweren. Plaatselijk werden prefecten aangesteld die op huisbezoek gingen. Dit was een vorm van lekenapostolaat. Er waren kerkelijke vieringen met uitstelling van het Sacrament, algemene biecht en communie, en samenzang. Er werden ook conferenties gehouden over maatschappelijke, politieke, religieuze en sociale kwesties. De redemptoristen namen de H. Familie onder hun hoede en verspreidden haar via hun volksmissies door België en Nederland.⁴ De in 1853/54

2 Zie Catherine Maurer, *La ville charitable. Les oeuvres sociales catholiques en France et en Allemagne au XIXe siècle* (Parijs 2012). In deze gedegen studie vergelijkt Maurer de stichting en werking van uiteenlopende caritatieve instellingen in een aantal Duitse en Franse steden.

3 Van de neogotische kunst en architectuur zou eveneens een heilzame werking uitgaan. Dit idee werd uitgedragen door A.W.N. Pugin in zijn *Contrasts and The True Principles of Pointed or Christian Architecture* (Londen 1841) en door nogal wat protagonisten van de gotische beweging overgenomen.

4 J.H.M. Evers, *Historisch repertorium met betrekking tot Wittem als bedevaartsoord* (Heerlen 1986; HTP-katern

te Brussel opgerichte Sint Franciscus Xaveriusvereniging kende een vergelijkbare doelstelling.

In Nederland ontstonden de eerste katholieke arbeidersverenigingen omstreeks 1870. In Amsterdam en Bergen op Zoom werden in 1868 Sint-Josephgezellenverenigingen opgericht. Te Arnhem kwam in 1872 de RK Timmerliedenvereniging Sint Joseph tot stand. Het waren lokale initiatieven. Een nationaal karakter kreeg de RK Volksbond, die in 1888 in Amsterdam gesticht werd en zich tot doel stelde arbeiders en kleine burgerij te verenigen. In 1889 richtte de priester en sociaal voorman Alfons Ariëns in de textielstad Enschede de eerste rooms-katholieke vakbond op.⁵

Dit artikel gaat over de totstandkoming van enige afdelingen van de Belgische Sint-Franciscus Xaveriusvereniging in Limburg en met name in het kleinstedelijke en nog nauwelijks geïndustrialiseerde Sittard. Waarom juist de FXV in Sittard zo succesvol kon worden, is een interessante vraag. Wie introduceerden de FXV in Limburg? Wat was hun doelstelling? Wie werden lid? Welke activiteiten werden ontplooid? Kortom, hoe kan de opmerkelijke opkomst en het verdwijnen van de FXV in Sittard worden verklaard?

Sociale verenigingen in Limburg

In het agrarische Limburg van de negentiende eeuw ontwikkelde alleen Maastricht zich in de jaren dertig tot een echte industriestad met de daarbij behorende problemen. Het verwondert derhalve niet dat daar de eerste caritatieve verenigingen tot stand kwamen: de *Société des dames de charité de Maestricht* (1840) en de *Sint-Vincentiusvereniging* (1848).⁶ De H. Familie kende een flinke verspreiding dankzij de redemptoristen van Wittem en Roermond die vele volksmissies hielden in de parochies en daarbij hun 'eigen' broederschap promootten.

Moderne vakverenigingen lieten in Limburg enige decennia op zich wachten.⁷ In de jaren 1870 werden in Weert een Sint-Josephgezellenvereniging (1870),

2) 245-246.

5 Jan Roes, 'Katholieke arbeidersbeweging in historische banen. Inleidende beschouwingen over achtergronden, fasen en aspecten', in: Jan Roes (red.), *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKCVC in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1985; Publicaties KDC 13).

6 H. Evers en H. Schwanen (red.), *De Vincentiusvereniging in Maastricht. Een aspect van de stadsgeschiedenis vanaf 1848* (Maastricht 1993); I. Evers, 'Om het hart van den arme. De liefdewerken van de Société de Charité des Dames de Maestricht, 1840-1940', in: H. Vossen e.a. (red.), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de negentiende en twintigste eeuw* (Venlo 1990) 17-43.

7 In 1833 schijnt Maastricht kortstondig een vakbond gekend te hebben. Zie: Jac. Jacobs, *Het gouden boek der K.A.B. in Limburg 1900-1950* (Heerlen 1950) 18.

in Vaals de *Arbeiterverein Sankt Paulus* (1875) en te Venlo de Pius-vereniging (1876) opgericht. Geen van de drie was een moderne werkliedenorganisatie; er zouden nog zo'n dertig jaar overheen gaan.⁸ Het eerste jeugdpatronaat in Limburg, en tevens in Nederland, werd door de sociaal bewogen kapelaan Martin Rutten in 1889 in Maastricht geopend.⁹ Eind negentiende eeuw kwamen in enkele grotere plaatsen afdelingen van de RK Volksbond tot stand. De Volksbond bereikte de fabrieksarbeiders echter nauwelijks en nam ook weinig initiatieven ter verbetering van hun lot. Wel stonden deze afdelingen, alsmede de bovengenoemde verenigingen te Weert, Venlo en Vaals, in 1900 aan de wieg van de 'Limburgse Rooms Katholieke Volksbond', die de weg baande voor de katholieke vak- en standsorganisaties.¹⁰

De aartsbroederschap Franciscus Xaverius in België

Medio negentiende eeuw kwam in België een lekenapostolaat tot ontwikkeling dat zich tot taak stelde de arbeidersklasse die grotendeels van de Kerk was afgedreven, te herkerstenen.¹¹ In organisaties als de Derde Orde van Sint-Franciscus werkten religieuzen, in casu franciscanen, samen met leken. Het sociaal-katholicisme mobiliseerde een deel van de welgestelde burgerij en aristocratie, die zij wees op de verpaupering van de arbeiders. Adel en burgerij waren genegen tot generositeit en caritatief werk, maar tevens waren zij ervan overtuigd dat welstand de vrucht was van hard werken, sober leven en godsdienstzin. De sociale ellende werd huns inziens mede veroorzaakt door verwaarlozing van het geestelijk leven en een gebrek aan geloofwaardige leiding.

Brussel en Gent waren arbeiderscentra en tevens laboratoria van het sociaal-katholicisme. In Brussel kwamen drie werken tot stand: het genootschap van St. Franciscus Regis (opgericht 1837), dat zich inzette voor het wettelijk huwelijk (zowel kerkelijk als wereldlijk) alsmede de wettiging van kinderen; het genootschap van St. Vincentius a Paulo, dat zich toeleegde op het verstrekken van materiële ondersteuning, en de (aarts)broederschap van St. Franciscus Xaverius

8 Em. Haanen, 'De Sint-Josephsvereniging 1870-1898. Verslag van een negentiende-eeuwse jeugdvereniging', *Weerter jaarboek* (1999) 120-132; Jacobs, *Het gouden boek der K.A.B.*, 18-19; Roes, 'Katholieke arbeidersbeweging', 28.

9 P.P. Janssen, M. Lunenberg en H. Vossen, 'Op weg naar een geregeld leven: over patronaten en levensscholen te Maastricht, 1920-1955', *De Maasgouw* 113 (1994) 73-80.

10 Jacobs, *Het gouden boek der K.A.B.*, 19-83.

11 Vincent Viane, 'De ontplooiing van een "vrije" kerk (1830-1883)', in: Jan De Maeijer e.a. (red.), *Het aartsbisdom Mechelen Brussel 450 jaar geschiedenis, deel 2, 1802-2009* (Antwerpen 2009).

tot bekering der zondaars, die in de volksmond ook 'Xaverianen' of 'Cistjes' genoemd werden.

De oprichting van de FXV was een initiatief van de Brusselse slotenmaker Romain Van Landeghem.¹² Hij was lid van de H. Familie en kende de armoede van de arbeiders van dichtbij. Volgens hem bereikten de priesters de arbeiders niet meer. Herkerstening moest door de werklieden zelf geschieden en zodra het religieus leven weer op peil was, zouden ook de maatschappelijke verhoudingen verbeteren. Van Landeghem zag de FXV niet als een massabeweging, zoals de H. Familie, maar als een kernbeweging van leken die eventueel geestelijk begeleid werd door priesters. Van Landeghem benaderde daartoe in 1853 de jezuïet Louis Van Caloen, die zich meteen enthousiast toonde. Van Caloen zou de FXV tot grote hoogte stuwten.

Louis Marie Joseph baron Van Caloen (1817-1912) stamde uit een vermogend West-Vlaams adellijk geslacht.¹³ Hij trad in bij de jezuïeten en werd in 1846 tot priester gewijd en vervolgens benoemd tot econoom van het Sint-Michielscollege te Brussel. Vanwege een ziekte verbleef hij enige tijd in Engeland, waar zijn interesse voor het leven en werken van de industriearbeiders gewekt werd. Terug in Brussel was biecht horen in de kapel van het Sint-Michielscollege zijn enige taak, totdat Van Landeghem hem opzocht. Van Caloen kende de sociale problematiek van de arbeiders en zag een mogelijkheid om Van Landeghems werk aan de Sociëteit van Jezus te koppelen, zoals de redemptoristen de leiding hadden over de H. Familie. Bovendien waren de jezuïeten altijd strijdbaar geweest, waarom nu niet met leken?

Begin 1854 aanvaardde Van Caloen de geestelijke leiding van de kleine FXV. De eerste officiële vergadering vond plaats op 22 januari 1854. Van Caloen werkte de statuten uit en op 20 juli 1854 werd de broederschap van Franciscus Xaverius door de aartsbisschop van Mechelen canoniek goedgekeurd. Ondertussen verslechterde de verhouding tussen Van Landeghem en Van Caloen; eerstgenoemde verliet eind 1854 de broederschap. Van Landeghem wenste een door leken geleide vereniging, die een kernbeweging moest zijn. Van Caloen was van mening dat priesters aan het hoofd behoorden te staan en dat de broederschap een massabeweging diende te worden. Over het doel van de broederschap –

12 'Het Aartsgenootschap van den H. Franciscus Xaverius', *Xaverius' Bode* 1 (1897) 4-13; Ignace Masson, *De aartsbroederschap van Sint-Franciscus Xaverius in België en met name in het bisdom Gent (1854-1896)*, ongepubliceerde licentiaatsscriptie KU Leuven 1966; Rudolf Rezsóhazy, *Origines et formations de catholicisme social en Belgique 1842-1909* (Leuven 1958; Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e série, fasc. 13) 50-55.

13 Johan Braet, 'Het kasteel van Loppem in zijn familiaal en historisch kader (1756-1918)', in: V. Van Caloen e.a. (red.), *Het kasteel van Loppem* (Loppem 2001) 16-17.

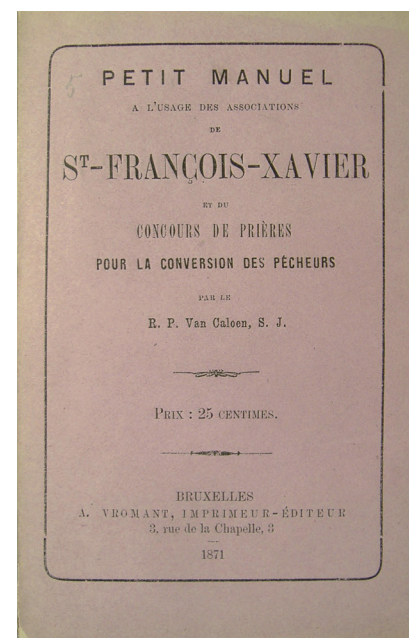

L.M.J. Van Caloen SJ in zijn werkkamer. Op het bureau staat een beeldje van Franciscus Xaverius [Collectie Jean Van Caloen – Zedelgem-Loppem]

het hermoraliseren van de arbeidersklasse om zo sociale stijging mogelijk te maken – liep beider standpunt nauwelijks uiteen. Hermoraliseren – het bekeren van zondaars – bleef steeds het uitgangspunt van de vereniging. De jongere mannen (tot 20 jaar) werden verenigd in aparte afdelingen die Sint Stanislaus Kostka sj (1550-1568) tot patroon hadden.¹⁴ Van Caloen zou tot aan zijn dood de oppermachtige directeur van de FXV zijn.

Onder leiding van de diep religieuze maar ook praktisch ingestelde Van Caloen groeide de FXV weldra uit tot een massabeweging. Hij kon daartoe ook een beroep doen op zijn vermogende familie. Toen in 1868 te Brugge een afdeling van de FXV tot stand kwam, werd het verenigingslokaal inclusief -kapel gebouwd op het landgoed van de familie Van Caloen. Op 18 mei 1855 werd de FXV tot aartsbroederschap verheven en konden de leden speciale aflaten verdienen. Vóór 1857 hadden alle Belgische bisschoppen hun goedkeuring verleend. De aartsbroederschap groeide als kool. In 1854 had zij 250 gewone leden, twintig

14 Stanislaus Kostka was novice van de jezuïeten toen hij op jeugdige leeftijd overleed. Hij is onder meer de patroon van de studerende jeugd.

Het handboekje (dat ook in het Nederlands verkrijgbaar was) voor de leden van de FXV

ereleden en vijf beschermheren. In 1886 was het ledental gegroeid tot ruim 280.000!¹⁵ Het merendeel van de leden was gehuisvest in Vlaanderen, met name in de bisdommen Brugge, Gent en Mechelen, maar nauwelijks in het Waalse landsdeel en Brussel.¹⁶

De snelle groei van de aartsbroederschap in de jaren vijftig en zestig toont aan dat de arbeiders toen nog hun hoop stelden op de Kerk, maar allengs nam dit vertrouwen af. De FXV was paternalistisch en had nauwelijks oog voor sociale initiatieven en ontwikkelingen. Deze werden overgelaten aan de plaatselijke besturen. De ontplooidde activiteiten waren met name religieus van aard: de mis bijwonen, aflaten verdienen, op bedevaart gaan, de wekelijkse vergaderingen bijwonen. Vooral de bedevaarten naar bekende pelgrimsoorden zoals Oostakker of Hanswijk waren massamanifestaties met duizenden deelnemers. Aan de bedevaart naar Oostakker in 1874 namen 20.000 personen deel.¹⁷ Daarnaast werd werk gemaakt van de verspreiding van goede – katholieke – boeken en devotionalia en werden ‘slechte’ boeken vernietigd.¹⁸

15 Masson, *De aartsbroederschap*, 6; de cijfers zijn ontleend aan Rezsóhazy, *Origines et formation*, 53-54.

16 In het Waalse landsdeel was de H. Familie sterk vertegenwoordigd, die min of meer hetzelfde voorstond als de FXV. Na 1886 ging de FXV in Wallonië vrijwel geheel teloor. Masson, *De aartsbroederschap*, 6, 73-75.

17 *Ibidem*, 64-65.

18 Rezsóhazy, *Origines et formation*, 53.

Omdat de aartsbroederschap weinig concreets realiseerde ten bate van de arbeiders – er werden vrijwel geen ziekte- of spaarkassen opgericht – keerden dezen zich gaandeweg van haar af. Na 1886 ging de FXV in Wallonië, waar zij toch al niet sterk was, ten onder, hetgeen mede een gevolg was van de liberale werkgevers die werk weigerden aan leden van de FXV. In het textielstadje Aalst verloor de FXV begin jaren negentig veel aanhang aan de radicale priester Adolf Daens (1839-1907).¹⁹ De paternalistische FXV verloor dus haar eigenlijke doelgroep, maar zij was wel succesvol in het rekruteren onder de ambachtlieden in de (semi-)plattelandsgemeenschappen. Daar stond de Kerk nog op een voetstuk en waren moderne sociale ideeën nauwelijks doorgedrongen. Pas eind negentiende eeuw brak bij het FXV-bestuur het besef door dat spaar- en ziektekassen, liefdadigheidsfondsen, bibliotheken en andere sociale initiatieven ingevoerd moesten worden ter ondersteuning van de religieuze activiteiten.²⁰

De Franciscus Xaveriusvereniging in Nederland

Van Caloen stelde vrijwel vanaf de oprichting van de FXV pogingen in het werk zijn broederschap ook in het buitenland van de grond te krijgen. Met meer of minder succes werden pogingen ondernomen om afdelingen op te richten in Groot-Brittannië, Ierland, Frankrijk, Spanje, Syrië en China. Contacten werden gelegd via het wereldwijde netwerk van de jezuïeten.²¹ Ook Nederland stond op de lijst.

In februari 1857 stuurde Van Caloen drukwerk aan een zekere Jessen ten behoeve van Nederlands Limburg.²² Dezelfde Jessen berichtte hem een jaar later dat de overste van de jezuïeten in Sittard sympathiek stond ten opzichte van de FXV. Dat gold ook voor de pastoor van Susteren, J.L. Leurs. Een zeker pater Kavelage zou in 1857 proberen contacten te leggen in Rotterdam, Schiedam en Den Haag.²³ Van Caloen reisde in 1865 tweemaal naar Nederland ‘pour tacher d’y établir peu à peu l’association’.²⁴

19 Masson, *De aartsbroederschap*, 75.

20 *Ibidem*, 65.

21 *Ibidem*, 57.

22 Waarschijnlijk betrof het Jan Mathias Jessen, gemeenteontvanger van Sittard (1800-1863).

23 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9355, *Diaire du directeur* (1854-1858), p. 742, 752, 766.

24 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9357, *Diaire du directeur* (1861-1888), p. 508, 521. De eerste reis, in augustus, voerde hem naar Breda, Ravenstein, Nijmegen, Culemborg, Amsterdam, Katwijk aan Zee, Den Haag en Rotterdam. De tweede reis vond plaats in oktober.

Vanaf 1867 begonnen zijn reizen stilaan vruchten af te werpen. Uit diverse Nederlandse plaatsen bereikten hem brieven van pastoors die om informatie vroegen of een oprichting overwogen.²⁵ Op 18 en 19 mei 1868 trok Van Caloen twee dagen door Noord-Brabant, waar hij diverse parochies bezocht. Van 9 tot 12 juni was Van Caloen opnieuw op tournee door Nederland. Hij bezocht bisschop Zwijssen van Den Bosch, die de statuten van de FXV ondertekende. In Rotterdam had hij een gesprek met de priester Schaepman, een neef en tevens secretaris van aartsbisschop Andreas Ignatius Schaepman van Utrecht, die Van Caloen niet te spreken kreeg. Secretaris Schaepman beloofde dat hij de kwestie met zijn heerroom zou bespreken. Vervolgens reisde Van Caloen door naar Amsterdam en Haarlem, waar de bisschop eveneens de statuten ondertekende. Via Den Haag reisde hij terug naar Brussel.²⁶

Op 10 november 1868 was Van Caloen in Luik, waar hij gesprekken voerde met vicaris-generaal Jean Chrétien Warblings en bisschop Theodore De Montpelier, om daarna naar Maastricht door te reizen. De dag erna bezocht Van Caloen bisschop J.A. Paredis in Roermond, die hij wist te overtuigen van het behoudende en verheffende karakter van de vereniging. Van Caloen kreeg toestemming om de FXV in het bisdom op te richten. ‘...il me parle de commencer à Ruremonde, à Venlo, à Sittard, à Meerssen et à Maestricht; il va en parler dans le mandement de carême’.²⁷ Te Maastricht poogde Van Caloen de franciscanen te bewegen een afdeling op te richten en in Sittard sprak hij zijn daar werkzame confraters.

In augustus 1869 maakte Van Caloen wederom een reis door Nederland.²⁸ Te Alkmaar was pastoor A.M. Volkers O.Praem werkzaam. Hij had in Blankenberghe leiding gegeven aan de FXV. Bij zijn vertrek naar Nederland in 1862 beloofde hij Van Caloen zich in te spannen ook daar de broederschap bekend te maken. In juni 1868 schreef hij Van Caloen dat in zijn eigen parochie al vijf broedersschappen bestonden, waaronder een van het H. Hart van Maria ter bekering van zondaars. De dominicanenkerk kende eveneens al enige broedersschappen, onder meer de H. Familie. Veel parochies binnen het bisdom Haarlem hadden al een afdeling van de H. Familie. Volkers wees er trouwens op dat de volksaard afwachtend was en men gereserveerd stond ten opzichte van de Belgische en Franse devotionele praktijk.²⁹

25 De aantekeningen daarvan zijn te vinden in de *Diaire du directeur*, deel III (1861-1888) (KADOC, AVSJ, inv.nr. 9357).

26 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9357, *Diaire III*, p. 788-789 en 799-805; inv.nr. 9304 ‘Voyage en Hollande juin 1868’.

27 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9357, *Diaire III*, p. 848-851.

28 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, ‘Voyage en Hollande aug. 1869’.

29 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Volkers aan Van Caloen, Bergen op Zoom, 2-3-1862; Alkmaar, 6-6-1868 en 2-2-1869.

Vanuit Tilburg kreeg Van Caloen bericht dat oprichting van de FXV aldaar weinig zin had, want de arbeiders waren vrijwel allemaal lid van de H. Familie en kwamen alle zondagen bijeen.³⁰

Als reden dat de FXV in Nederland en Wallonië nauwelijks van de grond kwam, wordt de dikwijls ruim aanwezige H. Familie genoemd. De bisschoppen werkten ook niet altijd mee. Pogingen om in Zwolle en Rotterdam een afdeling van de grond te krijgen, strandden op tegenwerking.³¹ Eind jaren tachtig van de negentiende eeuw werd opnieuw geprobeerd om de FXV in Noord-Nederland te vestigen. Er was sprake van mogelijke afdelingen te Rotterdam, Leiden en Nijmegen en zelfs in het Indonesische Batavia.³² Deze zijn er niet gekomen.

De oprichting van de FXV in Sittard

Al in 1858 probeerden de jezuiten van het Sint-Aloysiuscollege te Sittard een afdeling van de FXV op te richten.³³ Daarvan kwam om ons onbekende redenen niets terecht. Tien jaar later deed zich opnieuw een kans voor. Louis Van Caloen logeerde op 11 november 1868 in het Aloysiuscollege. Hij had een reeks aanbevelingsbrieven bij zich van de nuntius in Brussel, het Belgisch episcopaat, diverse buitenlandse bisschoppen, bisschop Paredis en de provinciaal van de jezuiten Van Gulik. Van Caloen sprak met pater Antonius van der Leeuw over de oprichting van een afdeling van de FXV. Ondanks alle aanbevelingsbrieven ging Van der Leeuw niet over één nacht ijs. Hij hield een noven om Gods zegen af te smeken. Na gesprekken met zijn rector, pater Labrie, pastoor-deken Joseph Roersch en bisschop Paredis belegde Van der Leeuw op donderdag 17 december een eerste bijeenkomst in de Sint-Michielskerk. Hij vertrouwde Van Caloen toe dat hij er tegenop zag. De meeste mannen hielden weliswaar hun Paasplicht, maar zij gingen niet maandelijks biechten en/of ter communie. Indien de statuten stipt nageleefd zouden worden, was dat een lastig punt, nog afgezien van het wekelijks vergaderen. Bovendien was het moeilijk zaken te bespreken 'omdat de personen te bekend zijn'. In januari was er een retraite. Zou Van Caloen willen komen? 'Dat zou ons hoogst aangenaam, vereerd, bemoedigend en nuttig zijn', aldus Van der Leeuw.³⁴

30 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Swagemakers-Caesar aan Van Caloen, Tilburg, 10-11-1871.

31 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Roelofs aan Van Caloen, Zwolle, 11-2 en 18-5-1866 en 4-4-1867; brieven Volkers aan Van Caloen, Alkmaar, 13-12-1872 en 24-5-1873.

32 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9374, Journal du visiteur (1888-1910), p. 29.

33 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, Registre 33 L'association en Hollande, aant. 28-2-1858.

34 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 3-12-1868. Van de FXV-

De eerste vergadering verliep boven verwachting voorspoedig. Van de tachtig deelnemers gaven zich er dertig meteen op als lid. De verplichting tot maandelijks biecht werd geaccepteerd.³⁵ Mgr. Paredis benoemde Van der Leeuw op 9 januari 1869 tot directeur van de FXV en verstrekte het diploma van kerkelijke instelling.³⁶ De retraite voor mannen werd tussen 17 en 24 januari 1869 in de Sint-Michielskerk geleid door de welbespraakte pater Brinkhorst.³⁷ Er werd rekening gehouden met de werkman. De religieuze oefeningen vonden plaats vroeg in de ochtend en 's avonds. De opkomst overtrof de verwachting. De kerk was geheel gevuld met huisvaders en jongelingen uit Sittard en omliggende plaatsen. Voor de oprichting van de FXV week men uit naar de parochiale Sint-Petruskerk, want de Michielskerk was te klein. Ook de Petruskerk bleek te klein, zo druk was het. Pater Van Caloen was aanwezig en spelde zeventig leden de eremedaille op 'tot onderpand der hemelse bescherming van hun H. Patroon als zij hun verbond trouw zullen blijven'. Een lid schonk een houten Franciscus Xaveriusbeeld dat versierd en verlicht op het priesterkoor prijkte en de mogelijkheid bood om zich, zoals het handboek voorschreef, daarvoor toe te wijden. Deken Roersch en burgemeester Jan Hendrik Arnoldts werden erevoorzitters. Diverse katholieke kranten besteedden aandacht aan de oprichting.³⁸

Op 18 april werden opnieuw 63 nieuwe leden aangenomen en ontvingen hun medaille. De uit Sittard stammende deken van Maastricht, Frans Xavier Rutten, leidde de plechtigheid en werd tevens tot beschermheer benoemd.³⁹ Een van de nieuwe leden was de burgemeester van Bingelrade, Jan Adam Cremers. Hij was weliswaar al erelid, maar dat was hem niet voldoende: hij wilde ook werkend lid zijn. Het bestuur van de FXV bestond uit president J. Deceveur (grondbezitter en horlogemaker), vice-president Van der Vorst (grondbezitter en veearts) en secretaris M.J. Claessen (onderwijzer). Aangezien er geen ledenlijsten bewaard

afdeling Sittard is geen archief bewaard gebleven. Met uitzondering van de afdeling Geleen, waarvan een ledenregister aanwezig is, is van de overige afdelingen die tot stand zouden komen evenmin een archief overgeleverd.

35 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 20-12-1868.

36 HCL, Archief Bisdom Roermond 1840-1940 (14.A003A), nr. 467 journal bisdom Roermond 1868-1887.

37 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, Verslag van het startgenootschap van den H. Franciscus Xaverius (...) te Sittard (...) van de oprichting tot het einde der maand april 1869; brief Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 20-1-1869.

38 De Tijd, 30-1-1869; Courrier de la Meuse, 31-1-1869; De nieuwe Noord-Hollandsche gewestelijke courant, 4-2-1869; Maas en Roerbode, 6-2-1869, p. 1 en 2.

39 In 1870/71 waren er zeven beschermheren. Behalve deken Rutten was mgr. H. de la Geneste uit Grave beschermheer. Ook twee bisschoppen behoorden tot dit selecte gezelschap. Eén van hen was mgr. P.M. Vrancken, apostolisch-vicaris van Batavia, de andere was waarschijnlijk mgr. Paredis. Zie KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, verslag FXV 1-5-1870/30-4-1871 en verslag FXV 1-5-1871/30-4-1872; Katholieke Limburger, 23-8-1879, p. 2 (necrologie Vrancken).

gebleven zijn, valt niets te melden over de sociale afkomst van het gros der leden. Vast staat dat de notabelen ruim vertegenwoordigd waren bij de ereleden en de bestuurders. Fabrieksarbeiders kende het bijna vijfduizend inwoners tellende Sittard overigens niet.⁴⁰ Wel knechten en gezellen in ambachtelijke bedrijven. Katholieke mannen uit alle lagen van de samenleving bijeenbrengen was, naast bekering, één van de doelstellingen van de FXV.

Directeur pater Franken illustreerde dat toen hij in 1895 stilstond bij het 60-jarig dienstjubileum van Renier Rutten die als gezelschap werkte in de smederij van de familie Kleinen. Franken wenste hem geluk en benadrukte 'dat de geest van de Vereeniging (...) dezen familieband tusschen gezelschap en meester gelegd had'.⁴¹

De Sittardse vereniging bestond uit twee afdelingen: de FXV met negentig leden en Sint-Stanislaus met 57 leden. De twee afdelingen vergaderden gezamenlijk. De afdelingen kenden diverse secties met elk een eigen president en vice-president.⁴²

Antonius van der Leeuw (1810-1886)

De drijvende kracht achter de FXV in Sittard (en Limburg) was de jezuïet Antonius Franciscus van der Leeuw.⁴³ Hij werd op 5 juni 1810 in het Gelderse Culemborg geboren als zoon van bakker Franciscus van der Leeuw en zijn echtgenote Anna van der Klugt. Zijn humanioraopleiding doorliep Antonius aan de Latijnse school te Gemert. Gedurende een jaar studeerde hij filosofie in het Zwitserse Fribourg. Op 21-jarige leeftijd trad hij in Estavayer le Lac (Zwitserland) toe tot de Sociëteit van Jezus.⁴⁴ Zijn twee jaar oudere broer Petrus Carolus werd eveneens jezuïet. Antonius voltooide zijn noviciaat in Nijvel, waarna zijn verdere filosofische en theologische opleiding zijn beslag kreeg. Hij werd op 21 december 1839 te Mechelen tot priester gewijd. Vervolgens was hij voornamelijk actief in het onderwijs en de zielzorg. In het najaar van 1841 keerde hij naar Nederland terug, waar hij 'minister' werd. In die hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor de goede gang van zaken binnen de communiteit en de materiële belangen van

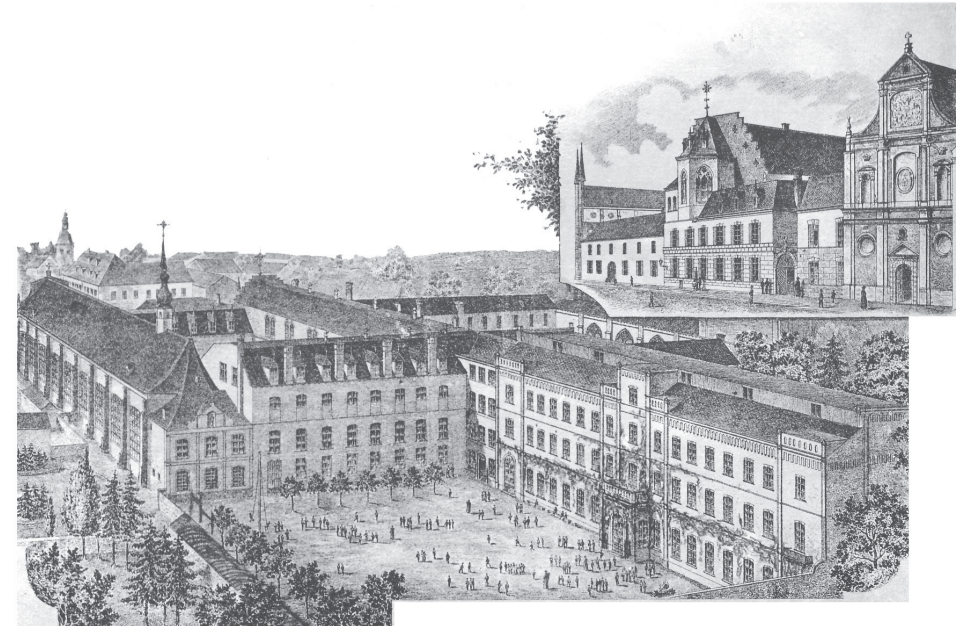
40 P.H. Witkamp, *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland* (Amsterdam 1877). In 1875 telde Sittard 4879 inwoners, van wie er 2984 in het stadje zelf woonden.

41 *Katholieke Limburger*. Sittards weekblad, 6-7-1895.

42 In 1870/71 telde de FXV 7 secties en Sint-Stanislaus 4 secties. Zie KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, verslag FXV 1-5-1870/30-4-1871.

43 A. Jacobs, 'Bij de buste van Antonius van der Leeuw SJ', *Historisch jaarboek voor het Land van Zwentibold* 34 (2013) 75-80. Zie ook Frans Sträter, 'P. Antonius van der Leeuw', in: *Menologium van de Sociëteit van Jezus voor de Nederlands provincie*, deel 1 (1913) 309-310.

44 Sedert 1827 bezaten de jezuïeten een convent in Estavayer.

Prentbriefkaart van het Sint-Aloysiuscollege te Sittard. De inzet toont van rechts naar links: de Sint-Michiëlskerk, de voorzijde van het jezuïetenklooster met kapel en de basiliek van O.L. Vrouw van het H. Hart. [Fotocollectie Archief De Domijnen, Sittard]

het huis Culemborg. Daarnaast was hij prefect van het convict en het college, biechtvader, secretaris, kroniekschrijver en lid van het huisbestuur.⁴⁵ Een cumulatie van functies was overigens niet ongewoon. In latere jaren was hij tevens docent filosofie en moraal-theologie aan het pas geopende seminarie van zijn orde te Culemborg.

Van der Leeuw speelde een belangrijke rol in de geschiedenis van de Nederlandse jezuïeten. Op 6 mei 1847 werd hij benoemd tot superior van de Hollandse Missie. Dit was de eerste stap op weg naar de splitsing van de Belgische ordesprovincie, waarvan Nederland toen deel uitmaakte.⁴⁶ Van der Leeuw vestigde zich in Den Haag. Op 6 januari 1849 werd hij benoemd tot vice-provinciaal. Toen de vice-provincie Nederland de onafhankelijkheid verkreeg, werd pater Andreas Consen provinciaal en niet Van der Leeuw. Hij keerde terug naar Culemborg, waar hij in 1853 kapelaan werd. In de jaren 1852 en 1853 vertoefde hij enige tijd in

45 KADOC, Archief Provincie Nederlandse Jezuiten (APNSJ), *Catalogus Provinciae Belgicae Societatis Jesu* (Gent 1842).

46 De Belgische en Nederlandse jezuïeten maakten tot in 1832 deel uit van de Duitse provincie. In laatstgenoemd jaar werd de Belgische provincie opgericht en in 1850 de Nederlandse.

Maastricht. Hij hield in Zuid-Limburg tridua en volksmissies.⁴⁷

In oktober 1861 werd Van der Leeuw overgeplaatst naar het Sint-Aloysiuscollege te Sittard. Hij gaf les en zou enige moraliserende werken op zijn naam hebben gebracht, maar hiervan is verder geen spoor teruggevonden. Tevens was hij belast met de leiding over de congregaties, een taak die nogal wat organisatietalent en doorzettingsvermogen vereiste. Van der Leeuw gaf leiding aan of had bemoeienis met de ‘Vereniging van het H. Sacrament en de arme kerken’, twee vrouwencongregaties, de Sint-Vincentiusvereniging, de organisatie van de Sint-Pieterspenning en de FXV. Daarnaast had hij een drukbeklante biechtstoel. Hij preekte veel en gaf talrijke retraites aan pensionaires en religieuzen. Hij was het oudste lid van de gemeente en, bevrijd van zijn onderwijskundige taken, kon hij zich tevens wijden aan de beoefening van goede werken. Bijzondere aandacht schonk hij de armen en zieken, die hij geregeld bezocht. Wegens zijn eenvoudige levenswandel en grote naastenliefde zag de bevolking van Sittard een heilige priester in hem.⁴⁸

De werking van de FXV

Van de beginjaren 1869-1872 zijn jaarverslagen bewaard gebleven die inzicht geven in het reilen en zeilen van de Sittardse FXV. De 239 leden kwamen wekelijks bijeen. Er waren ook leden die niet regelmatig konden komen. Zij waren erelid en ondersteunden de vereniging financieel. Twee hoogerwaardes waren tot erelid benoemd: mgr. Joseph Lijnen, pastoor van Semarang (Oost-Indië) en mgr. P.D. van Laer, pastoor-deken van Wyck-Maastricht. Beiden overwogen de FXV ook in hun parochie in te voeren. Op voorname feestdagen waren er algemene communies, soms samen met de mannencongregatie Maria Onbevlekt Ontvangen.

Door, gesierd met hun medailles en in gezelschap van hun muziekkorps, mee te lopen in processies en gestorven leden luisterrijk naar hun laatste rustplaats te begeleiden maakten de Xaverianen indruk.

Schoon was deze droevige plegtigheid en maakte op de aanwezigen en toeschouwers een heilzamen indruk, waardoor onze Vereeniging niet weinig in achting en toegenegenheid heeft gewonnen. Nimmer had men in onze stad zoo een lijkstatie aanschouwd (191 broeders telde men erin), waardoor allen, rijk en minvermogend, oud en jong, door den

47 Een triduum (mv. tridua) is een driedaagse periode van gebed en bezinning.

48 Sträter, ‘P. Antonius van der Leeuw’, 309.

band der liefde vereenigd hun afgestorvene broeder de laatste eer en het laatste liefdeblijk bewezen. [KADOC, AVSJ, inv.nr. 9337, Verslag van de vereniging FXV 1-5-1869 t/m 30-4-1870.]

Toen pastoor J.J.H. Welsch van Lutterade in december 1869 zijn zilveren priesterfeest vierde, wilde bisschop Paredis, die toen in Sittard verbleef, hem bezoeken. De Xaverianen brachten Paredis toen in een fakkelstoet naar het station. Ook dat moet een indrukwekkend schouwspel geweest zijn.⁴⁹

Het voornaamste doel van de FXV was en bleef de bekering van zondaars. Op diverse manieren werd hieraan gewerkt. De devotie tot de heilige Franciscus Xaverius werd bevorderd, onder meer door het verstrekken van noveengebden en gewijd water. Van de gebedskring ter ondersteuning van het werk van de FXV waren inmiddels 532 vrouwen lid. Er werden veel miraculeuze medailles en scapulieren uitgereikt. Diverse leden wisten 'zondaren' op het rechte pad te brengen. De leesbibliotheek groeide gestaag.⁵⁰ Verschillende ‘slechte’ boeken werden verbrand en bij één huisgezin waren ‘slechte’ dagbladen verwijderd ‘die na de afschaffing van het zegelregt uit België ons land overstroomden’. Goede, katholieke tijdschriften daarentegen werden juist verspreid.

De werkzaamheden in de daarop volgende jaren verschilden nauwelijks.⁵¹ Bij gelegenheid van de verjaardag van de heiligverklaring van Franciscus Xaverius schonk een weldoener een nieuw beeld van de patroonheilige dat 500 Belgische franken kostte. De feestvieringen droegen veel bij tot de ijver en godsvrucht van de leden. Enige leden belastten zich met het ophalen van de Pieterspenning, die bestemd was ter ondersteuning van de paus.

Het hoogtepunt van 1871 was de viering van het zilveren pausjubileum van Pius IX in juni van dat jaar. Heel de stad vierde feest. Bij de algemene communie naderden de Sittardse oud-zoeaven als eerste het altaar, gevolgd door de Xaverianen. De hernieuwing van de missie door pater Brinkhorst trok 1800 belangstellenden. De grote toeloop zag de FXV als een van haar verdiensten. Het totaal aantal leden inclusief de gebedskring steeg tussen 1869 en 1872 van 200 naar 1600. Dat is een verachtvoudiging, die vooral toe te schrijven was aan de massale deelname van de vrouwen in de gebedskring. De stijging van het ledental van FXV en St. Stanislaus was minder spectaculair.

49 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, verslag FXV 1-5-1869/30-4-1870 betreffende Lutterade.

50 Het aantal boeken was in 1872 aangegroeid tot 256 (KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, jaarverslag 1871/72).

51 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, verslagen FXV 1-5-1870/30-4-1871 en 1-5-1871/30-4-1872.

Ledental FXV Sittard 1869-1872

	28-4-1869	1869/1870	1870/1871	1871/1872
FXV		123	137	152
St. Stanislaus		114	125	95
Ereleden		28	38	65
Beschermheren		1(?)	7	7
Gebedskring		(?)	915	1287
Totaal	circa 200	266(?)	1222	1606

De leden van de FXV ondernamen ook geregeld bedevaarten naar Onze Lieve Vrouw in het Zand (Roermond), de H. Servatius (Maastricht) en de Lourdesgrot van Merkelbeek.⁵²

De FXV, aldus de Sittardse krant *Katholieke Limburger*, was de jongste van de religieuze verenigingen in Sittard, maar tevens de grootste, 'voorzeker een heilvol verschijnsel in onzen tegenwoordigen tijd van ongeloof en ongodsdienstigheid'. De vijanden van Christus' Kerk hadden het vooral gemunt op de arbeidende klasse. Zij wilden de godsdienst verbannen uit de woning van de werkman 'en met haar de tevredenheid, het huiselijk genoegen en bovenal den troost van een betere toekomst'. De FXV wakkerde de geest van godsdienstigheid aan, die het heil uitmaakte van huisgezin, stad en staat.⁵³ Dat deed zij, naast het organiseren van gebedsbijeenkomsten, ook door educatie in de vorm van lezingen, al dan niet in combinatie met muziek in het verenigingslokaal.⁵⁴ Armeenzorg had minder prioriteit. Die taak nam de lokale conferentie van de Vincentiusvereniging op zich.⁵⁵

De FXV stond in aanzien. Bij de eerste-steenlegging voor de prestigieuze bedevaartkerk van O.L. Vrouw van het H. Hart op 5 juni 1875 liepen de leden van de broederschap mee in de processie, begeleid door haar fanfare. Twee sectiepresidenten droegen de twee gedenkstenen met inscriptie. Een van deze stenen bevatte de gedenksteen die geschonken was door paus Pius IX. De andere steen herinnerde aan de eerste-steenlegging door bisschop Paredis.⁵⁶

52 Maas en Roerbode, 25-9-1875; 17-5-1884; 2-7-1887; De Tijd, 17-9-1885.

53 Katholieke Limburger, 9-3-1872.

54 *Courrier de la Meuse*, 21-11-1876: verslag van een lezing van voorzitter Claessen over de noodzaak van de wereldlijke macht van de paus. Eregast was oud-missionaris mgr. A.C. Claessens. De fanfare luisterde de avond op. Zie ook *Katholieke Limburger*, 1-4 en 25-11-1876, 24-11-1877, 20-5-1882, 9-9-1882.

55 H. Delhougne, *Vereeniging van den H. Vincentius van Paulo: conferentie van den H. Petrus te Sittard 1873-1923* (Sittard 1923).

56 *Katholieke Limburger*, 5-6-1875.

Kritiek op de Xaveriusvereniging

De FXV was een van de zes door jezuiteten geleide congregaties in Sittard.⁵⁷ Alle zes vergaderden wekelijks in de Sint-Michielskerk. De Xaverianen kwamen er elke donderdagavond bijeen en soms was er lof met uitstelling van het Allerheiligste. Het intensieve gebruik van de kerk was de rector echter steeds meer een doorn in het oog, vooral omdat de verenigingen niets bijdroegen tot het onderhoud der kerk. In opdracht van de rector vatte pater Adrianus Kouwenbergh de klachten samen in een brief aan de provinciaal.⁵⁸ Met name de FXV en pater Van der Leeuw moesten het daarbij ontgelden. Telkens als de Xaverianen vergaderden brandden er twaalf lampen, ook tijdens de lange zomeravonden. De lampenolie leverde de kerk; de vereniging betaalde niets. Van der Leeuw had naar zijn zeggen tweemaal een schenking gedaan, maar dat maakte weinig indruk op Kouwenbergh.

Zie hier hoe. Zijn Eerw. heeft tweemaal sinds het bestaan der Vereeniging, eene Mannen Missie laten geven, en toen heeft de Kerkbak telkens f 40 opgebracht. Dat noemt Zijne E. een geschenk aan de Kerk (...) Maar kunnen nu die f 80, als 't ook zoo was, het recht geven aan de Vereeniging om wederom in perpetuum ten laste der Kerk te bestaan?

Waar het de belangen van zijn verenigingen aanging, hield Van der Leeuw er een eigen moraal op na, aldus Kouwenbergh, maar dat was nog niet alles. De congregaties beschikten naar eigen goeddunken over de kerk en haar inventaris. Wederom volgde een voorbeeld. Op 2 maart begon in de kerk het veertigurengebed. Kouwenbergh had dit voorbereid. Voor het tabernakel was het Allerheiligste uitgesteld. Het feest van Franciscus Xaverius vond plaats op 12 maart en Van der Leeuw had de gewoonte om er een noveen aan vooraf te laten gaan.

Ik had Zaterdag het Altaar voor het 40 urengebed laten versieren, maar tegen den avond komt p. v.d. Leeuw met een paar knechts en een broer, plaatst boven op het tabernakel zijn Franciscusbeeld, vlak hiervoor de Reliquiën tusschen twee kaarsen enz, enz en dat zonder de minste voorkennis of afspraak (...) en dat tegen alle Rubrieken in; gedurende de 3 dagen dat het Allerh. was uitgesteld, prijkten Franc. en zijn overblijfselen met veel meer luister dan het H. Sacrament zelf. Voor P. vd Leeuw is Franciscus Xav. wat Erasmus is voor de Rotterdammers.

57 Deze congregaties waren: broederschap van het H. Hart; de arme kerken; FXV; mannencongregatie; woensdagse meisjescongregatie; zondagse meisjescongregatie.

58 KADOC, PASJN, inv.nr. 841, brief Kouwenbergh aan de provinciaal, Sittard, 28-6-1878.

De 'Oude Voogdij' in de Helstraat te Sittard, dat gedurende enige jaren het verenigingsgebouw van de FXV was [Fotocollectie Archief De Domijnen, Sittard]

Pater Kouwenbergh pleitte voor maatregelen tegen dergelijk optreden. Of er van hogerhand ingegrepen is, verklappen de bronnen niet.

Het jubileum van 1879

Het zilveren jubileum van de FXV en tevens het tienjarig bestaan van de afdeling Sittard werd luisterrijk herdacht. Op verlangen van pater Van der Leeuw reisde Van Caloen naar Sittard om de feestvreugde te vergroten. Van Caloen bezocht bij die gelegenheid ook de afdelingen te Geleen, Lutterade-Krawinkel en Hulsberg. Te Sittard richtte hij nog een gebedskring op bij de ursulinen. Ook reisde hij naar Valkenburg, waarschijnlijk om af te tasten of de FXV er geïntroduceerd kon worden.⁵⁹

In het jubileumjaar telde de FXV (inclusief St. Stanislaus) 1300 leden in Limburg. Opmerkelijk is dat het dorpje Hulsberg met 435 leden groter was dan Sittard. Ook Lutterade-Krawinkel was niet bepaald klein. De twee Geleense parochies samen telden eveneens meer leden dan Sittard.

⁵⁹ KADOC, PASJN, inv.nr. 9357, Diaire du directeur III, 18-1-1879.

Leden van de FXV (bij benadering) anno 1879

	FXV	St. Stanislaus	gebedskring
Sittard	400*		
Geleen	196*		
Lutterade-Krawinkel	200	50	
Hulsberg	245	190	167

*Waarschijnlijk zijn de leden van St. Stanislaus hierin opgenomen.

Het overlijden van pater Van der Leeuw

Tot op hoge leeftijd bleef Van der Leeuw actief. In 1882 was het echter welletjes; hij droeg de leiding van de FXV over aan zijn confrater Petrus Franken. Hij bleef echter met hart en ziel aan zijn vereniging gehecht.⁶⁰ Bij de opening van de tuin bij het nieuwe verenigingslokaal werd de oude Van der Leeuw verrast met de onthulling van zijn portretbuste.⁶¹ Slechts de bloei van de vereniging hield hem op de been, heette het.⁶² Antonius van der Leeuw overleed na een pijnlijk ziekbed van enige weken op 30 juni 1886 om 8 uur 's ochtends.⁶³ De uitvaartdienst vond op zaterdag 3 juli plaats vanuit een eivolle Sint-Michielskerk. De lijkstoet met vele priesters, jezuiten zowel als wereldheren, (ere)leden van de Xaverius- en Vincentiusvereniging en fanfares maakte grote indruk.⁶⁴ Omwille van het vele goede werk dat Van der Leeuw had verzet, gingen in oktober 1886 stemmen op om een fraai grafmonument te laten vervaardigen 'als dankbaar huldeblijk aan onzen geestelijken weldoener'. Het is niet bekend of dit monument gerealiseerd is.⁶⁵ Van

⁶⁰ KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Franken aan Van Caloen, Sittard, 10-11-1883.

⁶¹ Jacobs, 'Bij de buste van Antonius van der Leeuw sj', 78-79; *Maas en Roerbode*, 28-6-1884.

⁶² KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Franken aan NN, Sittard, 8-4 en 10-10-1884.

⁶³ Sträter, 'P. Antonius van der Leeuw', 310.

⁶⁴ '† Pater Antonius van der Leeuw SJ', *Katholieke Limburger*, 3-7-1886. Zie ook Frans Sträter, 'Het Sint-Aloysiuscollege te Sittard', 51; A. Dunckel en B.A. Pothast, *Kurze Chronik von Sittard (Sittard 1891)* 95-96; Delhougne, 'Beknopte geschiedenis', 12.

⁶⁵ 'Uit dankbaarheid', *Katholieke Limburger*, 9-10-1886; *Katholieke Limburger*, 6-11-1886. Het bestand van de *Katholieke Limburger* vertoont na november 1886 een hiaat. Steekproeven in andere Limburgse kranten, zoals de *Maas en Roerbode*, *Limburger Koerier* en *Courier de la Meuse*, leverden niets op. In de *historia domus* van het Sint-Aloysiuscollege staat te lezen: 'Inter sepuelorum ceremonias sermo iam factus est de erigendo in optime de civitate meriti tumulo monumento, quod mox extrucuri videntur grati cives'. KADOC, Archief Nederlandse Provincie der Jezuiten, Archief Aloysiuscollege Sittard, inv. nr. 18, *Historia domus* 1851-1900, anno 1885/86. Het lijkt erop dat het monument er is gekomen, maar het verslag over 1886/87 maakt er geen melding meer van.

Buste van pater Antonius van de Leeuw vervaardigd door de uit Sittard stammende beeldhouwer Frans Karel van de Laar. Op zijn borst draagt Van der Leeuw de medaille van de FXV. [Collectie Museum De Domijnen, Sittard]

der Leeuw werd als directeur opgevolgd door zijn confraters Joannes van de Rijdt (1883), Petrus Franken (1883-1896) en Cornelius Bronsgeest (1897-1899).⁶⁶

Muziek en toneel

Ten behoeve van de fanfares van de FXV stelde Van Caloen in 1871 statuten op. De broederschap verstreekte instrumenten en bladmuziek en zorgde voor muzieklessen. De leden dienden lid te zijn van de FXV. De fanfare trad op tijdens avonden, publieke concerten, processies en elk andere passende gelegenheid.⁶⁷ Het muziekkorps – de ene keer is sprake van een fanfare dan weer van een harmonie – van de Sittardse FXV stond onder leiding van J. Könings en had tot taak de godsdienstige plechtigheden op te luisteren. De muzikanten werden gerekruteerd uit de leden en de studenten van het Aloysiuscollege.⁶⁸ In Sittard kwamen vanaf 1873 met grote regelmaat bedevaartprocessies aan die het heiligdom van O.L.

⁶⁶ Op basis van de vermelding in *Catalogus provinciae Neerlandicae Societatis Jesu*.

⁶⁷ KADOC, AVSJ, inv.nr. 9321, statuten van de fanfares (Brussel 1872).

⁶⁸ KADOC, AVSJ, inv.nr. 9321, statuten van de fanfares (Brussel 1872); A.H. Simonis e.a. (red.), *Sittard, historie en gestalte* (Sittard 1871) 436.

De toneelgroep van de FXV bij een opvoering van *Le Fils du Solidaire* [Collectie Museum De Domijnen, Sittard]

Vrouw van het H. Hart bezochten. Aan het station werden de pelgrims stevast opgehaald door de geestelijkheid en musicerende 'Xaverianen'.⁶⁹ Met de fanfare ging het goed, maar zij kostte ook veel geld vanwege de instrumenten, bladmuziek en muzieklessen.⁷⁰ Zo lang de vereniging bestond, was de fanfare present. Zij luisterde tal van processies, festiviteiten en jubilea op. De muzikale begeleiding van uitvaarten van (ere)leden van de vereniging werd in oktober 1881 gestaakt.⁷¹

Op 15 maart 1899 bracht zij een aubade aan de heer Van Son, die als peter optrad van twee nieuwe luidklokken.⁷² Het muziekgezelschap overleefde de vereniging niet en werd omstreeks 1900 opgeheven.⁷³

Binnen de FXV werd ook toneel gespeeld. Daarover is nauwelijks iets bekend, wel is een groepsfoto bewaard gebleven van de spelers, van wie een deel in zoeavenuniform gestoken is. Naar alle waarschijnlijkheid is het een scène uit het in katholieke kring indertijd populaire toneelstuk *Le Fils du Solidaire*.

⁶⁹ Zie hiertoe de jaargangen van het *Maandschrift O.L. Vrouw van het H. Hart en Mariazomer*.

⁷⁰ KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 25-9-1873 en 11-2-1874.

⁷¹ *Katholieke Limburger*, 15-10-1881, p. 3. De jaarvergadering van de FXV had dat op 10 oktober eenstemmig besloten.

⁷² *Limburg*, 15-3-1899.

⁷³ H. Bovendeaard en J. Daniëls, *De Phil 100 jaar achter de vaan* (Sittard 1984) 14.

De Spaarbank

Spaarbanken waren een uitermate schaars verschijnsel in Limburg. Anno 1876 kende alleen Maastricht zo'n instelling: de Stedelijke Spaarbank. Spaarbanken werden meestal gesticht en/of beheerd door gemeentebesturen en met name door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.⁷⁴ Daarnaast kwamen banken voor die opgericht werden door verenigingen zoals de FXV. Op 1 december 1878 kwam in Sittard de 'Instelling tot ondersteuning van behoeftige arbeiders genaamd De Xaverius Vereeniging' tot stand.⁷⁵ Zij was een onderafdeling van de FXV, met als doel arbeidersgezinnen zedelijk en stoffelijk te ondersteunen uit de middelen van de vereniging. Hiertoe werd tevens een spaarbank opgericht, waarvan het batig saldo bestemd was voor de armenkas. Aanvullende middelen waren afkomstig van bijdragen van het bestuur en andere weldoeners. Twee jaar eerder was te Maastricht door de H. Familie een soortgelijke spaarbank opgericht.⁷⁶

De dienstdoende pastoor-deken van Sittard was qualitate qua erevoorzitter van het spaarbankbestuur. Voorts waren er een voorzitter, vicevoorzitter, secretaris-boekhouder en een penningmeester. Het huishoudelijk reglement van de spaarbank bepaalde dat het bestuur geen vergoeding kreeg voor zijn werkzaamheden. De bestuursleden mochten schuldeiser noch schuldenaar van de spaarbank zijn. Sommen boven de fl. 5000 moesten belegd worden in vastgoed, hypothecaire inschrijvingen, schuldbrieven van de voornamen Nederlandse steden, de provincies of het Rijk. In geen geval mocht in buitenlandse fondsen belegd worden. Alle deelnemers kregen een spaarbankboekje. De jaarlijkse rente werd vastgesteld op 3 procent voor bedragen vanaf één gulden of een veelvoud daarvan. 'Voor alle onderdelen van den gulden wordt geene rente verstrekt'. Overigens konden ook niet-leden gebruik maken van de spaarbank.

De *Katholieke Limburger* benadrukte in een uitvoerig artikel het belang van deze spaarbank, waarvan het doel niet was zoveel mogelijk winst te maken maar het sparen aan te moedigen.⁷⁷ Ook de kleinste inleg werd aanvaard. De arbeider kon een klein kapitaaltje opbouwen en ontving rente. Sparen voorkwam

74 De *Standaard* (29-1-1876) geeft een samenvatting over het spaarbankwezen in Nederland. Voor de spaarbank te Maastricht (opgericht in 1835 en diverse malen heropgericht) zie H.A.E. Cornips, *Honderd jaar Gemeente-Spaarbank Maastricht* (Maastricht 1953); W. Knipschild-Schouten, 'De Stedelijke Spaarbank te Maastricht 1835-1848', *De Maasgouw* 109 (1990) 147-159. In april 1880 werd in Roermond een Spaarbank Vereeniging opgericht, zie *Maas en Roerbode*, 24-4-1880. J. Mooij, 'De Boerenleenbanken in Zuid-Limburg tot 1920', in: *Jaarboek SHCL* (2018) 135-162

75 KADOC, PASJN, inv.nr. 841, Huishoudelijk reglement der spaarbank van de instelling De Xaverius Vereeniging; AVSJ, inv.nr. 9304, brief Van der Leeuw aan Van Caloen, 24-12-1878.

76 *Provinciale Verslagen*, bijlage O (1880) 4-5.

77 *Katholieke Limburger*, 28-12-1878, 1.

bovendien dat geld werd gependeed aan 'beuzelarijen'. Sparen zette aan tot grotere arbeidzaamheid, meer sparen, een geregeld huishouden en zelfbeheersing. Verkwisting daarentegen leidde tot armoede, ja zelfs tot zondig en misdadig gedrag, aldus de *Katholieke Limburger*. Het bestuur van de spaarbank dat bestond uit geestelijken en katholieke middenstanders zal volledig met de moraliserende strekking van dit artikel ingestemd hebben.⁷⁸

Begin mei 1879 waren er 37 deelnemers die fl. 1.124 ingelegd hadden.⁷⁹ Over de werking van de spaarbank is nauwelijks iets bekend. In 1880 en 1881 bedroeg de inleg bij de spaarbank circa fl. 3.000 per jaar.⁸⁰ Een comité ter ondersteuning van behoeftige zieken bestond sedert december 1883.⁸¹ De rekening over het boekjaar 1887/88 toont dat de spaarbank fl. 15.745 aan kapitaal beschikte. Er waren 183 spaarbankboekjes in omloop. De groei toont aan dat de bank in een behoefte voorzag, maar de FXV-spaarbank kon zich niet meten met de Stedelijke Spaarbank van Maastricht.⁸² Twee spaarders hadden meer dan duizend gulden ingelegd. De meeste anderen zaten daar ver beneden. Een teken dat ook mensen met een kleine beurs geld opzij legden, maar diegene die slechts weinig verdienden zullen – net als heden ten dage – niet of nauwelijks hebben kunnen sparen.⁸³ De bank boekte een winst van fl. 144, die onder meer bestemd was ter ondersteuning van behoeftige arbeiders.⁸⁴

De spaarbank overleefde de FXV niet. Naar alle waarschijnlijkheid eindigde zij in 1899 haar activiteiten.⁸⁵ Sedert mei 1898 bestond te Sittard ook een spaarbank van de Boerenleenbank die kantoor hield in het lokaal van de FXV. De raad van toezicht van de Boerenleenbank bestond voor een deel uit personen die ook betrokken waren bij de spaarbank van de FXV.⁸⁶

78 Het bestuur bestond uit deken J.G. Linders (erevoorzitter), A.F. van der Leeuw (voorzitter), kapelaan J.F. Herben (vice-voorzitter), hoofd der stadsschool M.J. Claessen (secretaris), F. Rutten en M. Rutten (penningmeester), bierbrouwer A.G. Verheggen, A. Arnoldts en Eg. Arnoldts, drukker K. Alberts en banketbakker en oud-zoeaaf G. Lindemans. Zie *Katholieke Limburger*, 28-12-1878, 1.

79 *Nieuwsblad van Roermond*, 11-1-1879; *Katholieke Limburger*, 17-5-1879, 1.

80 KADOC, PASJN, inv.nr. 9304, Daire III, aant. juni 1881.

81 *Katholieke Limburger*, 1-12-1883, 1 vermeldt het bestaan van de ziekenkas voor de eerste keer.

82 De Stedelijke Spaarbank beheerde in 1880 een kapitaal van 310.387 gulden. *Provinciale Verslagen*, bijlage O (1880) 4.

83 Knipschild-Schouten, 'De Stedelijke Spaarbank', 157.

84 ADD, Bestuursarchief gemeente Sittard (toegang 490), voorlopig inv.nr. 1911. De rekening is gedateerd 3-5-1888. De rekening heeft betrekking op 1887 of 1887/88.

85 Het CBS ontving geen gegevens van de spaarbank van de FXV over het jaar 1899. Zij komt niet voor in de *Statistiek der spaar- en leenbanken in Nederland over het jaar 1899* (uitgave CBS, 1899).

86 Zie *Nederlandsche Staatscourant*, 15-8-1898 en *Nieuwe Koerier*, 5-7-1898.

Het verenigingslokaal

Aanvankelijk beschikte de Sittardse Xaveriusvereniging niet over een eigen lokaal. Pas in september 1874 kon de vereniging het Oude Voogdijhuis in de Helstraat huren. Er waren echter veel onkosten, zodat Van der Leeuw behoorlijk in de schulden zat.⁸⁷ De huurovereenkomst van de Oude Voogdij eindigde op 15 augustus 1880. Van der Leeuw vroeg zich af hoe het verder moest.⁸⁸ De redding was echter nabij, toen na het overlijden van emeritus pastoor P.M.H. Beltjens (1801-1881) een perceel gekocht kon worden aan het Kloosterplein tegenover de pastorie.⁸⁹ Pastoor Beltjens had hier zelf gewoond en zijn huis en tuin per legaat vermaakt aan de parochie van Sint-Petrus' Stoel in Antiochië. Die verwierp de schenking echter, omdat Beltjens enige onpraktische voorwaarden aan zijn legaat had verbonden.⁹⁰

Ter plaatse bouwde de FXV haar eigen ruime vergaderlokaal, dat in 1882 gereedkwam en feestelijk in gebruik genomen werd. Nadien werd nog een fraaie tuin aangelegd.⁹¹ De ruimte werd ook verhuurd aan andere gezelschappen of personen.⁹² Tot 1900 werd het regelmatig gebruikt door de Vincentiusvereniging.⁹³ Na opheffing van de Xaveriusvereniging kochten de ursulinen de zaal aan. Zij lieten er een verdieping op bouwen en namen het in gebruik als school voor de externe leerlingen.⁹⁴

87 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 5-9 en 25-11-1874. Zie ook A.E.L. Jonkergouw, *Sittard Limburgse stad* (Sittard 1978) 116.

88 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 31-3-1880.

89 *Katholieke Limburger*, 28-6-1884. Pastoor Beltjens was een heeroom van de dichter Charles Beltjens (1832-1890).

90 ADD, Archief notaris Van der Heijden, inv.nr. 79 minuutakten tweede helft 1880, testament pastoor P.M.H. Beltjens, 11-12-1880, inv.nr. 80, minuutakten 1^e helft 1881, akte van verwerping door het parochiebestuur, 16-5-1881.

91 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Franken aan NN, Sittard, 10-10-1884.

92 In juni 1895 vergaderde het Provinciaal Genootschap Limburg er, *Maas en Roerbode*, 15-6-1895. In juni 1897 sprak de pastoor van Wehr (D.) er over de Raiffeisenkassen. In juni 1898 hield de muzikale directeur van Sittards Post- en Telegraafkantoor, H.J. Messink, er een soiree ten bate van de St. Elisabethvereniging. Hij speelde stukken van Liszt, Rubinstein, Mozkowski en Chopin, *Limburg*, 23-6-1897 en 11-6-1898. De Limburgse Zouavenbond kwam er bijeen in december 1898 en april 1899, *Limburg*, 19-12-1898, 20-4-1899. De Boerenbond, *Limburg*, 14-1-1899.

93 Delhougne, 'Beknopte geschiedenis', 12.

94 *Ibidem*, 24. ADD, microfiche van de Franse kroniek van de ursulinen van Sittard, aantekening over het jaar 1900. Thans draagt dit pand de naam 'Jochem Erens Hoes'.

Het Kloosterplein van Sittard omstreeks 1900, met geheel rechts een deel van het verenigingslokaal van de FXV. De ursulinen bouwden er een etage op. Ingekleurde prentbriefkaart [Collectie auteur]

Buiten Sittard

Na de oprichting van de FXV te Sittard werd op diverse plaatsen nagedacht over een eigen afdeling. Van der Leeuw sondeerde vanaf 1869 geregeld bij Limburgse clerici of zij een Xaveriusvereniging in hun parochie wilden oprichten. In de meeste gevallen ving hij bot. De Pancratiusparochie te Heerlen was een serieuze kandidaat. Van der Leeuw was er bijna zeker van dat begin 1870 een afdeling opgericht zou worden na de volksmissie die de redemptoristen van Aken daar zouden houden. Maar helaas, in Heerlen kwam de Heilige Familie tot stand.⁹⁵ Dat scenario herhaalde zich in Limbricht en Blerick.⁹⁶ Andere plaatsen die in de correspondentie tussen Van der Leeuw en Van Caloen ter sprake kwamen, waren Maastricht, Wyck (Maastricht), Beek, Gronsveld, Meerssen en Roermond, doch zonder resultaat.⁹⁷ Wel kwamen afdelingen tot stand in de dorpen Lutterade-Krawinkel (1869), Hulsberg (1869), Urmond (1870) en Geleen (1874).

95 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Van der Leeuw aan Van Caloen, 30-11-1869, 11-1 en 19-3-1870.

96 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Van der Leeuw aan Van Caloen, 5-10-1872.

97 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Van der Leeuw aan Van Caloen, 5-5, 30-11 en 6-12-1869, 9-11-1870, 29-4-1871, 5-10-1872, 11-2-1874, Palmzondag 1874.

De 'ijverige' pastoor J.J.H. Welsch van Lutterade-Krawinkel richtte op 18 april 1869 een afdeling van de FXV op, nadat de jezuiten er de hernieuwing van de volksmissie geleid hadden.⁹⁸ De installatie volgde in augustus van dat jaar; er waren toen 230 leden. Volgens het jaarverslag 1871/72 was de vereniging een zegen voor de parochie. De inwoners van Lutterade en Krawinkel stonden vroeger vijandig tegenover elkaar, maar broedermin had de verdeeldheid vervangen. Hulpbehoevenden werden geholpen en bij de pokkenepidemie hielden de prefecten van de broederschap toezicht op de reinheid, en organiseerden het ziekenbezoek en de uitvaarten. Pastoor Welsch gebruikte de vereniging ook om zedeloze taal te weren.⁹⁹ De FXV van Lutterade werd in 1914 omgezet in een afdeling van de aartsbroederschap van de H. Familie.¹⁰⁰ Zij overleefde daarmee alle andere Nederlandse FXV-afdelingen. Hoe actief zij anno 1914 nog was?

In plattelandsdorp Hulsberg kreeg de hoogbejaarde pastoor Martinus Kusters (1838-1879) van zijn bloedverwant mgr. Joseph Lijnen het advies een afdeling van de FXV op te richten. Al in oktober 1869 was Van der Leeuw naar Hulsberg gereisd om inlichtingen en bescheiden te verstrekken.¹⁰¹ De oprichting vond plaats op 21 november daaropvolgend. Terstond meldden zich zo'n 150 mannen en jongens aan en hun aantal groeide. De plechtige installatie en de uitreiking van de medailles vond plaats op het feest van Maria Lichtmis, 2 februari 1870. Van der Leeuw leidde de plechtigheid. Er waren zo'n tweehonderd leden. '...menige vrouw of moeder zag met vreugde haren echtgenoot of hare zonen nederknielen om zich met hun God te vereenigen'. Van der Leeuw sprak de parochianen toe en pastoor Kusters legde 's middags tijdens het lof uit welk verheven doel de vereniging had en welke grote zegeningen over parochie, leden en streek zouden neerdalen.¹⁰²

In de loop van 1870 groeide de Hulsbergse afdeling tot 260 leden: 193 behorende tot Franciscus Xaverius en 65 tot Sint Stanislaus. Er waren 160 leden van de gebedsvereniging. Tevens was een kleine leesbibliotheek opgezet.¹⁰³ Kusters schreef pater Van Caloen in april 1870 dat mgr. Paredis de oprichting formeel had goedgekeurd en dat de broederschap goed aansloeg in de parochie. De leden kwamen 's zondags bijeen. 'Met blijde stemmen en een gelovig hart wordt gebeden en gezongen en ik zeg regt uit, als dit broederschap zoo blijft bestaan, mijn

98 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, Verslag van het startgenootschap van den H. Franciscus Xaverius (...) te Sittard (...) van de oprichting tot het einde der maand april 1869'; brief Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 7-4-1869.

99 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, Jaarverslag over de FXV 1-5-1871/30-4-1872.

100 M.J.H.A. Schrijnemakers, *Geschiedenis van Geleen. Deel 2. Van het vertrek der Fransen (1814) tot de aanleg van de Staatsmijn Maurits (ca. 1920)* (Geleen 2005) 349.

101 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Van der Leeuw aan Van Caloen, 19-10-1869.

102 *Limburger Koerier*, 5-2-1870.

103 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, Jaarverslag over de FXV 1-5-1869/30-4-1870.

parochie is gered.¹⁰⁴

De afdeling in Hulsberg kromp in het daaropvolgende jaar enigszins, maar de gebedskring daarentegen groeide. Net als in Sittard werd het gebruik ingevoerd dat overleden broeders door hun medebroeders begraven werden. Er waren dat jaar vijf algemene communies, waaraan zo'n vijfhonderd personen deelnamen. Ook de door pater Brinkhorst gehouden volksmissie slaagde buitengewoon goed.¹⁰⁵ In 1870/1871 bleef de afdeling Hulsberg stabiel.¹⁰⁶ De FXV van Hulsberg ging in mei 1874 naar Sittard, hetgeen voor Van der Leeuw aanleiding was om een algemene vergadering te beleggen.¹⁰⁷ Pastoor Kusters overleed in 1879, maar de Xaveriusvereniging overleefde hem. Pastoor Van der Broek (1879-1902) schreef in 1886 dat de broederschap nog 146 werkende en 111 biddende leden telde.¹⁰⁸ Anno 1889 deed de vereniging het goed, maar de visitator bezocht het veraf gelegen dorp niet.¹⁰⁹

De op 1 mei 1870 opgerichte afdeling te Urmond was geen lang leven beschoren. De gardiaan van conventuelen leidde op verzoek van pastoor P.W. Reijnen deze afdeling, die 85 leden telde. Door ziekte van de gardiaan had de installatie en de uitdeling van de medailles nog niet plaatsgevonden.¹¹⁰ Eind 1870 constateerde Van der Leeuw dat de conventuelen er weinig werk van maakten. Er werd slechts eenmaal in plaats van viermaal per maand vergaderd.¹¹¹ In maart 1873 schreef gardiaan Angelus a Maria Jurgens dat hij in samenspraak met zijn broeders besloten had de FXV op te geven. De parochie was klein, circa driehonderd inwoners, van wie er velen tijdens de zomermaanden op trekarbeid naar Duitsland gingen.¹¹² Van der Leeuw was teleurgesteld. De paters hadden immers zelf aangeboden de vereniging te leiden; dat zij er van afzagen, schreef hij toe aan onwil.¹¹³

Na de deceptie van Urmond kon er toch weer een succesje geboekt worden.

104 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Kusters aan Van Caloen, Hulsberg, 4-4-1870. Kusters correspondeerde al eerder met Van Caloen, zoals blijkt uit diens aantekeningen. In december 1869 en maart 1870 arriveerden er brieven uit Hulsberg (inv.nr. 9304, Registre 33).

105 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, Jaarverslag over de FXV 1-5-1870/30-4-1871.

106 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, Jaarverslag over de FXV 1-5-1871/30-4-1872.

107 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 1874.

108 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Chr. van der Broek aan NN, Hulsberg, 10-12-1886.

109 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9374, *Journal du visiteur* (1888-1910), p. 32.

110 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304.

111 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 9-11-1870 en ongedateerd.

112 Urmond (zonder Berg aan de Maas) telde in 1870 620 inwoners, van wie er circa 300 communicantes (12 jaar en ouder) waren. Zie P.H. Witkamp, *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland* (Amsterdam z.d.) 1218.

113 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Angelus a Maria aan Van Caloen, Urmond, 13-3-1873, brief Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 28-5-1873.

Begin 1874 gaven de jezuïeten een volksmissie in de parochiekerk van Geleen. Aansluitend werd de Xaveriusvereniging opgericht. ‘Bidden wij dat de zaak goed mag gaan’, noteerde Van der Leeuw.¹¹⁴ De lijst met inschrijvingen van de afdeling Geleen telt 220 namen.¹¹⁵ In juli 1889 was de vereniging echter op sterven na dood. Er zou geprobeerd worden in Beek een afdeling van de grond te krijgen, maar dat is er niet meer van gekomen.¹¹⁶

Duitsland

Van Caloen ondernam ook pogingen om de FXV in Duitsland te vestigen. In *La Patrie* van augustus 1868 stond een enthousiast artikel over zijn reis door de Duitse landen. De bisschoppen van Keulen, Osnabrück, Hildesheim, Paderborn, Speyer en Limburg hadden hun goedkeuring gehecht aan de FXV. Er waren contacten gelegd die tot een snelle uitbreiding zouden leiden. Er kwam evenwel niets van de grond. Vanuit Sittard ondernam Van der Leeuw nieuwe pogingen. De tegen Sittard gelegen parochies van Millen en Tudderen boden zich aan. Er was wellicht belangstelling in Gangelt en Geilenkirchen. Alle stukken dienden dan in het Duits vertaald te worden, anders maakte men geen kans, schreef Van der Leeuw in januari 1870.

Twee maanden later bleek dat de pastoor van Tudderen de oprichting had uitgesteld. Elders bestond evenmin belangstelling. Van Caloen had een Duits stuk toegezonden. Van der Leeuw vond het een goede synopsis, maar de titel *Arbeiterverein* moest weg. De goeude standen zouden dan nooit lid worden. De meer welgestelden moesten erbij betrokken worden, net als in Sittard. Eind 1870 schreef Van der Leeuw dat de uitbreiding in Duitsland lastig was, want veel mannen vochten in de Frans-Duitse Oorlog.¹¹⁷ In 1889 sprak de visitator op kasteel Exaten (Baexem) nog met de Duitse provinciaal Rathgeb sj. Aangezien de jezuïeten niet meer in Duitsland werkzaam mochten zijn, verwees Rathgeb naar de franciscanen en kapucijnen omdat die grote invloed hadden.¹¹⁸ Er werden echter geen pogingen meer ondernomen om in Duitsland iets van de grond te krijgen. De negatieve ervaringen met de inmiddels voorbijge *Kulturkampf* kunnen daar mede debet aan zijn geweest.

114 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 11-2, 4-3, Palmzondag 1874.

115 ADD, PA Petrus en Marcellinus Geleen, inv.nr. 125. Voor de rest geen aantekeningen of stukken.

116 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9374, Journal du visiteur (1888-1910) p. 32.

117 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brieven Van der Leeuw aan Van Caloen, Sittard, 11-1, 19-3 en 4-12-1870.

118 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9374, Journal du visiteur (1888-1910), p. 29-30.

Het einde van de Xaveriusvereniging

In februari 1887 schreef pater Franken nog dat de Sittardse afdeling bloeide. Van Caloen zou zelf moeten komen om het te zien. Franken was voornemens om de biddende leden van de FXV viermaal per jaar in de kerk bijeen te roepen ‘om de ijver aan te wakkeren en levendig te houden’.¹¹⁹ Frankens brief is de laatste die bewaard gebleven is. Wij mogen er echter vanuit gaan dat de FXV te Sittard op dat moment met zo’n 250 leden nog springlevend was. Dat blijkt ook uit de in december 1888 gehouden protestvergadering tegen de ‘roof en onrechtvaardig bezet houden’ van de Pauselijke Staten. Directeur Franken sprak de leden vol vuur over de ‘Romeinse quaestie’ en de beledigingen die paus Leo XIII aangedaan werden. Naar verwachting zouden de Sittardse katholieken zich bij dit protest aansluiten.¹²⁰

Rond 1895 begon het ledental dramatisch te dalen. In 1898/99 waren er nog maar dertig Xaverianen.

Ledental FXV Sittard tussen 1890 en 1899

1890/1891	1896/1897	1898/1899
250	100	30

* Deze cijfers hebben betrekking op de leden van de FXV en St.-Stanislaus (bron: KADOC, ANSI, inv.nr. 658)

Naar de oorzaken van het snelle verval kunnen wij bij gebrek aan bronnen helaas slechts gissen. Liet de leiding te wensen over? Deed de FXV te weinig aan echte belangenbehartiging? Was zij te paternalistisch? In 1900 viel het doek. De Nederlandse jezuïeten verhuisden naar Nijmegen en werden opgevolgd door confraters uit Duitsland. De FXV wordt dan ook niet meer genoemd in de *Piusalmanak*. De ursulinen namen het verenigingslokaal over om het als school te benutten. De Vincentiusvereniging, die voor haar bijeenkomsten wekelijks te gast was bij de Xaverianen diende op zoek te gaan naar een nieuwe vergaderlocatie.¹²¹ De oud-leden van de FXV zouden overigens niet lang verweesd blijven, want op

119 KADOC, AVSJ, inv.nr. 9304, brief Franken aan Van Caloen, Sittard, 15-2-1887.

120 De Maasbode, 6-12-1888.

121 ADD, Bestuursarchief gemeente Sittard (toegang 490), inv.nr. 1910, brief bestuur FXV aan gemeentebestuur Sittard met verzoek om de Vincentiusvereniging onderdak te verlenen in het gemeentehuis.

16 februari 1902 werd te Sittard een afdeling van de 'RK Volksbond' opgericht, die zich eveneens beijverde om met name katholieke arbeiders te verenigen.¹²²

Conclusie

Om de verpaupering en ontkerkelijking van de arbeidersklasse tegen te gaan werden voor haar speciale broederschappen, zoals de FXV, opgericht, waarbinnen arbeiders en patroons verbonden waren op basis van het gedeelde, katholieke geloof. Gezamenlijk gebed werd als dé remedie tegen verloedering gezien. Met name in Vlaanderen werd de FXV een factor van betekenis. In Nederland kwam zij enkel en dan nog maar beperkt van de grond in het op België georiënteerde bisdom Roermond. Niet in de industriestad Maastricht werden afdelingen gesticht, maar in het stadje Sittard en enige Zuid-Limburgse dorpen. Fabrieksarbeiders woonden daar niet, wel middenstanders en hun personeel. De afdeling in Sittard was met zijn bibliotheek, muziekkorps, toneelclub, spaarbank en verenigingsgebouw zeer succesvol, hetgeen vooral te danken was aan pater Van der Leeuw. Dat de FXV in Nederland haar vleugels niet kon uitslaan was met name te wijten aan de sterke aanwezigheid van de door de redemptoristen gepropageerde congregatie van de H. Familie.

Van der Leeuw en zijn opvolgers als voorzitter van de FXV waren de drijvende kracht van de Sittardse FXV, die maatschappelijk aanzien genoot en diverse vooraanstaande katholieken als erelid aan zich wist te binden. Ofschoon de FXV ook werklieden onder haar leden gehad zal hebben, was zij geen 'arbeidersbelangenvereniging'. Zij had een paternalistische, conservatieve signatuur. Met een programma van gebedsdiensten, bedevaarten en ontspanning wist de FXV nochtans tot medio jaren 1890 haar leden bijeen te houden. Met de oprichting van de spaarbank gaf de FXV er ook blijk van de tekenen van de moderne tijd verstaan te hebben in tegenstelling tot menige Belgische afdeling. Waarom de FXV na 1895 zo snel leden verloor, is vanwege ontbrekend bronmateriaal niet goed te verklaren. In België kwam de FXV toen ook in een neergaande spiraal doordat de vereniging haar activiteiten voor fabrieksarbeiders terugschroefde, maar juist die waren er in Sittard niet. De Sittardse FXV staakte in 1900 haar activiteiten. In dat jaar nam de Limburgse RK Volksbond als het ware het stokje over en spoedig daarna ontstonden de eerste moderne vakbewegingen. De FXV heeft hiertoe ongetwijfeld voorwerk geleverd.

122 Jacobs, *Het gouden boek der K.A.B.*, 43; *Limburg*, 8-2 en 19-2-1902.

Judith Van Puyvelde

GLASATELIER FLOS: OPKOMST, ONDERGANG EN ARCHIVALISCHE HERLEVING

Abstract

Glass workshop Flos from Steyl (Tegelen) was operating between 1910 and 2017. This article shortly describes the history of this business and the vicissitudes of its archive, now conserved at the Centre for the Social History of Limburg (SHCL). It also highlights the multiple choices that archivists need to make when cataloguing historical collections.

Tijdens een werkstage als onderdeel van mijn promotieonderzoek naar glasatelier Nicolas mocht ik mij enige maanden bezighouden met de inventarisatie van het archief van het glasatelier Flos, dat bij het SHCL berust. Dit bood mij een prachtige kans een ander atelier in dezelfde sector van nabij te leren kennen. Daarnaast was de stage een diepgaande kennismaking met de kunst van het archiveren en inventariseren van particulier erfgoed. Dit artikel beschrijft in het kort de geschiedenis van het bedrijf en biedt een inkijk in de archiefpraktijk.

Geschiedenis van Atelier Flos

De waardering voor gebrandschilderd glas-in-lood varieerde door de eeuwen heen. De techniek werd vooral toegepast in de Late Middeleeuwen, maar de Reformatie en de classicistische voorkeur voor een natuurlijke lichtinval hielden de vraag naar kleurrijk glas vervolgens langdurig laag. Veel middeleeuws glas werd vervangen, vernield of verkocht.

Rond 1800 begon de heropleving van de glasschilderkunst in West-Europa. In Nederland bracht het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 een verandering teweeg. Kerken, kloosters en kathedralen werden gerestaureerd en nieuwe werden opgetrokken. De vraag naar gebrandschilderd glas-in-lood nam hierdoor enorm toe. Het Atelier Glasschilderkunst Frans Nicolas en Zonen, later Max Weiss (1855-1968), uit Roermond speelde hierop in door zich te specialiseren in de vervaardiging van ramen in de toen heersende neogotische smaak. Atelier F. Nicolas en Zonen groeide uit tot het grootste en belangrijkste Nederlandse glasatelier. In de twintigste eeuw brak Joep Nicolas, de bekendste telg van de Nicolas-familie, met de neogotische ramen die zijn vader en grootvader produceerden en kwam er ruimte voor de vrije expressie van kunstenaars.

Dat kunstenaars meer en meer hun weg vonden naar glas-in-lood, voelde ook

een ander Limburgs bedrijf, glasatelier Flos uit Steyl. Atelier Flos kwam voort uit Schilderbedrijf Flos, een familiebedrijf dat in 1898 door Felix Flos (1870-1935) was opgericht.¹ Felix was werkzaam als schilder en fotograaf en had ervaring met het retoucheren van glasnegatieven.² Rond 1910 breidde hij zijn werkzaamheden uit naar gebrandschilderd glas. Bij het overlijden van Felix Flos in 1935 zetten zijn drie zonen Etienne (1908-1975), Joseph (1910-1986) en Richard (1913-1982) het bedrijf voort. Etienne Flos leerde het glasschilderen door zelfstudie, experiment en lessen van kunstenaars zoals Charles Eyck en in 1935 besloten de broers om naast het schildersbedrijf een professioneel glaskunstatelier op te richten. Ze noemden het *Triflorium*, spelend met de Latijnse betekenis van de naam Flos (bloem) en tres (drie). Drie bloemen vormden ook het logo van *Triflorium*. Etienne werd directeur van het glaskunstatelier, zijn broers leidden het schildersbedrijf.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog lag het glasschilderbedrijf stil. De gebouwen waren geconfisqueerd en Etienne kwam in concentratiekamp Buchenwald terecht. Toen Etienne na de oorlog de draad weer oppakte, werd hij in zijn glaswerk bijgestaan door zijn neven Felix (1946) en Toon (1947). In 1977 nam Toon Flos het bedrijf over en werd het glaskunstatelier losgekoppeld van het schildersbedrijf. In 1994 stapte ook Toons echtgenote, Henriëtte Flos, in het glasatelier.

Tussen 1950 en 1956 waren er negen tot veertien medewerkers op het glasatelier werkzaam en drie tot negen schilders. De afdeling glaskunst was dus groter dan de schilderafdeling.³ De schilderafdeling stelde schilders en leerling-schilders te werk. Bij het glasatelier werkten glazeniers, leerling-glazeniers en ontwerper-tekenaars. Daarnaast werkten ook een werkmeester, boekhouder, adviseur-bedrijfsleider en kantoorbediendes in het bedrijf. Vanaf 1960 liep de vraag naar gebrandschilderd glas terug. Veel glasateliers moesten door het gebrek aan opdrachten de deuren sluiten. Ook glasatelier Flos kreeg het steeds moeilijker. In 2013 werkten er nog vijf medewerkers, in 2017 nog twee.⁴ Het faillissement in 2017 kwam niet als een verrassing.

1 Geschiedenis van het Atelier gebaseerd op Maastricht, Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), EAN_1323, VN 940, Correspondentie met Paul Seleen over geschiedenis van Atelier Flos voor publicatie in *Gemak in Tegele* (2013); Carine Hoogveld and Ellinoor Bergvelt (ed.), *Glas in lood in Nederland, 1817-1968* (s-Gravenhage 1989) 239.

2 SHCL, EAN_1323, VN 940, *Correspondentie met Paul Seleen* (2013); Advertentie Dienstmeisje, *Nieuwe Venlosche Courant*, 9 juni 1914, pag. 6.

3 SHCL, EAN_1323, VN 1404, VN 1405, VN 1406 (loonboeken 1951-1953), VN 1448, VN 1455, VN 1457 (registratie werkuren 1952-1953).

4 De redactie, *Glaskunstatelier na 107 jaar failliet*, *lilimburg* 19 april 2017, geraadpleegd 28 september 2022, <https://www.lilimburg.nl/nieuws/1341366/glaskunstatelier-na-107-jaar-failliet>

Ontwerp voor een glasraam in waterverf door Leo Reihls [SHCL, EAN_1323, VN 1588]

Het glasatelier was net als het schildersbedrijf in Steyl, bij Tegelen, gevestigd. Het schildersbedrijf van Felix Flos zat in de Parkstraat.⁵ In 1931 bouwde Atelier Flos een werkplaats in de Tuinstraat.⁶ Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd dit ateliergebouw vernield door granaten. Toen Etienne het werk weer opnam, gebruikte hij daarom tijdelijk een kippenhok als werkplaats.⁷ Een nieuw atelier werd gebouwd, maar het bedrijf ontgroeide deze locatie snel.⁸ In 1951 kocht Atelier Flos een oud schoolgebouw, eveneens in de Tuinstraat, op nummer 7.⁹ Kantoor en glasatelier werden erin ondergebracht. Het schildersbedrijf werkte toen vanuit de Arnoldus Janssenstraat 78.¹⁰ In 1991 werd het schoolgebouw gedeeltelijk gesloopt en werd de bedrijfs- en opslaghal uitgebreid.¹¹ Het voormalige atelier-

5 Hoogveld and Bergvelt, *Glas in lood in Nederland, 1817-1968*, 239.

6 Gemeente-nieuws, *Nieuwe Venlosche courant*, 26 februari 1936.

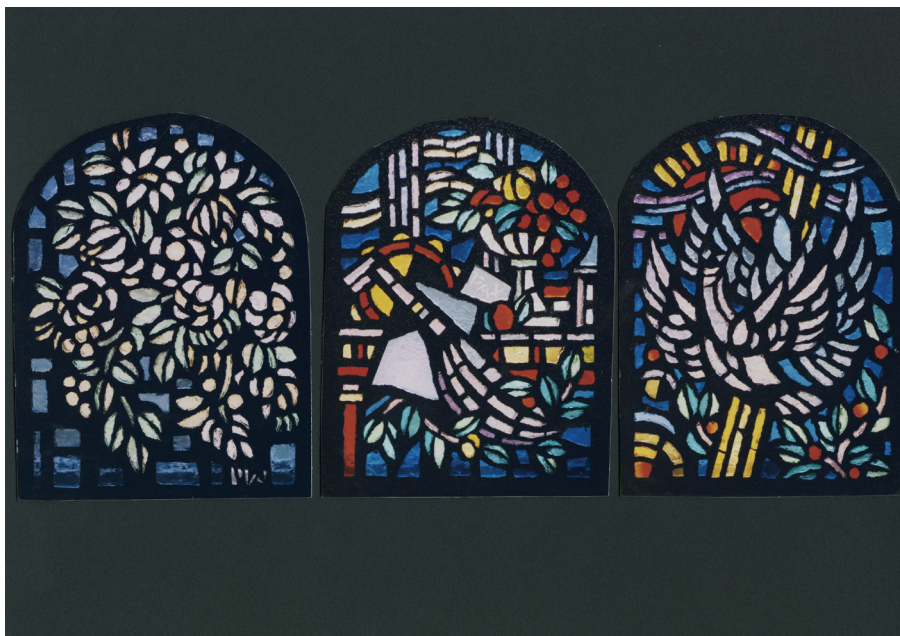
7 SHCL, EAN_1323, VN 940, *Correspondentie met Paul Seleen*, (2013).

8 Haard van energie en werklust. Tegelen, het Noord-Limburgse industrieelcentrum, *Gazet van Limburg*, 7 december 1948; Tegelse industrieën breiden zich uit, *Gazet van Limburg*, 17 juni 1949.

9 Verkoop van een school, *Dagblad voor Noord-Limburg*, 29 november 1950.

10 *Dagblad voor Noord-Limburg*, 7 juni 1950; Advertentie voor schilders, *Dagblad voor Noord-Limburg*, 13 mei 1960.

11 SHCL, EAN_1323, VN 1436 (Nieuwbouw Atelier).

Glas-in-epoxy naar een ontwerp van kunstenaar Pieter Wiegersma [SHCL, EAN_1323, VN 1597]

gebouw wordt momenteel omgebouwd tot appartementen. Het logo voor het appartementencomplex herinnert aan het glasatelier.¹²

Naast de meer traditionele technieken zoals glas-in-lood en gebrandschilderd glas, specialiseerde Atelier Flos zich in modernere glastechnieken zoals glasmozaïek, glas-in-beton, glas-in-epoxy, glasappliqué en glas fusing.

Het atelier produceerde glas-in-loodraamhangers en glasramen naar eigen ontwerp. Hiervoor had het ontwerpers in dienst zoals Jean Louis Eugène Orval, Leo Reihs en Frans Rievers. Daarnaast was Atelier Flos een uitvoerend glasatelier. Dit houdt in dat kunstenaars hun ontwerp door Atelier Flos lieten uitvoeren. Er werd samengewerkt met Jan Dijker, Daan Wildschut, Charles Eyck, Pieter Wiegersma, Diego Semprun Nicolas en Jean Paul Raymond. Toen Charles Eyck in 1945 de opdracht kreeg tot ontwerp van het Bevrijdingsraam in de Sint Janskerk in Gouda, verzorgde Atelier Flos de uitvoering ervan. Door zijn kunstenaarsklantenbestand kreeg Atelier Flos veel aanzien.

De combinatie van schildersbedrijf en glaskunstatelier maakte Atelier Flos een interessante partner voor totaalrenovaties en totaalopdrachten, waarvoor ze zowel

12 Studio Duo, Atelier Flos, studioduo.nl/portfolio/atelier-flos.

het schilderwerk als de ramen verzorgden.¹³ Vooral in de wederopbouwperiode kreeg Atelier Flos veel opdrachten voor gebouwen die tijdens de oorlog waren vernield. Het atelier restaureerde ramen, installeerde voorzetbeglazing en hielp bij het uithalen van ramen waarvan het glas kon worden hergebruikt.

Het succes bleef niet beperkt tot Nederland. Atelier Flos werkte meermaals over de grens in buurlanden België en Duitsland, maar ook verder in Canada, Denemarken, Australië en zelfs Oeganda. Atelier Flos had ook enkele handelscontacten in Amerika, waaronder Peter Appleton, Gibbons of Baltimore en Van de Ven Ecclesiastical Art, die zich specialiseerden in de inrichting van kerkinterieurs. De export van Atelier Flos was zodanig succesvol dat er speciaal een werknemer voor werd aangesteld. Deze regelde de communicatie met de klanten, handelsagenten, en transportfirma's.

Niet alleen als uitvoerend atelier maar ook als handelaar in glasmozaïek stond Atelier Flos in contact met kunstenaars, andere glasateliers en glazeniers. De correspondentie in het archief over de periode 1951-1961 getuigt van de verkoop van glasmozaïeksteentjes aan professionele afnemers als het Haarlemse glasatelier Willem Bogtman (1912-2005).¹⁴

Verder had Etienne Flos contact met andere Glazeniers in zijn hoedanigheid van secretaris van de Bond voor glazeniers voor het Gewest Limburg, waarbinnen hij zich inzette voor de belangenbehartiging van glasateliers.¹⁵ De Nederlandse Katholieke Bond van Glazeniers-, Glas in lood- en Glasbewerkingsbedrijven werd in 1938 opgericht om ongewenste concurrentie te voorkomen. De Bond hield zich bezig met de belangenbehartiging van de bedrijven, maakte prijsafspraken en probeerde ongewenste concurrentie te voorkomen. De Bond contacteerde ook de besturen van katholieke instellingen met de vraag om bij het geven van opdrachten voor katholieke glasateliers te kiezen.¹⁶ Limburg was goed vertegenwoordigd binnen de Bond en vormde een eigen Gewest. In 1965 telde de Bond drieënveertig leden, van wie er elf uit Limburg kwamen.¹⁷ Atelier Icks uit Venlo, Firma Jan Heijnen & Co (afgescheiden van Firma Heijnen-Heijnen-Ramakers) en Atelier Gebr. Simons uit Swalmen, Louis van den Essen & Zoon, Atelier J. J. Soentjens, Atelier Max Weiss en Atelier Jos Wielders uit Roermond, Atelier Mesterom uit Bunde en Atelier Felix uit Maastricht, waren de andere Limburgse leden van de Bond. Opmerkelijk is de rol die Atelier Nicolas en Joep

13 SHCL, EAN_1323, VN 1500 (Brief 30 juni 1955).

14 SHCL, EAN_1323, VN 1514 (Brief 6 okt 1955 aan Atelier Bogtman).

15 SHCL, EAN_1324, Notulen bestuursvergadering van 10 maart 1960.

16 SHCL, EAN_1324, Concept circulaire gericht aan de Besturen van Katholieke Instellingen, s.d.

17 Inleiding op EAN_1324, Gewest Limburg van de Nederlandse RK Bond van Glazeniers en Glas in lood bedrijven, 1947-1961; SHCL, EAN_1324, Ledenlijst.

Nicolas hebben gespeeld bij de opleiding van deze generatie Limburgse glazeniers. Gerard Mesterom, de oprichter van Atelier Mesterom, werd opgeleid in Atelier Nicolas, en gaf als chef d'atelier les aan Joep Nicolas. Louis van den Essen werd opgeleid door Joep Nicolas. Max Weiss werkte in Atelier Nicolas sinds de jaren 1930, vanaf 1936 als chef d'atelier, en nam het glasatelier over in 1939 toen Joep Nicolas met zijn gezin naar Amerika verhuisde.

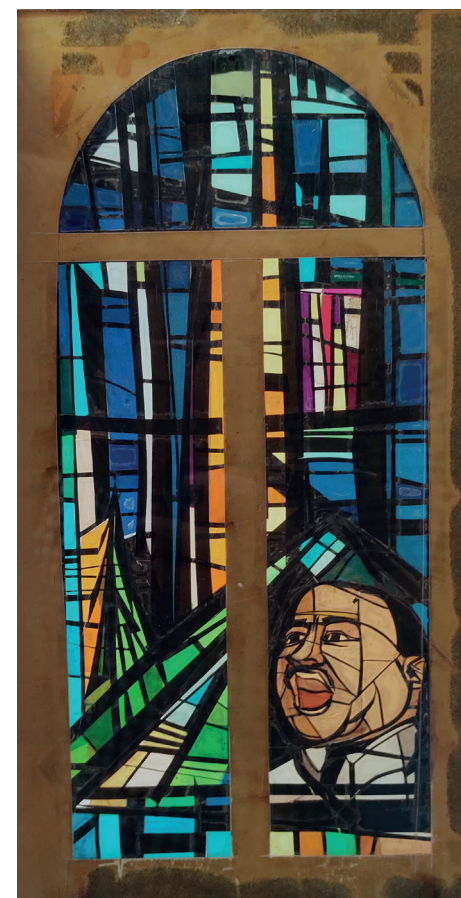
Geschiedenis en inhoud van het archief

Na het faillissement in 2017 kon Atelier Flos geen invloed meer uitoefenen op de toekomst van zijn archief.¹⁸ De hele inboedel, inclusief archief, is door de curator verkocht aan een opkoper van bedrijfsactiva en restpartijen, HD-trade. Zij hebben de inboedel in kavels verdeeld en geveild via BVA-auctions.nl. De cartons zijn niet geveild, maar onderhands verkocht aan Glasatelier Hagemeier in Tilburg. Het gaat om twaalf pallets met werktekeningen. Voor de veiligstelling van de rest van het bedrijfsarchief was er geen andere optie dan de verschillende kopers op de veiling te vragen het archief dat in hun kavel zat over te dragen aan het SHCL. Twee kopers hebben hun deel van het archief geschonken, één koper heeft zijn deel in bruikleen gegeven. Een vierde deel is rechtstreeks door HD-trade aan het SHCL gegeven. Een vijfde deel werd pas na de veiling op de zolder van het bedrijf gevonden en door HD-trade aan het SHCL overgedragen.

Een groot deel van het bedrijfsarchief was in erbarmelijke staat. In opdracht van het SHCL zijn 24 verhuisdozen gegammastraald ter bestrijding van schimmel. In 2019 heeft de familie Flos nog correspondentiedossiers met kunstenaars aan het SHCL overgedragen. Het archief telde in totaal 33 verhuisdozen en beslaat thans, na inventarisatie, circa 32 strekkende meter.

Het archief van Glasatelier Flos is rijk en gevarieerd, en bevat projectdossiers, offertes, afgehandelde projecten, boekhouding, correspondentie met kunstenaars, en beeld- en documentatiemateriaal. De bewaarde loonboeken bevatten zowel gegevens van schilders als van glazeniers. Hoewel de cartons elders worden bewaard, zijn er in enkele dossiers ook ontwerptekeningen te vinden. Deze ontwerpen in A4, A5 of A6-formaat, gemaakt in inkt en waterverf op papier, werden gebruikt om het ontwerp te communiceren aan de opdrachtgever en als referentiepunt voor het verdere maakproces. Atelier Flos plaatste regelmatig een transparant plastic voor het ontwerp in waterverf, zoals bij het ontwerp voor

18 SHCL, Archiefdossier EAN_1323.

Ontwerp in plexiglas, gekleurd plastic en isolatietape voor de Enon Baptist Church in Baltimore (1982)
[SHCL, EAN_1323, VN 399]

de Our Lady of Victory Church in Baltimore (VS). Hierdoor werd het ontwerp beter beschermd en kreeg het ontwerp de licht reflecterende kwaliteit van glas. Voor de Enon Baptist Church in Baltimore maakte Atelier Flos een ontwerp op plexiglas en werd gebruik gemaakt van gekleurd doorzichtig plastic om het glas te representeren en van isolatietape om de loodlijnen weer te geven. In enkele gevallen zijn er aan een dossier glasfragmenten of glasmonsters toegevoegd om te verzekeren dat de juiste tinten en kwaliteit glas zouden worden gebruikt.

Zoals gezegd maakte het glasatelier vanaf zijn oprichting in 1935 deel uit van het schildersbedrijf Flos. Pas sinds 1977 opereerde het als een onafhankelijk bedrijf. Het bedrijfsarchief dat wordt bewaard bij het SHCL heeft voornamelijk betrekking op de activiteiten van het glasatelier over de periode 1935-2016.

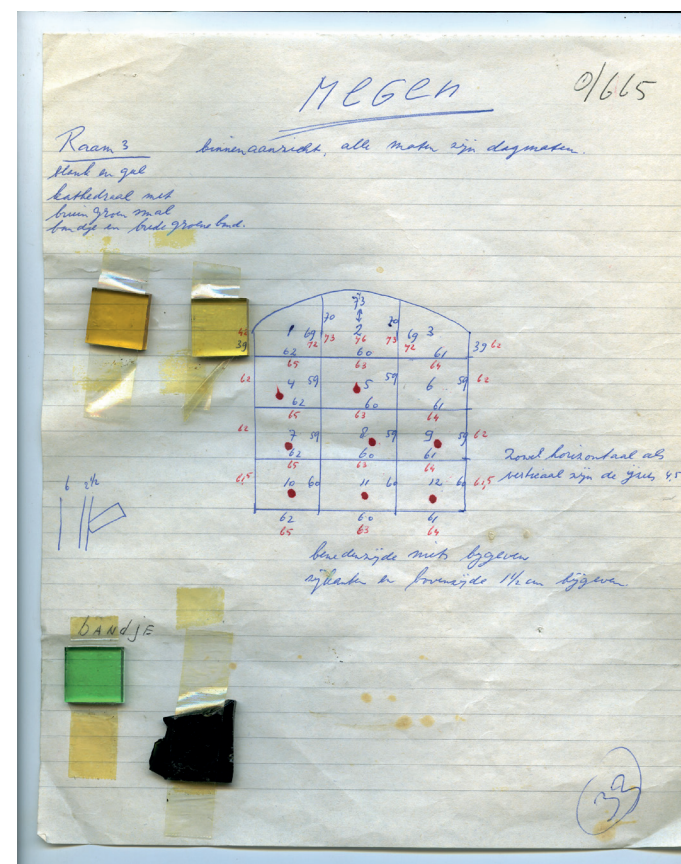
Inventariseren

Een inventaris, een instrument dat als wegwijzer voor een onderzoeker moet dienen, wordt gemaakt na de systematische analyse van het archief en van de omgeving waarin het is gevormd. Uitgangspunt bij inventariseren is het herkomstbeginsel. Dit principe omvat het structuurbeginsel (het principe dat ieder archief een geheel is met een structuur, bepaald door de archiefvorming) en het bestemmingsbeginsel (het principe dat ieder archiefstuk deel uitmaakt van het archief waarin het bij ontvangst of opmaken is opgenomen). Het is met andere woorden belangrijk dat archiefstukken binnen de oorspronkelijk ontstane context worden bewaard en geïdentificeerd.

In een voorkomend geval moeten stukken naar de oorspronkelijke context worden teruggebracht. Bij Atelier Flos was er sprake van vermenging van verschillende archieven. Binnen het archief van het glasatelier werden stukken aangetroffen van de Bond van Glazeniers voor het gewest Limburg, waarvan Etienne Flos secretaris was. Deze stukken worden apart beschreven.

Binnen het bedrijfsarchief van glasatelier Flos werd bij het beschrijven zoveel mogelijk de structuur gevolgd die de archiefvormer heeft aangebracht. Het bedrijfsarchief beslaat een lange periode, waarbinnen ook de manier van archiefvorming veranderde. Zo werd eerder correspondentie alfabetisch volgens afzender in ringbanden bewaard. Later is het glasatelier Flos overgeschakeld op een hangmappensysteem voor het ordenen van correspondentie. In het hangmappensysteem stelde Atelier Flos projectdossiers samen per gebouw of opdrachtgever of het jaar waarin het project werd uitgevoerd. Een projectdossier kan bestaan uit correspondentie van de opdrachtgever die informeert naar de haalbaarheid en werkwijze van een project, werkorderbriefjes, registratie van werkuren, rekeningen, correspondentie over het verloop van het project, afbeeldingen, bouwtekeningen en stukjes glas of mozaïeksteentjes. Deze stukken illustreren de vrijwel onveranderde werkwijze van het atelier door de jaren heen. Gebouw en ramen werden gedocumenteerd door foto's en schetsen. Op werkorderbriefjes werd genoteerd wat er diende te gebeuren, voor welke opdrachtgever en op welk adres. Daarna werden de gemaakte werkuren neergeschreven om deze te kunnen doorberekenen aan de klant.

Atelier Flos maakte dossiers, opgeborgen op naam van het gebouw, de opdrachtgever, de betrokken kunstenaar of het jaar waarin het project werd uitgevoerd. Offertes werden in het algemeen niet opgenomen in de dossiers maar per jaar bij elkaar gebracht. Eventueel werd binnen een periode nog een verdeling gemaakt tussen offertes voor particulieren en voor kerken. Om de onderzoeker

Notities bij restauratieproject van de kerk in Megen (1982) met stukjes glas [SHCL, EAN_1323, VN 168]

tegenoet te komen sorteert de inventaris de projecten op land en daarna op plaatsnaam, gebouw en opdrachtgever. De oorspronkelijke dossiernamen zijn bewaard en als opmerking toegevoegd.

De beschrijving plaatsnaam-gebouw-opdrachtgever bleek lastig waar een gebouw van naam veranderd is of bekend staat onder een andere naam dan de officiële. In dit geval is gekozen om de naam die overwegend wordt gebruikt in de correspondentie te gebruiken voor de beschrijving. Door de alternatieve namen wel als opmerking toe te voegen is de inventaris ook op deze namen doorzoekbaar. Een andere uitdaging vormde het aanwijzen van een opdrachtgever. Regelmatig kwam de eigenaar van een gebouw in contact met Atelier Flos door de tussenpersoon van een architect of een bouwbedrijf. Atelier Flos kreeg dan de opdracht van de tussenpersoon en niet van de eigenaar. Op het einde van de rit was het wel de eigenaar van het gebouw aan wie de rekening werd gestuurd. Als

opdrachtgever is daarom diegene aangeduid die de rekening kreeg.

Een archief wordt samengesteld en geordend door de archiefvormer in de context van diens activiteiten of werkzaamheden. In het geval van glasatelier Flos was dit het vervaardigen van glaskunst. In zijn bijdrage in het *Jaarboek van Stichting Archiefpublicaties* in 2001 wijst archiefwetenschapper Theo Thomassen op de decontextualisering en de recontextualisering van archieven.¹⁹ Eigenlijk wordt een archief constant gedecontextualiseerd en gerecontextualiseerd. Voor glasatelier Flos zijn de cartons in de eerste plaats werktekeningen, gemaakt voor de productie van glaskunst, zoals bijvoorbeeld een gebrandschilderd glasraam. Na de productie van het desbetreffende werk vervalt deze functie. De cartons blijven dan bewaard als documentatie, wellicht inspiratie voor volgende ramen, of informatie bij een latere restauratie. Bij een archiefinstelling krijgen de cartons vaak meer kunsthistorische waarde dan dat de archiefvormer eraan gaf. Het carton wordt een kunstwerk op zich, een product gemaakt door een kunstenaar.

De oorspronkelijke context van een archief gaat verloren wanneer een archief wordt overgedragen aan een archiefinstelling. Het is de taak van de archivaris om die verloren gegane context op te vangen en het archief te recontextualiseren, zodat het archief toegankelijk blijft. Inventariseren is recontextualiseren.

Had ik als onderzoeker een voorsprong bij het recontextualiseren van het archief van glasatelier Flos? Het inventariseren van het archief was een stageopdracht binnen mijn promotieonderzoek. Mijn promotieonderzoek maakt deel uit van het overkoepelende LIMES-project, gesteund door de Europese Commissie binnen het Marie Skłodowska-Curie programma. Ik onderzoek het Atelier Glasschilderkunst Frans Nicolas en Zonen, later Max Weiss (1855-1968), binnen de context van de heropleving van de glasschilderkunst in de negentiende en twintigste eeuw. Hiervoor maak ik gebruik van het bedrijfsarchief en de cartons die worden beheerd door het Gemeentearchief in Roermond. Het Nicolas archief werd eerder door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg ontsloten en gedigitaliseerd als onderdeel van een Metamorfoze-project. Door mijn achtergrond als onderzoeker naar glas-in-lood en kennis van een dergelijk bedrijfsarchief, was ik goed in staat om de archiefstukken binnen het archief Flos te duiden.

Mijn voorkennis als onderzoeker van glaskunst, heeft me geholpen om snel in te kunnen schatten welke documenten ik voor me had en welke plaats ze hadden binnen de werkzaamheden van het glasatelier. Als onderzoeker zag

19 Theo Thomassen, 'De veelvormigheid van de archiefontsluiting en de illusie van de toegankelijkheid', in *Toegang. Ontwikkelingen in de ontsluiting van archieven*, Jaarboek Stichting Archiefpublicaties (s-Gravenhage 2001) 33-34.

Kunstenaar Tom Franssen aan het werk aan glasraam 'De vijf wijze maagden' voor de Heilige Geestkerk in Roermond (2004) [SHCL_EAN_1323, VN 1597]

ik ook de mogelijkheden van dit bedrijfsarchief, niet alleen voor mijn eigen onderzoek, maar ook voor onderzoek met andere invalshoeken. Soms zat mijn mindset als onderzoeker mij juist in de weg. Dan beschreef ik de archiefstukken te gedetailleerd en was ik eigenlijk al het werk van een onderzoeker aan het doen.

Verder onderzoek

Het bedrijfsarchief van Atelier Flos kan voor vele onderzoekers een interessant vertrekpunt zijn of bijkomstige informatie verschaffen. Interessant voor verder kunsthistorisch onderzoek is de bewaard gebleven correspondentie met kunstenaars. Deze correspondentie belicht niet alleen de professionele, maar ook de vriendschappelijke band die Atelier Flos had met enkele kunstenaars. Het archief belicht hoe een kunstenaar een uitvoerend kunstatelier gebruikte in zijn of haar praktijk. Ook hun ontwerp- en productieproces kan worden bestudeerd. De correspondentie van Atelier Flos is zeker een interessante bron in combinatie met een kunstenaarsarchief, mocht dat bewaard zijn.

Vele kunstenaars vonden hun weg naar het glasatelier in Steyl. Charles Eyck en Atelier Flos werkten nauw samen. Literatuur over Charles Eyck richt zich voornamelijk op diens schilderwerk, maar Eyck ontwierp ook vele glasramen.²⁰ Eyck maakte kennis met de glasschilderkunst bij Derkinderen, maar leerde het vak van Joep Nicolas. Roovers-Tacken schreef in *De Maasgouw* dat Eyck zijn glasramen liet uitvoeren door verschillende glasateliers, zoals Stroucken in Roermond. Over de intensieve samenwerking tussen Eyck en Atelier Flos wordt niet geschreven. Alleen het eerdergenoemde Bevrijdingsraam in Gouda wordt vermeld. De samenwerking tussen Charles Eyck en Atelier Flos verdient meer aandacht binnen een breder onderzoek naar de glasschilderkunst binnen de Limburgse School of de glasschilderkunst in het oeuvre van Eyck.

Na mijn inventarisatie van het bedrijfsarchief – en de sortering van de projectdossiers op plaatsnaam, gebouw en opdrachtgever – is het archief ook toegankelijk voor historisch onderzoek naar specifieke gebouwen en hun glasramen. Het archief kan zo bijdragen aan de restauratie en instandhouding van Limburgs erfgoed. De projectdossiers bevatten informatie over gebruikte materialen en technieken en over het plaatsen van het werk. Ook de foto's en bouwtekeningen in deze dossiers kunnen een waardevolle bijdrage leveren in het onderzoek naar gebouwen en hun glaskunst.

De informatie over de door Atelier Flos gebruikte materialen en technieken kan evenzeer gebruikt worden voor een breder onderzoek naar het gebruik van materialen en technieken in de twintigste en eenentwintigste eeuw. Bijzonder aan Atelier Flos is dat het niet alleen glas-in-lood en gebrandschilderde ramen produceerde, maar glaskunst in al haar facetten. In enkele projectdossiers zijn monsters van mozaïekstenen of glasfragmenten bewaard. Daarnaast zijn er

20 M. Roovers-Tacken, 'Charles Eyck en de glas-in-loodkunst', *De Maasgouw* 108, no. 1 (1989).

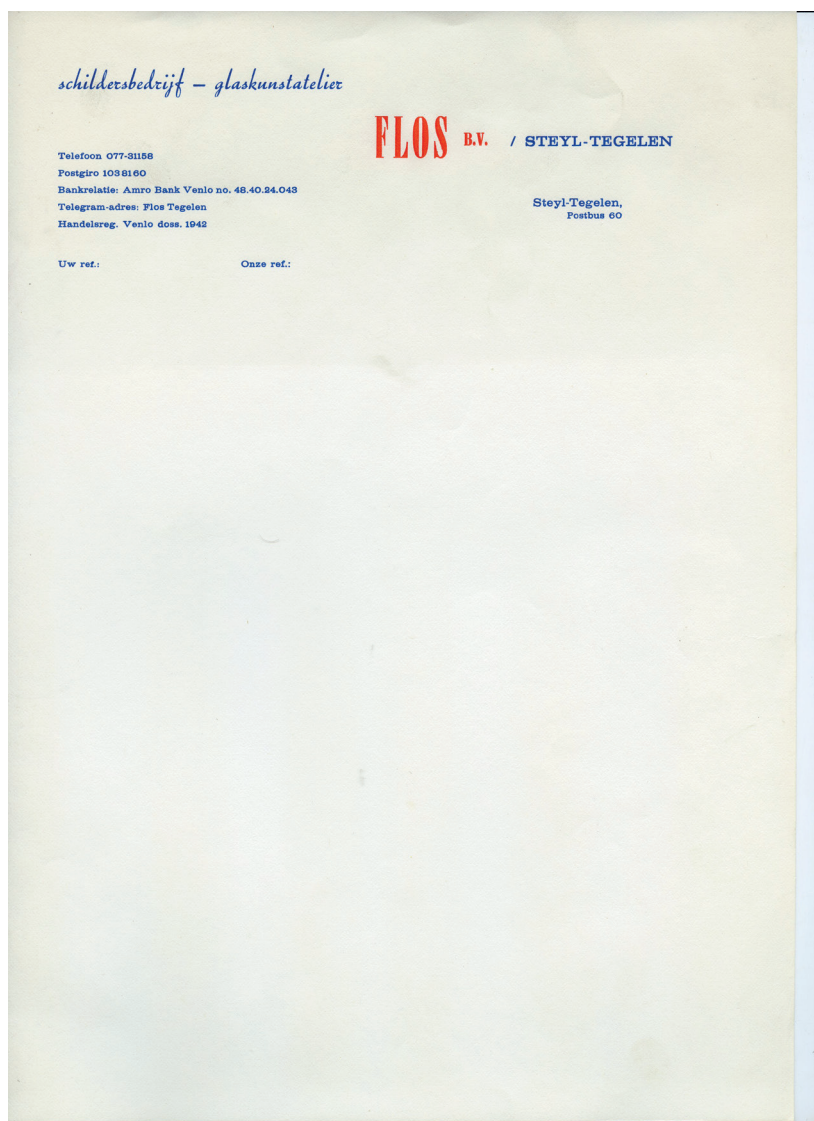
Glasmozaïek dat van 1963 tot 2012 de gevel van het Sint Willibrordusziekenhuis in Tegelen sierde. Bij de afbraak van het gebouw werd het mozaïek gered. Momenteel werkt de Stichting Gevelmozaïek Martinushof aan de herplaatsing van het mozaïek. [SHCL, EAN_1323, VN 1663]

brieven waarin Atelier Flos zijn werkwijze toelicht en recepten voor mozaïeklijm deelt. De bewaarde bouwtekeningen kunnen onthullen hoe monumentale glaskunstwerken werden geplaatst en bevestigd.

Bedrijfshistorisch onderzoek kan Atelier Flos plaatsen binnen de glasschilderkunst na 1900. Atelier Flos was niet het enige glasatelier in Limburg, Nederland, of buurlanden. Dat Etienne Flos secretaris was van de Bond voor Glazeniers van het Gewest Limburg is daarbij extra interessant. Een goed gedocumenteerd bedrijfsarchief van een glasatelier is zeldzaam. Vaak zijn alleen de cartons en voorontwerpen bewaard, vanwege de kunsthistorische waarde. De archiefvormers zelf zagen die waarde niet altijd. Voor hen was een carton bovenal een werkdocument. Zo is bekend dat glasatelier De Reek in Maastricht uit plaatsgebrek cartons in de Jeker gooiden.²¹

Atelier Flos produceerde ook glaskunst voor handelsagenten in Amerika. Het bedrijfsarchief bevat correspondentie met handelsagenten en opdrachtgevers over uitgevoerde en potentiële opdrachten en correspondentie met de Nederlandse

21 Gesprek met Dick van Wijk, voormalig medewerker van Atelier De Reek, 10 september 2022.

Briefhoofd Flos B.V.[SHCL, EAN_1323, VN 1785]

Kamer van Koophandel voor Amerika. Deze documenten bieden mogelijkheden voor een onderzoek naar de interesse van de Amerikaanse markt voor Nederlandse (of Europese) glaskunst en de rol van de Kamer van Koophandel in de export van glaskunst.

Zelfs het briefpapier van Atelier Flos is informatief. Gedurende zijn meer dan honderdjarig bestaan heeft het atelier heel wat brieven verstuurd. Leeg briefpapier dat werd aangetroffen in het archief zal worden opgenomen in de briefhoofdencollectie van het SHCL en zo worden meegenomen in het onderzoek naar Limburgse bedrijven. Een bedrijf presenteert zich in zijn briefhoofd aan zijn contacten. Vaak worden er dan ook prijzen en verwezenlijkingen in vermeld. Een briefhoofd is een interessante bron voor de ontwikkelingsgeschiedenis van een bedrijf. Briefhoofden kunnen ook rijkelijk geïllustreerd zijn, wat een vergelijkend onderzoek naar stijl en iconografie binnen een bepaalde bedrijfstak toelaat.

Joep Leerssen en Doortje Lucassen

DIFFUUS ERFGOED IN KAART: HET DRAPO-PROJECT

Abstract

Flags are an important element in the visual self-display of Limburg associational life. The DRAPO project presented here aimed to inventorize these objects and map them into a database. The DRAPO project aimed to put a number of scholarly and archival challenges to the test: [1] devising a visual and analytical dataset of material culture, with descriptive and analytical power for curators and academics as well as a low-threshold accessibility for the general user; [2] allowing a ‘citizen science’ component: making active participation from the general public possible by integrating upload and addition possibilities into the Public User Interface; [3] devising the dataset in such an open relational structure that further integration with Linked Open Data datasets (in existence and in development) is possible. Use was made of Nodegoat, a web-based research environment for the humanities, to capture the objects and metadata and to allow for an interactive visualization of the underlying patterns.

Hoe verenigingen zich in de publieke ruimte presenteren

Vlagcultuur gaat ver terug en is wijdverbreid.¹ Sinds de Middeleeuwen worden banieren gebruikt om een aanwezigheid duidelijk zichtbaar te identificeren en om groepen een richtpunt te geven in de (vaak onoverzichtelijke) ruimtelijke situatie. Die traditie reikt van regimentssstandaarden op een slagveld of scheepsvlaggen op hoge zee tot de hedendaagse toeristengids die een paraplu of vaantje omhoog houdt om haar groep door de stadsdrukke te loodsen. De semantiek van die visuele signalen kent een lange traditie. Specifieke kleuren, vaak met heraldische connotaties, gaven aan militaire en nautische vlaggen een nationale connotatie in de eeuwen van de Europese staatsvorming; het nog altijd bestaande Britse ritueel van *Trooping the colour* herinnert aan die evolutie van een oorspronkelijk militaire, later nationaal-symbolische betekenis. Veel landen regelen de mores van hun vlagvertoon bij wet. Recentelijk achtte de waarnemend gouverneur van Limburg, Johan Remkes, het nodig om te gelasten dat de Nederlandse driekleur iedere dag voor het gouvernement gehesen moest worden, naast de Europese en Limburgse vlaggen. Dat was bij het provinciale bestuurs- en ambtenarenapparaat

¹ Peter Häberle, *Nationalflaggen: Bürgerdemokratische Identitätselemente und internationale Erkennungssymbole* (Berlin 2008); Tim Marshall, *A flag worth dying for: The power and politics of national symbols* (London 2017); Whitney Smith, *Flags through the ages and across the world* (New York 1975).

kennelijk minder vanzelfsprekend dan voor hem. ‘Het moet normaal zijn dat hier de Nederlandse vlag wappert. We zijn toch onderdeel van Nederland,’ aldus Remkes. ‘Normaal’ – iets wat Pierre Bourdieu een ‘habitus’ zou noemen, of Michael Billig ‘banaal nationalisme’; maar kennelijk toch ook iets dwingend, iets dat normaal ‘moet’ zijn, waaraan symbolisch en identitair belang wordt gehecht. Die combinatie van alomtegenwoordige onopvallendheid en symbolisch belang typeert vlagcultuur ten voeten uit.²

Publieke rituelen gingen en gaan met vlagvertoon gepaard. De feestelijke intocht van legers en cortèges in steden en dorpen geschiedde ‘met vliegend vaandel’, en vormde onderdeel van het statusvertoon van de hooggeplaatsten. Het dynastieke gebruik van cortèges werd weerspiegeld in de beeldcultuur van het katholicisme, waar processies luister bijgezet kregen door het gebruik van banieren en vanden. Van daaruit verspreidde het gebruik van vlaggen en vanden zich naar de burgerlijke en landelijke verenigingscultuur: de (vrijetijds)verenigingen die zich in de publieke ruimte manifesteerden, volgden het voorbeeld van militaire regimenten en kerkelijke broederschappen door dat onder de aegis van een eigen vlag of vaandel te doen. De oudste seculiere verenigingsvlaggen in Limburg dateren van rond het midden van de negentiende eeuw en vallen dus qua aanvang samen met de opkomst van de vrijetijdssociabiliteit als zodanig.³

Sinds de latere negentiende eeuw heeft het gebruik van vlaggen en vanden een hoge vlucht genomen, en de provincie Limburg biedt een rijke staalkaart van die ontwikkeling. Als verenigingen ‘uittrokken’ (zich in stoeten, processies of openluchtmanifestaties presenteerden) of een publieksoptreden ondernamen gebeurde dat stevast met de verenigingsvlag voorop, als het ware als identificerend uithangbord. De aanschaf en officiële ingebruikname (vaak wijding) van een nieuwe vlag was een kostbaar en belangrijk moment in het verenigingsleven dat dikwijls feestelijk werd gemarkeerd en/of samenviel met jubilea of andere gedenkwaardige gelegenheden. De sociabiliteit manifesteert zich en public met een vlag. Maar ook hier geldt die eerder gesignaleerde, merkwaardige combinatie van groot symbolisch belang met een alomtegenwoordigheid die

2 Chantalle Donné, ‘Nederlandse vlag wappert voortaan bij gouvernement’, *Limburg*, 7 juli 2021, <https://www.limburg.nl/nieuws/1448465/nederlandse-vlag-wappert-voortaan-bij-gouvernement>; Pierre Bourdieu, *Le sens pratique* (Paris: Minuit, 1980); Michael Billig, *Banal nationalism* (London 1995).

3 Er zijn twaalf exemplaren in de DRAPO database die duidelijk van vóór 1870 dateren. Daarbij gaat het om twee schutterijen, in respectievelijk Maastricht (St. Sebastianus, 1849) en Valkenburg (Jonge/Oude Nobele, 1857); om de zangverenigingen Orphée in Houthem (1865); en om harmonieën in Beek (1852), Hoensbroek (1857), Mheer (1857), Gennep (1861), Roermond (1864), Thorn (1864), Oud-Geleen (1866), Schaesberg (1866) en Tegelen (1867).

de individuele vlag tot een soort decoratieve, onopvallende achtergrondruis reduceert. Vlagcultuur is *diffuus*, overal en nergens. Hoe breng je dat in kaart?

Diffuse cultuur

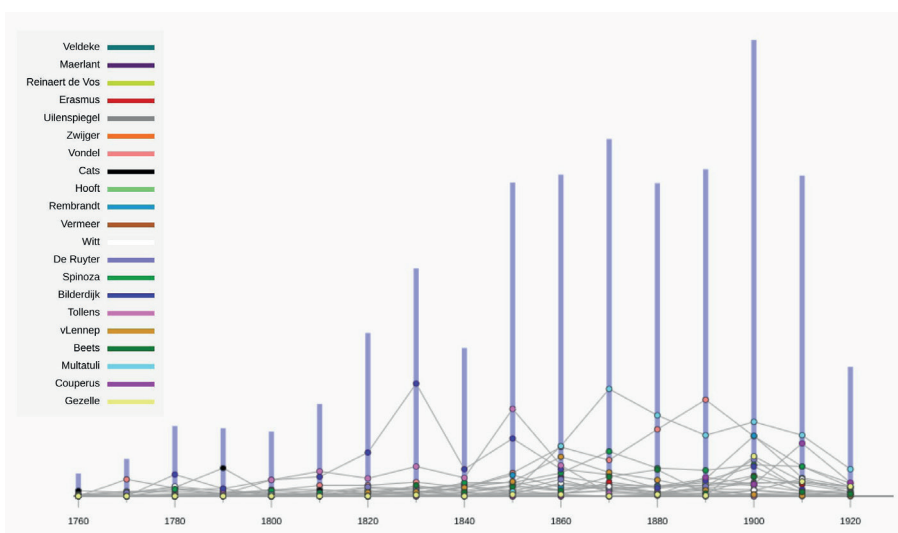
De stakeholders van ‘diffuse cultuur’ zijn talrijk en wisselen van samenstelling, vormen niet altijd een hechte, formeel omschreven groep, en de cultuurproducten zijn vaak eigendom, niet van een natuurlijke persoon, maar van een collectieve rechtspersoon (vereniging). Om die reden treedt de zichtbaarheid van die cultuurproducten weinig op de voorgrond. Je moet een beetje een cultuursociologische of antropologische kijk hebben op de samenleving om het te ontwaren. En dan, als je er eenmaal oog voor hebt, zie je het overal. En ook dat ‘overal’ is lastig, want om er greep op te krijgen lijkt het wel alsof je met een vlindernet een wolkje probeert te vangen. Een baanbrekende poging om zulk diffuus erfgoed te ‘vangen’ was de collectie *Negrophilia*, aangelegd door Rufus Collins, Felix de Rooy en Norman de Palm, die in tal van gebruiksvorwerpen en verbeeldingsmaterialen westerse karikaturen van zwarte Afrikanen registreerde (ceramiekguurtjes, ansichtkaarten, zeep- en chocolareclames). Die collectie werd in 1990 in het Tropenmuseum in Amsterdam geëxposeerd en vormde de basis van Jan Nederveen Pieterses baanbrekende boek *Wit over Zwart: Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*.⁴ Aan de hand van honderden objecten die individueel allemaal weinig opmerkelijk en zelfs triviaal zijn, de achtergrondruis van onze publieke ruimte, wordt een patroon duidelijk – in dit geval iets dat we ‘alledaags racisme’ zijn gaan noemen.

Inmiddels kunnen digitale hulpmiddelen hulp bieden bij het bijeenbrengen en condenseren van zulk diffuus materiaal. Dat gebeurt met name door wat de computer het beste kan: sorteren – in dit geval het sorteren van metadata langs diverse parameters. Aanvankelijk was dit soort data-analyse vooral numeriek en statistisch: de visualisatie werden op basis van cijfermatige tabellen en spreadsheets gegenereerd, en bij de sociale netwerken was weinig aandacht voor verschuivende patronen in de tijd. Een netwerk werd altijd getoond op een enkel, representatief ogenblik. Om verschuivende gegevens dynamisch in de tijd te visualiseren, als een soort culturele buienradar, was een nieuwe, meer historische invalshoek nodig, en dat betekende ook: het onderbrengen van gegevens die

4 Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam: Stichting Cosmic Illusion Productions, Den Haag: NOVIB, 1990. Online op https://www.dbnl.org/tekst/nede008wito01_01/index.php.

niet louter numeriek waren. Dat werd een van de speerpunten van het zich ontwikkelende kennisterrein van de *digital humanities*.

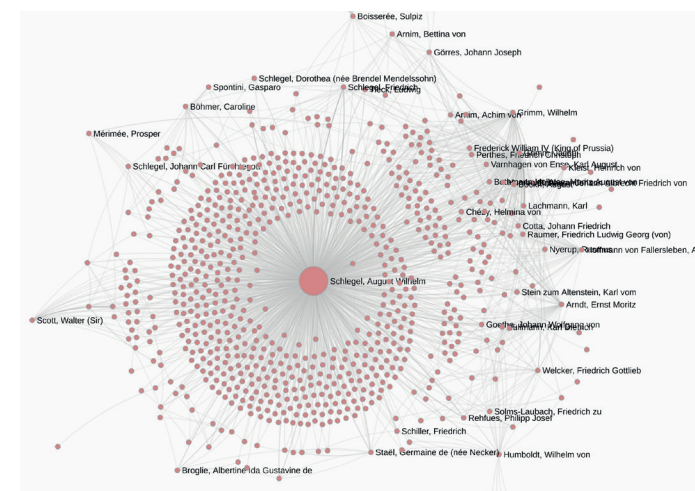
Een *chronologische* ordening genereert tijdlijnen die periodes van intensivering in de culturele productie veraanschouwelijken, of conjunctuurschommelingen in de canoniciteit (zo bijv. de wisselende status van respectievelijk Jacob Cats en Joost van den Vondel, afb. 1). *Geografische* visualisatie laat zien waar netwerken geconcentreerd waren en waar zich communicatieve ‘stiltezones’ bevonden (afb. 2). En *sociale netwerkvisualisering* laat zien welke cultuuruitingen en actoren een centrale bemiddelingsrol speelden en welke de meer marginale betrokkenen waren (afb. 3).

Afbeelding 1. Chronologische visualisatie: Tijdlijn van conjunctuurschommelingen in relatieve canoniciteit, gemeten aan het aantal publicaties in de KB dat per decennium een bepaald personage tot onderwerp heeft. Cats piekt in 1790, Vondel haalt Cats in rond 1800, Bilderdijk piekt rond 1830, Tollens rond 1850, Mutatuli rond 1870, Vondel rond 1890 (rond zijn eeuwfeest). [<https://lab.kb.nl/tool/canot>]

Afbeelding 2. Geografische visualisatie: Correspondentie-netwerken van resp. Prosper Mérimée en Ernst Moritz Arndt. Duidelijk wordt hoe dicht het Parijse, zuidwestwaarts gericht netwerk van Mérimée is, alsmede het in Greifswald en Bonn gecentreerde, noordoostwaarts gerichte van Arndt. Tussen Parijs en Bonn bevindt zich een gebied van non-communicatie waarin de frontlijnen van de Eerste Wereldoorlog zich al lijken af te tekenen. [<https://ernie.uva.nl/viewer.p/21/59/scenario/88/geo/>]

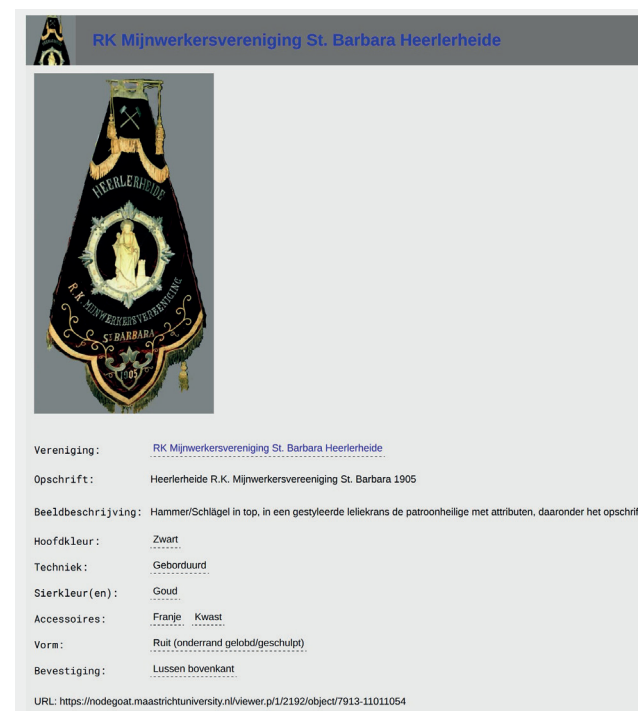
Afbeelding 3. Sociale netwerkvisualisatie: De correspondenten rondom August Wilhelm Schlegel, en de correspondenten van die correspondenten. De relatieve groepering laat zien dat belangrijke correspondent als Madame de Staël, Scott en Mérimée afzijdig staan (rechtsonder en links) de Duitse romantici in een halveaancluster bovenaan gegroepeerd staan, met andere Duitse correspondenten rechts (rechtsboven een Berlijns/Pruisisch cluster). [<https://ernie.uva.nl/viewer.p/21/59/scenario/188/soc/>]

Vlaggen en vaandels in Limburg modelleren als relationele dataset

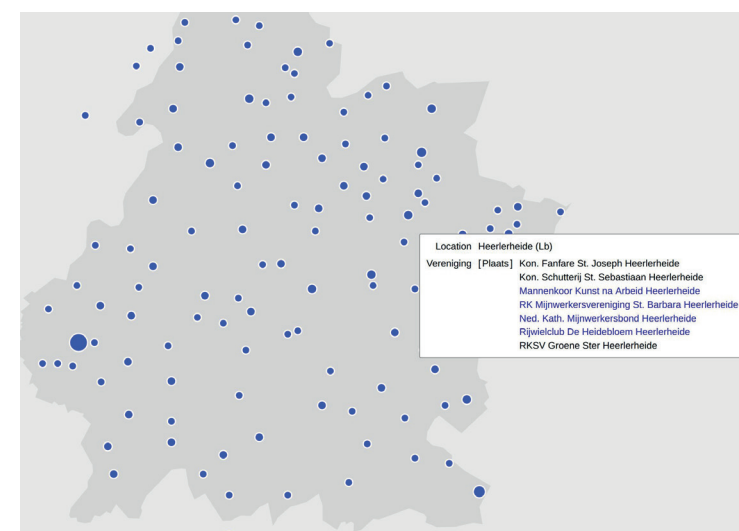
Een belangrijk hulpmiddel voor het vangen en in kaart brengen van niet-numerieke cultuurhistorische gegevens is het databeheerssysteem Nodegoat, dat zich specifiek op geestes- en cultuurwetenschappelijke en historische toepassingen richt.⁵ Met de ervaring van Nodegoat in het achterhoofd begonnen medewerkers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg aan een analytische herinventarisering van zijn collectie vlaggen en vaandels. Het ging daarbij om erfgoed uit het Limburgse sociaalhistorische verleden: standenverenigingen, agrarische bonden en organisaties gerelateerd aan de mijnbouw. Aan het SHCL is een textielconserveringsatelier gelieerd onder leiding van Doortje Lucassen, en veel exemplaren zijn door haar handen gegaan en haar onder ogen gekomen; vele daarvan berusten bij erfgoedinstellingen zoals het SHCL zelf, Discovery Museum Kerkrade, het Limburgs Museum in Venlo en het Limburgs Schutterijmuseum in Steyl. Lucassen had een inventaris bijgehouden in het archivalische beheerssysteem MaisFlexis.

Het SHCL besloot een proefproject op te zetten. De Mais-Flexis-inventaris werd naar Nodegoat overgeheveld, waarbij de datastructuur relationeel werd opgezet: een dataset van vlag-objecten met hun metadata (kleur, materiaal, vervaardigingsjaar, afmetingen enz.) werd afzonderlijk gerubriceerd naast een dataset van de verenigingen met hún metadata (oprichtingsjaar, doelstelling enz.); vervolgens konden vlaggen ‘gelinkt’ worden aan hun bijbehorende vereniging. De verenigingen waren op hun beurt gelinkt aan een lijst van standplaatsen (met als metadata de geolocatie), hetgeen een geografische visualisering mogelijk maakte. Dankzij die relationele opzet met geolocatie kan bij de RK Mijnwerkersvereniging St. Barbara (Heerlerheide) niet slechts het bijbehorende vaandel worden aangeklikt (afb. 4); tevens wordt zichtbaar welke andere verenigingen Heerlerheide als standplaats hadden of hebben, van Mannenkoor Kunst Na Arbeid en Fanfare St. Joseph tot Kunstwielrijvereniging De Heidebloem en voetbalclub Groene Ster (afb. 5).

⁵ <https://nodegoat.net/>. Op dit ‘web-based research environment for the humanities’ draait o.m. ERNiE (afb. 2 en 3), het *Canonicity over Time*-project (CANOT) aan de Koninklijke Bibliotheek (afb. 1), en ook het hier gepresenteerde DRAPO-project.

Afbeelding 4. Vaandelbeschrijving uit de DRAPO-database

Afbeelding 5. Screenshot van overzichtskaart op limburgsevaandels.nl met pop-up voor Heerlerheide; van de verenigingen met blauwe namen staan vaandels online.

Archief, erfgoed: Van wie, voor wie?

Ongeveer tweehonderd vaandelbeschrijvingen werden vanuit de SHCL-lijst ondergebracht in een Nodegoat-omgeving, die de werktitel DRAPO kreeg.⁶ Nu werd het mogelijk om van het bestand van Limburgse vaandels – een textielen archief – een proefproject te maken op het gebied van de digitale erfgoedstudies. Om te beginnen zijn de objecten intrinsiek boeiend: vaak met grote inzet en vakkundigheid vervaardigd, afspiegelingen van de smaak en de vormgevingstechnieken van hun tijd, en een kleurrijke aanwezigheid in de Limburgse publieke ruimte als zich daar de talrijke verenigingen uit dit gewest feestelijk of plechtig presenteren. Dat alleen al maakt van deze vaandels een vorm van ‘diffuus erfgoed’: overal en nergens, van iedereen en bij iedereen bekend en bemind, maar vaak als half-bewuste ‘achtergronddecoratie’ van de publieke ruimte. Het SHCL wilde deze diffuse cultuurpresentie condenseren tot een corpus en als corpus zichtbaar en herkenbaar maken. Besloten werd om de DRAPO-dataset van een ‘front end’ (publieksinterface) te voorzien en als een galerij van Limburgse vaandels, met afbeeldingen en beschrijvingen, op het internet te presenteren.

Dat proefproject werd met steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds, de Coöperatie Erfgoed Limburg en de Provincie Limburg aangevat. De website werd opgevat, niet alleen als een digitale etalage voor de DRAPO-database, maar ook als een interactief platform om ‘belangstellenden’ en ‘belanghebbenden’ met elkaar in verbinding te brengen.

Vanaf het begin was duidelijk dat de eerder gerepertorieerde exemplaren slechts de tip van een ijsberg vormden. Het probleem van ‘diffuus erfgoed’ is juist dat het zo diffuus is: een gerichte zoekactie om het corpus mee in beeld te krijgen is lastig. Het merendeel van de honderden, zo niet duizenden vlaggen en vaandels die Limburg rijk is, berust bij honderden verenigingen of parochies. Ze worden soms in verenigingslokalen bewaard, soms in sacristieën of pastorieën, soms in de privéwoning van een secretaris of vaandeldrager. Om die diffuse overal-en-nergens-aanwezigheid tot een welomlijnd corpus te condenseren werd besloten om de DRAPO-website ook als contactmedium voor crowdsourcing te laten fungeren.

In de website werd daarom een uploadformulier ingebouwd waarmee bezoekers hun eigen exemplaar als digitale foto annex metadata konden uploaden naar de DRAPO-database. Wel werd tussen eindgebruiker en database een

⁶ *Drapo* is in veel Limburgse dialecten het woord voor vlag of vaandel; afgeleid van het Frans *drapeau* wordt het als volksetymologie ook wel als ‘gedrapeerde vlag’ geïnterpreteerd; *drapeau* is echter een nevensvorm van *drap* (<Lat. *drappus*, ‘lap, doek’).

filtersluis ingebouwd, om ondoelmatige beschrijvingen te kunnen opschonen en de relationele tags tussen vaandel, vereniging en standplaats-met-geolocatie te kunnen aanbrengen. Om de input laagdrempelig en publieksvriendelijk te houden, kon van de eindgebruiker geen complex gestructureerde beschrijving worden geveerd, en dus was een tussenbewerking nodig tussen de rauwe aangeleverde data en de publiekelijk zichtbare DRAPO-galerij.

Aldus werd een ‘stakeholder-driehoek’ gecreëerd, waarbij de eigenaren (in casu: mensen met een betrokkenheid bij het Limburgse verenigingsleven en de Limburgse cultuur) in contact konden worden gebracht met de belangstellenden (meestal eveneens mensen met een betrokkenheid bij het Limburgse verenigingsleven en de Limburgse cultuur), met de erfgoedcuratoren van het SHCL als ‘Dritter im Bunde’ en bemiddelend platform.

De website ging 1 januari 2021 online en bevatte, naast de online-galerij en gebruiksaanwijzingen voor het uploaden, kennisclips en teksten met uitleg over de Limburgse vlaggen- en vaandelcultuur, en ook een colofon over het project zelf. Het internetadres is <http://limburgsevaandels.nl>.

Een gerichte mailing aan de blaasorkesten en schutterijen van Limburg, alsmede een kleine publiciteitscampagne in de Limburgse media, zwengete de crowdsourcing aan. In de loop van ruim een jaar steeg het bestand van tweehonderd naar ongeveer duizend exemplaren. Met de verwachte input van nog een duizendtal vaandels in kerkelijk bezit (gerepertorieerd door een inventarisatie van roerend erfgoed van het Bisdom Roermond) zal een bijna vlakdekkende en in ieder geval representatieve collectie zijn verwezenlijkt.

Het DRAPO-project mag als een succes worden beschouwd; veel erfgoedinstanties toonden zich geïnspireerd door de online-combinatie van presentatie en crowdsourcing, de relationele en multimediale vormgeving en het gebruik van een geo-gelocaliseerde zoekinterface. Nadat DRAPO de belangstelling voor dit diffuse erfgoed een focus had gegeven, bleek ook de gedachte aan een fysieke tentoonstelling aantrekkelijk. Tijdens het Erfgoedweekeinde 2021 werden op een tiental locaties kleine pop-up-tentoonstellingen gehouden met informatie- en publiciteitsmateriaal verzorgd door het SHCL. Inmiddels wordt een omvangrijkere tentoonstelling in het Discovery Museum in Kerkrade overwogen.

Bevindingen: patronen en zichtlijnen

DRAPO was een proefproject. De bevindingen waren positief. Hoewel gegevens verkregen via crowdsourcing nog altijd nabewerking van de kant van curatoren behoeven, is het een geschikte manier om diffuus materiaal tot een welomlijnd corpus te condenseren; dit verhoogt bovendien de betrokkenheid van het publiek. Wat meer is: de condensatie van het materiaal tot een corpus maakt patronen zichtbaar. Zo is in de vormgeving van vlaggen en vaandels een boeiende dynamiek van continuïteit versus innovatie waarneembaar.

De persistentie van de van oorsprong neogotische ruitvorm (een vierkant doek opgehangen vanaf een (afgeknotte) hoekpunt met de onderste punt eventueel gelobd of geschubd en de beide andere punten naar achteren omgeslagen) is opmerkelijk. Aangezien verenigingen zulke vaandels als uithangbord en zelfpresentatie gebruiken is het een kennelijke functie om de bestendigheid van de vereniging uit te dragen – het oprichtingsjaar is vaak onderdeel van het opschrift – en een traditionele, onveranderlijke vormgeving draagt daartoe bij. Het materiaal is navenant zwaar, stijf en statig: fluweel, meestal donkerkleurig, met geborduurde applicaties. Processievaandels hebben vaker de vorm van een kort antependium, zijn rechthoekig en hangen neer vanaf een dwarsstok bovenaan de vlaggenstok. Schutterijen neigen vaker tot dundoek-vlaggen die, aan de zijkant bevestigd aan een vlaggenstok, kunnen wapperen in de buitenlucht.⁷ De iconografie is sterk geformaliseerd. Symbolen als lauwer- en eikenkransen, heraldische wapenschilden, de figuur van een patroonheilige, symbolen zoals een stralende ster, verstrengelde handen of stralenkransen. De doelstelling van de vereniging wordt uitgedrukt met geformaliseerde attributen: een harp, notenbalk, of muziekinstrumenten voor een blaasorkest; gekruiste buksen of een boog voor schutterijen; hamer en handhouweel voor het mijnwezen; een boerenakker met opgaande zon voor de landbouw. Deze formele persistentie is ook merkbaar in het feit dat bij vervanging van een vlag of vaandel (hetgeen eens in de twintig à veertig jaar lijkt te gebeuren) het nieuwe exemplaar sterk aanleunt tegen het oude, soms zelfs een getrouwe kopie daarvan is (afb. 6).

⁷ Deze vormbeschrijving bepaalt ook het terminologische onderscheid tussen vaandel en vlag. Als het wappert, is het een vlag (meestal rechthoekig, aan de zijkant bevestigd). Als het een zwaar afhangend textiel uithangbord is, is het een vaandel (meestal ruitvormig, aan de bovenkant bevestigd). Vormen en woorden kunnen echter door elkaar heen opduiken. Vendelzwaaien bijvoorbeeld gebeurt niet met 'vaandels'...

Afbeelding 6. Rijkelijk geornamenteerd neogotisch vaandel, Kon. Harmonie van Thorn. Het oorspronkelijk ontwerp dateert van 1866, dit exemplaar is gerestaureerd in 1962.

Tegelijkertijd is echter ook een procesmatige vernieuwing merkbaar. Nieuwe esthetische stromingen zoals art nouveau en art déco bepalen de vormgeving van vaandels tussen 1905 en 1935, daarna is er ook een neoclassicistische en expressionistische trend: vlaggen met een witte in plaats van donkere achtergrond en pastelkleuren, of met hoekig geabstraheerde vormen en fellere kleurcontrasten. Illustratieve beeldelementen worden daarbij ingezet ter vervanging van de oudere, abstract-symbolische versieringen: mijnschachten en landschappen (afb. 7) met parochiekerk of mijnbouw-skyline.

Afbeelding 7. Jonge Boeren, Montfort, 1927. Illustratief ontwerp met 'klare lijn': akkerlandschap met zaaïende boer voor opgaande zon. Techniek: beschilderde zijde.

Nieuwe technieken en materialen doen hun intrede: beschilderd doek (zijde, katoen of linnen), batik en zeefdruk. Deze nieuwe technieken worden recentelijk bij schutterijen gebruikt voor sterk historiserende, uit oude bronnen gekopieerde vlaggen of beeldmerken (vaak in combinatie met archaïserende, neo-traditionalistische verenigingsnamen). Omgekeerd worden klassiek ruitvormige, geborduurd-fluwelen vaandels soms gesierd met een sterk eigentijdse iconografie (afb. 8). Dat alles naast de persistentie van traditionele patronen.

Afbeelding 8. Vaandel Harmonie St. Cecilia, Geleen: traditioneel kader met eigentijdse iconografie.

De Limburgse vlaggen en vaandels illustreren daarmee de smaakveranderingen in de toegepaste en decoratieve kunsten sinds omstreeks 1880. Ze documenteren ook een proces van secularisering in Limburg: de oudste vaandels behoren aan parochie- of kerkelijke verenigingen en waren vooral bedoeld om meegedragen te worden in processies; later kwamen de vrijetijdscultuur en de industriële modernisering daaroverheen. De religieuze signatuur (gebruik van patroonheiligen als beeldelementen) werd in de loop van de twintigste eeuw minder overheersend.

Zulke patronen in de vormgeving van de objecten zelf komen dankzij de corpus-condensatie naar voren. Daarnaast werpt het corpus nieuw licht op andere betekenisvolle aspecten. Twee daarvan zijn [a] de rol van de vervaardigers en [b] de fijnmazigheid van de Limburgse sociabiliteit.

De vervaardigers

In de aanvankelijke opzet van DRAPO lag de aandacht vooral bij de gebruikers en opdrachtgevers. Naarmate gegevens binnenkwamen bleken zich ook patronen af te tekenen over de vervaardigers van de vlaggen en vaandels. Veel exemplaren bleken door de verenigingen in opdracht te zijn gegeven aan een nonnencongregatie. Deze konden bogen op een bestaande praktijk van kerkelijk gerichte decoratieve kunstnijverheid (paramenten, altaarkleden). Onder de congregaties die in beeld kwamen als belangrijke productieplekken lagen er acht in Zuid-Limburg – de Zusters van het Arme Kind Jezus (Simpelveld), de Zusters van de Gekruisigde Jezus (Brunssum), de Benedictinessen van Regina Pacis (Valkenburg), in Sittard de Carmelitessen en de Passionisten van het Gemmaklooster, en in Maastricht de Zusters Misericorde, de Zusters van de H. Carolus Borromeus ('Onder de Bogen') en de Franciscanessen – Missionarissen van Maria, van wie zeven exemplaren in de dataset zijn vertegenwoordigd. Uit Midden- en Noord-Limburg is dan nog productiviteit bekend van de Franciscanessen der Onbevleete Ontvangenis (Herpen), de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid (Neer), de Zusters van de Heilige Geest van de Altijddurende Aanbedding (Steyl), de Zusters van het Kostbaar Bloed (Tienray) en last but not least de Venlose Dominicanessen van Bethanië; de tien vaandels die van deze laatsten zijn gerepertorieerd vertonen een eigenzinnig en gedurfd design, soms surrealistisch geïnspireerd (afb. 9). Deze lijst is niet volledig maar vestigt nu reeds de aandacht op een boeiend terrein voor toekomstig onderzoek: de geschiedenis en de functie van nonnenkloosters in de kunstnijverheid van de Provincie Limburg.

Afbeelding 9. Boerinnen-Jeugdbond (1960) vervaardigd door de Dominicanessen van Bethanië; een gestileerde, bont gekleurde akker waarin de initialen (bjb) zijn verwerkt. De kleurige vakken zijn van zwarte contouren voorzien.

[<https://nodegoat.maastrichtuniversity.nl/viewer.p/1/2192/object/7913-9807488>]

Die kunstnijverheid valt terug te voeren tot de kerkelijke decoratieve ateliers uit de decennia van de Katholieke heropleving (het 'Rijke Roomsche Leven'), die, in de geest van Pierre Cuypers, vooral neogotisch werkten en waarbij grensoverschrijdend verkeer met het Belgisch en Duitse achterland aan de orde van de dag was. In de vroege jaren werden vaandels besteld bij onder meer de Aachener Paramenten-Handlung en Kunststickerei en bij Javaux-Gérard in Luik, terwijl Leo Peters, afkomstig uit Venlo, het familiebedrijf verplaatste naar Kevelaar, met volledig behoud van zijn Limburgse klandizie (zie vaandels tussen 1910 en 1933).

Inderdaad bleven familiebedrijven, en later zelfs éénvrouwbedrijven, zeer belangrijk naast de nonnencongregaties. In de jaren twintig vestigde Mathieu Lommen zich in de mijnstreek, waar zijn gezinsatelier een toonaangevend fabrikant van beschilderde vlaggen met een eigen, figuratief-symbolistische stijl werd. Onder zijn afnemers bevonden zich kerkelijke groeperingen (Credo Pugno), schutterijen, stands- en mijnwerkersverenigingen (afb. 10). Tekens des tijds: halverwege de jaren vijftig werd het bedrijf stilgelegd wegens teruglopende opdrachten. In de jaren zestig en zeventig dienden zich wel naald- en textielkunstenaressen aan zoals Janneke Laheij en de bekende Hildegard Brom-Fischer. En tot in lengte van jaren bleef het éénvrouwsbedrijf van Riek Vermeulen-Joosten in Sevenum productief. Terwijl de vraag vanuit mijnwerkersvakbonden en standenverenigingen begon te tanen, bleven de vrijetijdsverenigingen zoals harmonieën/fanfarses en schutterijen wel degelijk actief, en op gezette tijden moest een versleten vaandel vervangen worden.

Afbeelding 10. Vlag van de Sloveense mijnwerkersvereniging St. Barbara, Brunssum, 1925-26. Illustratief ontwerp met elementen uit de affichekunst van de art nouveau, ontwerp Mathieu Lommen. Techniek: beschilderde zijde.

Kortom, de geschiedenis van de vaandelproductie, met haar talrijke raakvlakken met andere cultuur- en economisch-historische terreinen, nodigt uit tot verder onderzoek.

Ruimte en tijd: De fijnmazigheid en het verloop van de Limburgse sociabiliteit

Bij het geo-taggen van de verenigingslocaties kwam op frappante wijze naar voren hoe sterk deze verworteld waren in kleinschalige woonkernen. Abdissenbosch, Altweerderheide en Nieuwenhagerheide zijn de plekken waar men zich mee identificeert, en, in de stedelijke gebieden, Biesland, Sint-Pieter, Wolder en Caberg; Spekholzerheide, Gracht, Holz en Bleijerheide; Heerlen-Vrank, Molenberg, Meezenbroek en de Kakert. In het repertorium van plaatsnamen met geotags (standaardlijsten staan de internetgebruiker ter beschikking) moesten nogal wat plaatsnamen worden toegevoegd die voorheen door de mazen van het net waren geglipt.

Dat gaf te denken. De traditionele vrijetijdsverenigingen (harmonieën/fanfarses, zangkoren, schutterijen) waren vaak op parochieel geschoeid, en hun geografische spreiding beantwoordt dan ook aan de fijnmazige parochiestructuur die het dichtbevolkte, door en door katholieke Limburg kenmerkte. Dat is op zich weinig verrassend. Opmerkelijker is het dat die structuur zich ook in de decennia van de modernisering, verstedelijking en industrialisering heeft doorgezet. Waar nieuwbouwwijken voor mijnwerkers worden gebouwd, komt al gauw een rectoraat of patronaat, geïnspireerd vanuit het Rerum-Novarum-katholicisme; daaromheen bloeien dan op hun beurt de kerkelijke broederschappen en vrijetijdsverenigingen op, hetgeen dan in de vaandelproductie wordt gedocumenteerd. Bij alle modernisering en schaalvergroting van de woon- en werkruimte blijft een dorpse associatie met de kleinschalige lokale gemeenschap gehandhaafd. Daarmee komt alweer een gegeven uit de data naar voren dat uitnodigt tot dieper gravend onderzoek.

Zoals al in de inleiding van dit artikel gesteld, vormen de vlaggen en vaandels een goede historische standmeter van de Limburgse sociabiliteit. Ongeveer 60 procent van de exemplaren is redelijk goed dateerbaar: variërend van een precies aangegeven tijdstip van ingebruikname tot een redelijk betrouwbare gissing op basis van stijl of externe indicaties. De verdeling in de tijd is natuurlijk ook mede bepaald door het toeval van behoud of teloorgang; oude exemplaren zullen vaker uit beeld verdwijnen maar worden in de laatste decennia hoger geschat om

hun antiquarische waarde. De cijfers dienen dus met enige terughoudendheid te worden geïnterpreteerd. Maar de curve die naar voren komt is niettemin veelzeggend.

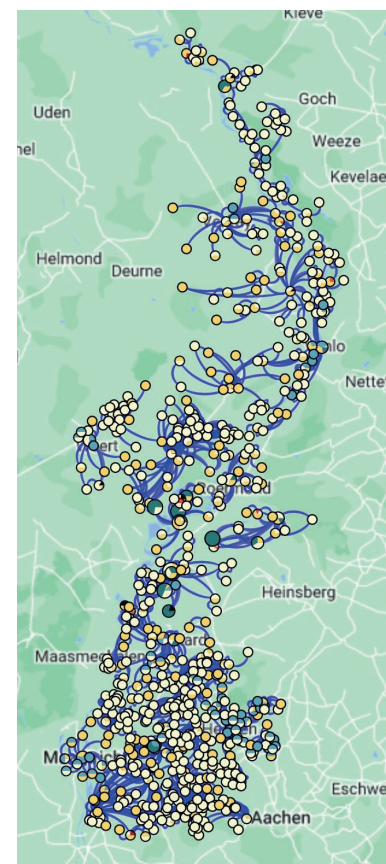
De cijfers spreken voor zich: eenkrachtige stijging van het begin van de twintigste eeuw, met een hoogtepunt in de jaren dertig en vijftig; die 'piek' hangt samen met het opkomende mijnwezen met zijn vak- en vrijetijdscultuur. Een redelijk bruuske daling kenmerkt de jaren zestig, met hun veranderende, meer commerciële vrijetijdscultuur, en daarna een geconsolideerde, meer bescheiden productie. Bij de recente productie gaat het vaak om vervanging van oude, versleten exemplaren; deze productie is dan ook een indicatie, niet van nieuwe oprichtingen, maar veeleer van de aanhoudende vitaliteit van bestaande vrijetijdsverenigingen. Hoe dan ook: het Rijke Roomsche leven rond midden van de twintigste eeuw vormt ontegenzeggelijk een beeldbepalende bloeiperiode in de regionale cultuur van Limburg, met de jaren vijftig als hervatting van de patronen van de door de bezetting onderbroken jaren dertig. Dat spoort aan tot verder, vergelijkend onderzoek (regionaal gedifferentieerd binnen Limburg; buiten Limburg met andere regionen).

Technische implicaties: Netwerkvertakkingen, netwerkproliferatie en Linked Data

Kort samengevat bleek gaande het project dat twee sets van metadata (vervaardigers en lokaliteiten) die aanvankelijk alleen als bijkomende achtergrondgegevens waren bedoeld, zelf historisch belangwekkend waren; ze veranderden als het ware van metadata in zelfstandige data. Zoiets is kenmerkend voor relationele databases: ad-hoc gerepertorieerde, illustratieve gegevens kunnen opeens blijken onderdeel uit te maken van een op zich belangrijk historisch fenomeen. Terwijl de lijst van verenigingen en hun standplaatsen eerder als ancillaire metadata bij de vlag- en vaandelcultuur waren opgezet, kwam nu een onderzoek-uitdaging naar voren rondom de Limburgse sociabiliteit. Vanuit het Centre Céramique werd gesignaleerd dat het Limburgs verenigingsleven zichzelf niet alleen door middel van vlaggen en vanden en public manifesteerde, maar ook met semi-formele publicaties – nieuwsbrieven, feestprogramma's en jubileumboekjes, die we samenvattend als 'Grijze Literatuur' betitelen. Bibliografisch leek het veelbelovend om de lijst van Limburgse verenigingen die in de DRAPO-context tot stand was gekomen te gebruiken als startpunt voor een project over 'Grijze Literatuur' en de drukwerkproductie vanuit de Limburgse

sociabiliteit. Natuurlijk moet de lijst van verenigingen daarvoor aanzienlijk worden uitgebreid (niet elke club die een feestprogramma drukt had ook een vaandel), maar het begin lag er. De mogelijkheid van zo'n bibliografische en boekhistorische uitbouw van het DRAPO-project (Grijze Literatuur als uiting van sociabiliteit) wordt momenteel onderzocht.

Deze zwaan-kleef-aan-logica (aan elke dataset, elk netwerk, hangen metadata vast waardoor het bij andere datasets en netwerken aanhaakt) stellen we ook vast bij de door het SHCL samengestelde lijst van fijnmazige Limburgse plaatsnamen. In samenwerking met AEZEL (<http://aezel.eu>), dat al eerder een alfabetische gehuchtenlijst had samengesteld, heeft het SHCL die lijst relationeel gemaakt en ge-geotagged (afb. 11).

Afbeelding 11. Geo-visualisering van Limburgse woonkernen en hun bestuurlijke verbanden.

[<https://nodegoat.maastrichtuniversity.nl/viewer/p/5/2835/types/all/geo/>]

Wat heb je daaraan? Het antwoord luidt dat een dergelijke verrijkte namenlijst kan dienen voor talrijke soorten van historisch onderzoek in de provincie Limburg. Het SHCL oogst vanuit het DRAPO-project een algemeen inzetbare thesaurus die toekomstig Limburgs onderzoek ten goede kan komen; wat ook de aard van het specifieke onderzoek is, elke plaatslokalisering kan in de toekomst gebruik maken van de door het SHCL vervaardigde, online beschikbare Limburgse plaatsnamenthesaurus. Van de weeromstuit betekent dit dat elke aldus gebruikte plaatsnaam de gelinkte historische fenomenen kan tonen en met elkaar in verband kan brengen. De plaatsnaam, eenmaal in verschillende projecten ge'tagd', vormt dan een knooppunt voor diverse historische thema's, of het nu gaat om sociabiliteit, landbouwontwikkelingen, kasteel- of bewoningsgeschiedenis, ruilverkavelingen of wegenbouw.

Vanuit de kleurrijke anekdotiek van de Limburgse vlaggen- en vaandelcultuur naar een toekomst van zogeheten 'Linked Open Data': het DRAPO-project bewijst eens te meer dat we veel kunnen leren van ons instrumentarium.

VIJFTIG JAAR COC LIMBURG

IN GESPREK MET MEDEOPRICHTER VAN COC LIMBURG EN SHCL-VRIJWILLIGER JEAN DELHOOFEN

TEKST Joris Roosen | COVERFOTO David Maesen (2022)

In december 2022 viert COC Limburg zijn 50-jarig bestaan. De afgelopen vijf decennia zette de organisatie zich in voor de emancipatie van homo's en lesbiennes in de provincie Limburg. Recent werd ook de inventaris voltooid van het archief dat COC Limburg in 2002 en 2010 aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg heeft overgedragen. Naar aanleiding van het 50-jarig jubileum en de presentatie van de inventaris tijdens het erfgoedweekend op 12 november 2022 aan gedeputeerde Geert Gabriëls, gaan we in gesprek met Jean Delhoofen (1947), een van de oprichters van COC Limburg. Sinds 2019 zet Jean zich als vrijwilliger in voor het ontsluiten en beschrijven van het COC Limburg-archief. Op basis van het archiefschreef hij het boek 'Een Roze Revolutie' dat eind 2022 is uitgekomen. Aan de hand van een selectie foto's uit het archief gaan we met hem in gesprek.

Hoe kwam het dat jij als jonge student in 1972 medeoprichter werd van COC Limburg?

Die vraag kan ik pas beantwoorden nadat ik eerst een korte voorgeschiedenis schets. Voor de oprichting van COC Limburg was ik namelijk al actief in een studentenvereniging voor homoseksuelen. Toen ik in 1969 naar Maastricht verhuisde om er te studeren aan de Academie voor Toegepaste Kunst, zag ik een advertentie in de krant *De Limburger*. De Studentenwerkgroep Homofilie Maastricht (SWHM) zocht nieuwe leden. De advertentie toonde enerzijds een foto van een paar herenschoenen naast een paar damesschoenen, met het

bijschrift 'Zo mag het', als verwijzing naar de maatschappelijke norm van heteroseksualiteit. Anderzijds toonde het ook foto's van twee paar herenschoenen en twee paar damesschoenen naast elkaar, met als bijschrift 'Maar zo?' en 'En zo?'. Ik reageerde op de advertentie en werd lid van de werkgroep. Omdat ik de enige persoon was die had gereageerd, werd ik ook meteen gepromoveerd

tot penningmeester van de werkgroep, die op dat moment uit een zestal mensen bestond. Het kasboekje dat ik in die functie heb bijgehouden zit nu trouwens in het archief van COC Limburg. In dat boekje staan ook de namen van de personen die na mij lid zijn geworden. Alle leden betaalden namelijk een contributie om te voorzien in de huur van een ruimte in Maastricht. De werkgroep viel in de zomervakantie van 1970 uit elkaar, omdat veel van de oorspronkelijke leden afstudeerden of hun studie zouden voortzetten buiten Limburg.

Wat gebeurde er na het uiteenvallen van de Studentenwerkgroep Homofilie Maastricht?

Samen met Paul van Well en Nanda van Gils heb ik toen besloten om een nieuwe belangengroep op te starten, de Maastrichtse Jongerenwerkgroep Homoseksualiteit (MJWH). Eigenlijk was dit een soort doorstart van de Studentenwerkgroep Homofilie Maastricht onder een nieuwe naam. Deze nieuwe

werkgroep was behoorlijk succesvol en zou uiteindelijk uitgroeien tot ongeveer 140 leden. Aanvankelijk kwamen we samen op mijn studentenkamer in de Platielstraat. Ik had een zolderkamer van veertien meter lang, het was de perfecte uitvalsbasis voor de nieuwe werkgroep.

Een dansavond die georganiseerd werd door de Maastrichtse Jongerenwerkgroep Homoseksualiteit, niet lang voor de oprichting van COC Limburg

Werd vanuit deze werkgroep uiteindelijk de impuls gegeven om een bredere provinciale organisatie op te starten?

De oprichting van COC Limburg was een gezamenlijk initiatief van de Kontaktkring Limburg, die al in 1966 was opgericht, de Maastrichtse Jongerenwerkgroep Homoseksualiteit en enkele werkgroepen rond homoseksualiteit binnen de Limburgse GGD's. De Kontaktkring kwam om de veertien dagen samen in Venlo en Sittard en had dus een breder bereik in Limburg dan de MJWH, die toch vooral op Maastricht en Heerlen gericht was. Zowel bij de Kontaktkring Limburg als bij de jongerenwerkgroep waren velen al lid van het landelijke COC. Er was een brede consensus dat Limburg een eigen afdeling zou

moeten oprichten. Het voorstel om COC Limburg op te richten werd uiteindelijk op 4 november 1972 goedgekeurd tijdens het najaarscongres van de Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit. Op 15 december van dat jaar werd COC Limburg officieel opgericht.

'In 1974 liep ik met mijn toenmalige vriend hand in hand langs de terrasjes op het Vrijthof, dat zou ik tegenwoordig niet meer durven'

En jij werd, vanwege jouw lidmaatschap bij de Maastrichtse Jongerenwerkgroep Homoseksualiteit, op dat moment een van de medeoprichters van COC Limburg?

Vlak na de oprichting was COC Limburg nog niet koninklijk erkend als vereniging, het had daarom nog geen rechtspersoonlijkheid. In februari van 1972 was de Stichting Integratie Minderheden (SIM) opgericht; deze stichting werd naar voren geschoven om COC Limburg te besturen. Op de oprichtingsakte van de SIM stonden tien namen, waaronder die van mij. Toen COC Limburg een vaste standplaats kreeg in een pand boven de bar 'Haaf Um' in de Brusselsestraat, was het de SIM die ook die bar beheerde. De bar zou echter niet winstgevend blijken. Nadat het faillissement werd aangevraagd, werd ook de SIM opgeheven en moest COC Limburg zoeken naar een nieuwe locatie. Uiteindelijk belandde de organisatie in een kamertje in het City Centrum, een pand van het Maatschappelijk Werk in Maastricht. Maar ook dat verhaal zou niet lang duren.

Na enkele omzwervingen in de Maastrichtse binnenstad kwam COC Limburg in 1979 terecht in het pand in de Bogaardenstraat, waar het zich nog steeds bevindt.

Gé van der Aa, Yvonne Winkelman (toenmalig voorzitter en penningmeester van COC Limburg) en Jean Delhooven tijdens een bijeenkomst in de Bogaardenstraat.

Het pas opgerichte COC Limburg stelde zich als doel te ijveren voor de integratie en emancipatie van homoseksuelen. Om dit te illustreren koos je een krantenknipsel uit 1977 met als titel 'Discriminatie homofielen in Limburg bestaat nog'. Kan je de context daarvan beschrijven?

Journalisten wisten COC Limburg altijd goed te vinden; we kregen dus behoorlijk veel media-aandacht. Toen ik twintig jaar in functie was als secretaris van COC Limburg stond ik trouwens in de krant met een artikel dat exact dezelfde titel had. Ook nu merk ik nog steeds dat een zekere mate van discriminatie bestaat, al is die door de jaren heen minder intens geworden. Al vraag ik me soms ook af of we op sommige vlakken als maatschappij er niet op achteruitgaan. Om een voorbeeld te geven, in 1974 had ik een vriend, een Molukse jongen. We liepen geregeld hand in hand naar het Vrijthof over de terrasjes. Op dat moment kregen we vooral positieve reacties. Tegenwoordig zou ik het niet meer durven om met mijn man zo over straat te lopen, uit angst voor vervelende opmerkingen. In de vijftig jaren dat ik uit de kast ben, heb ik persoonlijk nooit echt discriminatie meegemaakt, gelukkig. Maar op maatschappelijk vlak is er sinds de jaren zeventig, naar mijn mening, niet enkel vooruitgang geboekt

De volgende foto die jij selecteerde dateert ook uit 1977 en toont een vrouwenmanifestatie op het Sint Amorsplein in Maastricht. Waarom koos je deze foto?

Deze manifestatie was uitsluitend voor vrouwen bedoeld en mannen werden er dan ook bewust van uitgesloten. Vrouwen waren altijd al in de minderheid binnen COC Limburg en uit recent onderzoek van Hogeschool Zuyd door student Emi Brok heb ik ook begrepen dat zij zich vaak gediscrimineerd voelden door homoseksuelen mannen. Zelf heb ik dat zo nooit ervaren, ook omdat Yvonne Winkelman een sterke aanwezigheid had binnen de organisatie. Op landelijk niveau werden er trouwens wel vaker acties opgezet door vrouwen die het gevoel hadden dat ze niet op gelijke hoogte stonden als mannen, ook binnen holebi-organisaties. Vooral in Amsterdam waren er fanatieke vrouwengroepen die zich

vrouwen die was aangesloten bij COC Limburg. Yvonne Winkelman is te zien op de voorgrond van de foto, in het midden van het groepje vrouwen dat op de rand van de Sint Amorzuil zit.

In de afgelopen vijftig jaren heeft de maatschappij ingrijpende veranderingen doorgemaakt. Naast de opkomende stem van vrouwengroepen, die je net beschreef, zet het COC zich als belangenvereniging nu in voor het veel bredere lhbtqi+ spectrum. Hoe heb jij dat ervaren als medeoprichter van COC Limburg?

Tijdens de eerste 25 jaar van COC Limburg werd er vooral gesproken over homo's en lesbiennes. Het is pas in de jaren negentig dat je af en toe iets vernam over transgenders of transseksuelen. Nadien kreeg je een enorme groei in de diversiteit van de mensen die bij COC Limburg waren aangesloten als lid. In de beginperiode had je natuurlijk wel travestieten, maar dat heeft weinig te maken met gender of geaardheid, althans niet per definitie. Een meer omstrepen punt is dat we vanaf eind jaren tachtig vanuit COC Limburg ook contacten hadden met pedoseksuelen. Voor alle duidelijkheid, het gaat dan over mensen die worstelen met pedofiele gevoelens, zonder dat zij uiting geven aan hun drang. Hun bijeenkomsten draaiden vooral rond het omgaan met deze gevoelens en het bespreekbaar maken van het thema. Persoonlijk heb ik het altijd spijtig gevonden dat de tolerantie voor deze personen nu minder groot is dan vroeger. Pedoseksuelen kunnen er niets

los van COC organiseerden. Dat was niet het geval in Limburg, al had je in Heerlen wel een veel grotere concentratie lesbiennes dan in Maastricht. De foto toont een vrouwenmanifestatie van '7152', een georganiseerde groep lesbische

aan doen dat ze bepaalde gevoelens hebben; over hun daden hebben ze natuurlijk wel controle. Er was een contactgroep van pedoseksuelen die een ruimte zocht in Maastricht waar ze konden samenkomen; vanuit het bestuur hebben we toen onze ruimte aangeboden. Uiteindelijk heeft ook COC Limburg de handen afgetrokken van deze groep mensen, op het moment dat de samenleving er minder tolerant naar begon te kijken.

‘Ik had een dubbel gevoel toen ik tijdens Roze Zaterdag in de demonstratie meeliep naar het Bisschoppelijk paleis in Roermond’

Tolerantie was vanaf het begin een van de streefdoelen van COC Limburg. Dat blijkt ook uit de afbeelding die je hebt uitgekozen van een affiche die de Roze Zaterdag in Roermond op 14 april 1979 aankondigt. Wat is het verhaal achter deze demonstratie?

De eerste Roze Zaterdag werd georganiseerd op initiatief van Kees-Karel Peters, die zeer actief was in de stadsgroep Venray. COC Limburg was een van de medeorganisatoren van de demonstratie. De directe aanleiding voor Roze Zaterdag waren de discriminerende uitspraken die bisschop Gijsen in januari 1979 had gedaan in het tijdschrift Elsevier. De actiegroep ROZA werd in het leven geroepen om een duidelijk tegensignaal te geven in de vorm van een demonstratie. Deze zou plaatsvinden op zaterdag 14 april 1979. Zo werd Paaszaterdag

dus Roze Zaterdag, naar het voorbeeld van Witte Donderdag en Goede Vrijdag. Samen met mijn toenmalige vriend liep ik ook mee in de demonstratie, we hadden een groot spandoek gemaakt met daarop de tekst ‘Ik ben homo, u ook?’. We liepen met z’n allen richting het Bisschoppelijk paleis in Roermond, een plek waar ik in

mijn jeugd vaak ben geweest. Mijn tante Angelita was namelijk moederoverste van het nonnenconvent dat er was gehuisvest. Daarnaast was de secretaris van de bisschop een neef van mijn vader. Toen ik als leerling op het Bisschoppelijk College in Roermond studeerde, ging ik tijdens de middagpauze soms mijn boterhammen opeten bij mijn tante. Zelf had ik dus een dubbel gevoel over mijn deelname aan de demonstratie. Mijn tante heeft trouwens ontslag genomen toen Gijsen als bisschop werd aangesteld, uit onvrede met zijn beleid en visie.

‘Een officieel homomonument is er nooit gekomen in Maastricht’

Naast demonstraties zoals Roze Zaterdag gebruikte COC Limburg ook ludieke acties om te ijveren voor tolerantie en integratie. De volgende foto die je hebt uitgekozen toont een actie rond een homomonument in Maastricht.

Deze foto dateert uit 1987. Op de voorgrond zien we Gé van der Aa, die ik eerder al vermeld heb. Op 5 september 1987 werd het homomonument op de Westermarkt in Amsterdam ingehuldigd. Vanuit COC Limburg hebben

we toen een ludieke actie opgezet door een strik te binden rond de (Luikse) Perroen op het Vrijthof. Op die manier hebben we het uitgeroepen tot officieus homomonument voor Limburg. Zelf vonden we het idee niet eens zo vergezocht omdat de Perroen sowieso leek op een soort fallus. Met deze actie zijn we toen ook in de krant gekomen. Een homomonument is er echter nooit gekomen in Maastricht, al is er wel een regenboogzebrapad aangelegd op de Vrijthof.

Het werk van COC Limburg was niet enkel gericht op publiek activisme, soms kon er ook gefeest worden. Op de volgende foto zien we de Maastrichtse Dominicanenkerk die wordt ingericht voor een Pink Party. Waarom organiseerde COC Limburg dit soort party's?

Het idee achter de Pink Party was dat van een integratiefeest. Iedereen was welkom ongeacht seksuele geaardheid, genderidentiteit, kleur of afkomst. De fuiven hadden doorgaans een grote aantrekkingskracht en werden ook goed bezocht door mensen uit België en Duitsland. We hadden een vaste formule waarbij we educatie, in de vorm van een lezing of cabaret, combineerde met live muziek en als afsluiter een DJ-set. COC Limburg heeft meer dan vijftig van zulke party's georganiseerd. Doorgaans organiseerden we er twee per jaar. Bij het organiseren van een Pink Party probeerde ik altijd rekening te houden met de maanstand. Om de een of andere reden was een fuif bij volle maan altijd een groot succes. Onlangs werd de naam Pink Party trouwens omgedoopt tot Queer Factory, de eerste editie daarvan ging door op 16 oktober van dit jaar.

In 1997 trad jij af als bestuurslid bij COC Limburg, al bleef je wel nog als lid verbonden aan de organisatie. Waarom besloot je er na vijftwintig jaar mee op te houden?

Bij de viering van het 25-jarig bestaan van COC Limburg ben ik gestopt als bestuurslid; ik had het gevoel dat ik genoeg had gedaan. Het was nu aan een jongere generatie om zich voor de organisatie in te zetten. In het kader van mijn afscheid heb ik toen vlak voor de provinciale verkiezingen nog een forumgesprek georganiseerd over het homobeleid binnen de provincie en de provinciale fracties. We hebben toen alle fracties uitgenodigd, maar tijdens de discussie bleek dat de meest politici amper geïnformeerd waren over het beleid van de provincie. Het was een belangrijk moment om hen wakker te schudden.

Tot slot, waarom vind jij het belangrijk om je als vrijwilliger in te zetten voor het beschrijven en ontsluiten van het COC Limburg-archief?

Ik vind dat deze documenten bewaard moeten blijven voor de toekomst. Net als een genealoog die onderzoek wil doen naar zijn of haar eigen familie, kan het archief van COC Limburg het verleden van de organisatie en de strijd van homoseksuelen in voorbije decennia aan het licht brengen. Toen ik voor mijn boek onderzoek verrichtte, bleek dat het archief van COC Limburg nog niet volledig was beschreven en geordend. Om het werk van geïnteresseerden en onderzoekers in de toekomst makkelijker te maken, zag ik het als mijn taak om me in te zetten voor een betere ontsluiting van het archief. Omdat er nog veel documenten ontbraken heb ik oud-bestuurleden benaderd om het archief aan te vullen. Ik hoop dat de nieuwe inventaris mensen uitnodigt om zelf in de rijke geschiedenis van COC Limburg te duiken.

OVER DE AUTEURS

Eddy de Beaumont (1956) studeerde rechten en marketing aan de Universiteit van Tilburg. In 2021 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *De aanschaf van infanteriegeweren, 1750-1850; Een studie over defensieaanschafprocessen*. Zijn onderzoeksinteresse gaat uit naar de Nederlandse gewermakerij in de achttiende en negentiende eeuw. eddy1870@gmail.com

Antoine Jacobs (1965) studeerde geschiedenis aan de lerarenopleiding te Sittard en de Rijksuniversiteit Utrecht. In 2001 promoveerde hij aan de Katholieke Universiteit (thans Radboud Universiteit) Nijmegen. Hij publiceert vooral op het gebied van de katholieke kerk- en cultuurgeschiedenis. Hij is momenteel als docent verbonden aan het Grotius College te Heerlen. antoine.jacobs@live.nl

Joep Leerssen (1955) promoveerde in 1986 aan Utrecht Universiteit na studies aan de universiteiten van Aken en Dublin. Hij was van 1991 tot 2022 hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam en is sinds 2019 verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en de Universiteit Maastricht als Bijzonder Hoogleraar 'Limburg en Europa'. Vanuit die leeropdracht werkt hij aan diverse *digital-humanities*-projecten die grensoverschrijdende patronen in de Limburgse cultuurgeschiedenis in kaart brengen, zoals het DRAPO project. j.leerssen@maastrichtuniversity.nl

Doortje Lucassen (1951) volgde een opleiding aan de Academie voor Toegepaste Kunsten in Maastricht en volgde nadien een theoretische en praktische opleiding voor de conservering van textiel. Ze is werkzaam als zelfstandige textielrestaurator en beheert als vrijwilliger de collectie vlaggen en vaandels van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. In deze hoedanigheid is ze ook betrokken bij het DRAPO project. doortjelucassenrestauratie@hetnet.nl

Mayra Murkens (1992) is als promovenda verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en de Universiteit Maastricht. In januari 2023 zal ze haar proefschrift verdedigen, dat handelt over de ongelijkheid in de loop van de epidemiologische transitie in Maastricht. In 2015 behaalde zij haar master geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waar zij zich specialiseerde in medische geschiedenis. Op dit moment is zij werkzaam als postdoctoraal onderzoeker binnen het project *Lifting the Burden of Disease* aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, waarbij zij de epidemiologische transitie in Amsterdam bestudeert. mayra.murkens@ru.nl

Nico Randeraad (1962) is sinds 2018 directeur bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bekleedt in die functie ook de leerstoel 'Vergelijken de regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's'. Hij studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is gepromoveerd aan het Europees

Universitair Instituut te Florence in 1992. Sinds 2002 is hij verbonden aan de Universiteit Maastricht. n.randeraad@shclimborg.nl

Judith Van Puyvelde (1993) werkt als promovenda binnen het LIMES-project aan de Universiteit Maastricht. Ze behaalde in 2019 haar master kunstwetenschappen aan de KU Leuven. Haar promotieonderzoek spitst zich toe op 'Atelier Glasschilderkunst F. Nicolas en Zonen, later Max Weiss (1855-1940/1968) uit Roermond in de context van de heropleving van de glasschilderkunst in de 19e en 20e eeuw in West-Europa'. Daarnaast werkt ze aan de inventaris van het archief van 'Glasatelier Flos uit Steyl (1910-2017)' als stageproject bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. j.vanpuyvelde@maastrichtuniversity.nl

Thijs van Vugt (1950) studeerde geschiedenis en aardrijkskunde aan de lerarenopleiding in Tilburg en Radboud Universiteit. Hij promoveerde in 2015 in Maastricht op een proefschrift over het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht tussen 1829 en 1904. Na een carrière als docent in het voortgezet onderwijs in Nijmegen en als teamcoördinator Mens- en Maatschappijvakken bij Fontys Lerarenopleiding Sittard, is hij sinds zijn pensionering actief als research fellow bij het SHCL, met aandacht voor de toepassing van digitale geografische informatiesystemen op lokaal en regionaal historisch onderzoek. t.vanvugt@home.nl

COLOFON

Kopijverzorging:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg,
Ella Muyres, met dank aan Frank Hovens en
Irene Schrier

Fotoreproductie:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie:

DOORLORI, Lori Lenssinck

Druk:

DrukpartnersZuid

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. – Dl. 4 (1959) - -

Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor
Limburg

ISSN 0923-2842

Versijnt jaarlijks

Jaarboek LXVII-2022/ onder red. van N. Randeraad
en J. Roosen

Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641

Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

Deze editie van het Jaarboek zoekt de ruimte. Verschillende bijdragen focussen op onderwerpen met een uitgesproken ruimtelijk of landschappelijk karakter. Verder komen aan bod: de geweerfabriek van Petrus Regout, de Franciscus Xaveriusvereniging in Sittard en Glasatelier Flos uit Steyl. Het fotokatern illustreert de geschiedenis van vijftig jaar COC Limburg.